

Renger de Bruin Mieke Heurneman Frank van der Veeke

Van Aalmoes tot AOW

centraal
museum

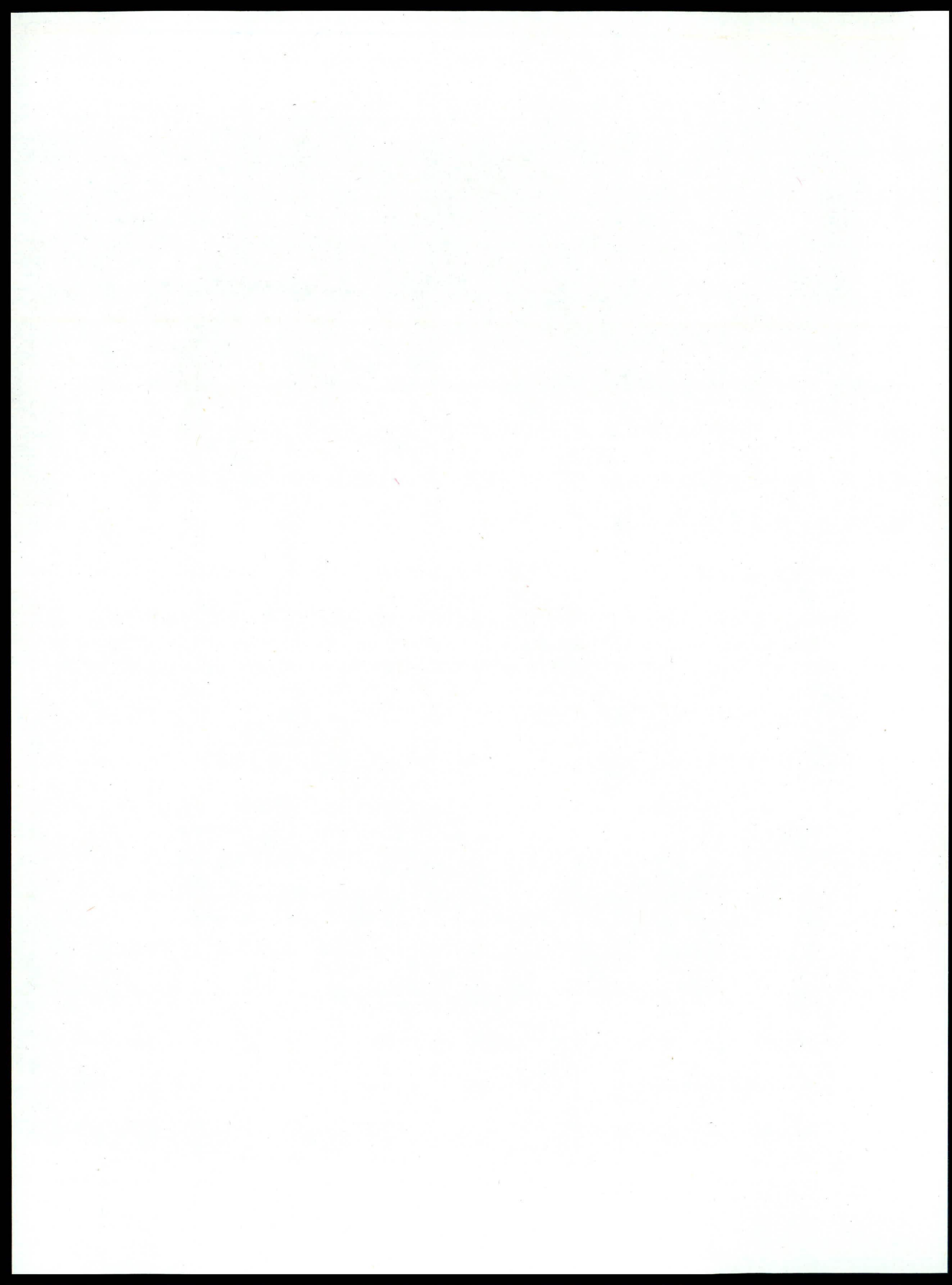
van Aalmoes tot

AOW

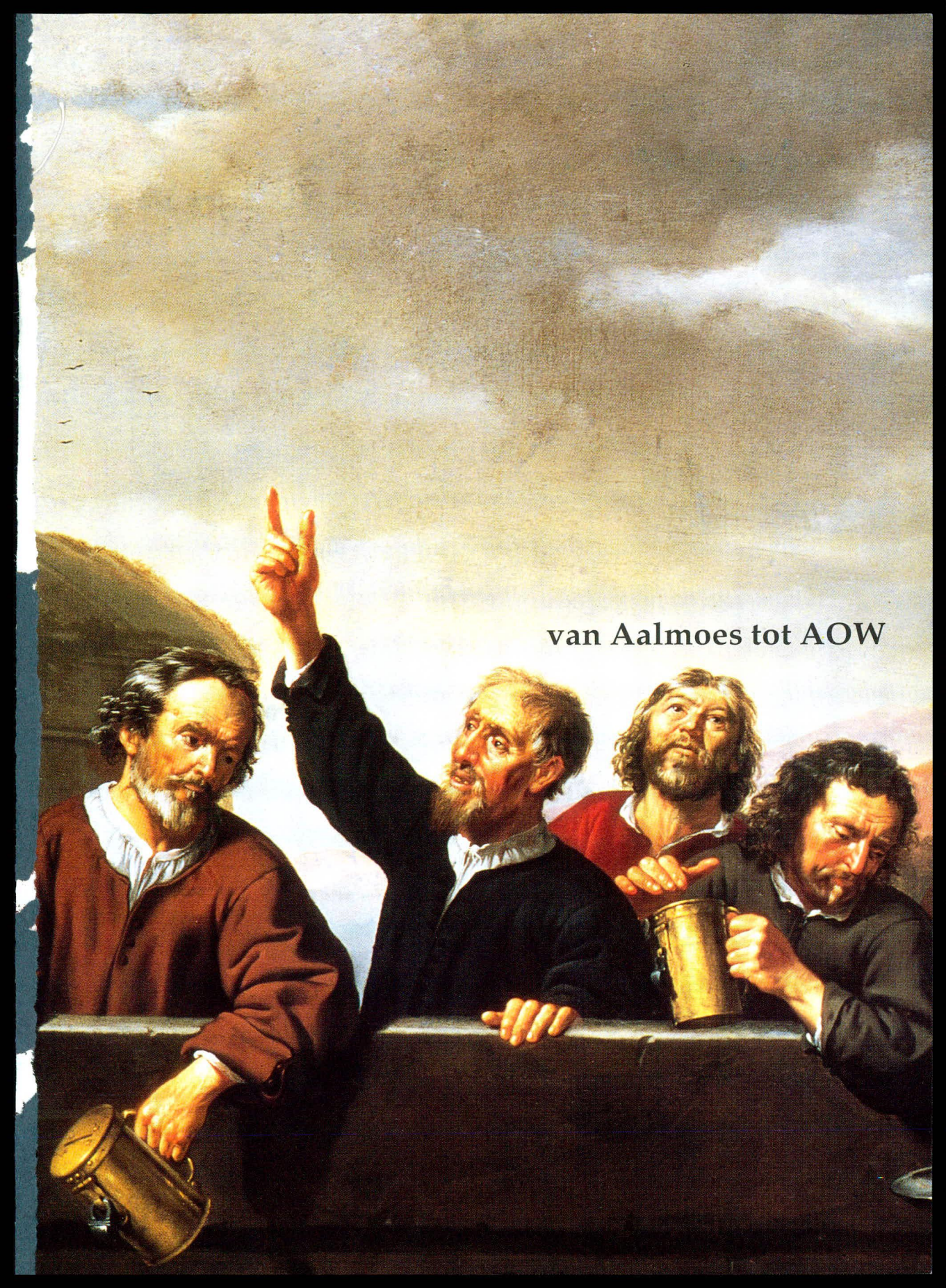
Renger de Bruin
Mieke Heurneman
Frank van der Veeke

Zes eeuwen ouderenzorg
in een Nederlandse stad

Op 1 januari 1957 werd de Algemene Ouderdomswet (AOW) van kracht. Bijna 750.000 Nederlanders boven de 65 kregen een gegarandeerd inkomen. Tien jaar eerder had de Noodwet Ouderdomsvoorziening van Minister van Sociale Zaken Drees de ergste problemen voor een kleinere groep opgelost. Bij de aanneming van de AOW constateerde de voorzitter van de Tweede Kamer dat de vanzelfsprekende combinatie 'oud en arm' zou verdwijnen. Inderdaad was ouderenzorg eeuwenlang een onderdeel van armenzorg geweest. In deze publicatie wordt het spoor van de ouderenzorg gevolgd vanaf de Middeleeuwen, toen bejaarden zonder eigen middelen aangewezen waren op de aalmoezen der liefdadigheid. In sommige tijden zoals in de eerste helft van de 17de eeuw is naar verhouding heel goed voor oudere medeburgers gezorgd: op bejaarden ingestelde gasthuizen, hofjes, de diaconie, de stedelijke overheid en de gilden boden een behoorlijk vangnet voor de oude dag. In andere perioden, bijvoorbeeld in de vorige eeuw, hadden bejaarden het veel moeilijker. Ouderenzorg was echter steeds verbonden met armenzorg. Dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog. De AOW en de Algemene Bijstandswet zorgden voor een inkomensgarantie en de grootscheepse bouw van bejaardentehuizen vormde een oplossing voor de verzorgings- en huisvestingsproblemen. Na het enthousiasme over deze verworvenheden kwamen de zorgen over de betaalbaarheid door het wegvallen van de economische voorspoed in de jaren '70 en de sterk groeiende aantallen ouderen, de 'vergrijzing'. Zelfs de AOW is ter discussie komen te staan. Voorlopig lijkt echter geen der politieke partijen zich te wagen aan het daadwerkelijk aantasten van deze verworvenheid. Immers, de toename van het aantal ouderen heeft tevens hun positie in de samenleving versterkt.

van Aalmoes tot AOW

J.H. Stöver, Engel met dood kindje, afkomstig
uit het mortuarium van het Diaconessenhuis.

Marmer (1856), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

**Op grond van de lage gemiddelde leeftijd wordt vaak ten
niet oud konden worden. De oorzaak**

P.M.J. Swillens (1843-1930), Portretbuste van
J. Lorette (1786-1890) op 103-jarige leeftijd.
Gegoten gips (1889), Centraal Museum Utrecht
Foto Centraal Museum Utrecht

**onrechte aangenomen dat mensen vroeger
van het lage gemiddelde was een hoge kindersterfte.**

van Aal

C C
C C
centraal
museum

Renger de Bruin

Mieke Heurneman

Frank van der Veeke

Zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad

moes tot

AOW

Woord vooraf

Ouderenzorg is een thema dat velen beroert. Iedere maatregel en met name ieder bezuinigingsvoorstel kan rekenen op heftige reacties. Vooral discussies over de betaalbaarheid van de Algemene Ouderdomswet, de AOW, liggen buitengewoon gevoelig. Op 1 januari 1997 is het 40 jaar geleden dat deze wet van kracht werd. Tien jaar eerder had de Noodwet Ouderdomsvoorziening van minister van Sociale Zaken W. Drees sr. een eerste aanzet gegeven tot een financiële garantie voor een onbezorgde oude dag. Ik juich het bijzonder toe dat het Centraal Museum Utrecht in dit jubileum aanleiding heeft gezien tot een tentoonstelling met een begeleidende publicatie. De titel 'Van Aalmoes tot AOW, zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad' geeft aan hoe ouderenzorg zich heeft ontwikkeld van een stuk armenzorg tot een pakket voorzieningen voor een groeiende bevolkingsgroep, van liefdadigheid tot recht.

De auteurs van de publicatie laten zien hoe eeuwenlang is gezorgd voor ouderen die dat zelf niet meer konden. In die zorg heeft de stedelijke overheid een belangrijke rol gespeeld. Van heel groot gewicht - en in sommige perioden van doorslaggevende betekenis - zijn de particuliere en kerkelijke instellingen geweest. Het verleden leert ons hoe wezenlijk het samenspel is van overheid en particulier initiatief in de zorgsector. In een overlegorgaan als de Vereniging van Verzorgingstehuizen Utrecht, die dit jaar zijn tienjarig jubileum viert, vindt een dergelijk samenspel plaats.

'Van Aalmoes tot AOW' laat ook zien hoe medische zorg van invloed is geweest op de ouderenproblematiek. Het gebeurt niet vaak dat in één project mijn drie beleidsterreinen welzijn, volksgezondheid en cultuur samenvallen. De cultuur staat in dit geval voor de museale context van het project en de geëxposeerde voorwerpen. De ontwikkelingen van de ouderenzorg worden zichtbaar gemaakt aan de hand van onder meer schilderijen, beeldhouwkunst en kunstnijverheid. Ik hoop dat velen deze publicatie lezen en de tentoonstelling bezoeken, Utrechters en niet-Utrechters en burgers van boven en onder de 65.

Inhoudsopgave

Woord vooraf

Inleiding

Onder de mantel van Sint Maarten 12

Armoede in middeleeuws Utrecht

De stichting van particuliere gasthuizen in Utrecht

Godskameren

Uitdelingen vanuit de gasthuizen

De gilden

Humanisme en Reformatie: van gasthuis naar oudeliedenhuis

Ouderenzorg in regentenhanden 46

Het bestuur van de gasthuizen

Het personeel van de gasthuizen

De gasthuisbewoners

Diaconale armen- en ouderenzorg

Vrijwoningen

De gilden na 1600

Van revolutie tot Wereldoorlog 88

Verlichting en revolutie

De Verenigde Gods- en Gasthuizen

Privatisering van de ouderenzorg

Ouderen en de industriële maatschappij

De strijd voor een goede oude-dagsvoorziening

Modernisering van de zorginstellingen

De laatste halve eeuw 136

De bezettingsjaren

De wetgeving onder Drees: de Noodwet Ouderdomsvoorziening en de AOW

Vernieuwingen in de bejaardenhuisvesting

Wie zal dat betalen?

Noten

Literatuur

Colofon

Inleiding

'Toen jij jonger waart, gordet jij uzelf, en wandeldet alwaar jij wildet; maar wanneer jij zult oud geworden zijn, zo zult jij uw handen uitstrekken, en een ander zal u gorden, en brengen waar jij niet wilt.' (Johannes 21:18).

Dit Bijbelcitaat verwoordt de zorgen rond het ouder worden. De angst voor de oude dag en de daarmee samenhangende hulpeloosheid heeft de mens altijd al bezighouden. In het verleden was het hebben van kinderen, die de zorg van ouders op zich konden en wilden nemen, de beste garantie voor een verzorgde oude dag. In veel ontwikkelingslanden is dat nog steeds zo.

Ook in Nederland betekende ouder worden tot ver in de 20ste eeuw toenemende afhankelijkheid. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam daarin werkelijk verandering. De Noodwet Ouderdomsvoorziening, die minister van Sociale Zaken W. Drees sr. in 1947 invoerde, betekende een enorme inkomensverbetering voor enkele honderdduizenden ouderen. De Algemene Ouderdomswet (AOW), die op 1 januari 1957 van kracht werd, maakte definitief een einde aan de financiële afhankelijkheid van 65-plussers. In dezelfde periode begon de bouw van moderne bejaardencentra, die een verzorgde woonsituatie voor grote aantallen ouderen creëerden.

Nu de verworvenheden van de laatste 50 jaar weer ter discussie staan, omdat ze door de sterke toename van het aantal ouderen onbetaalbaar dreigen te worden, is het goed om terug te kijken. De ouderenzorg heeft een lange traditie, die teruggaat tot in de Middeleeuwen. De aalmoezen der liefdadigheid moesten toen het lot van hulpbehoevende bejaarden verlichten. Vandaar de titel 'Van Aalmoes tot AOW', van gunst tot recht. Ouderenzorg is eeuwenlang een onderdeel van armenzorg geweest en daarvan pas in deze eeuw losgekoppeld. Wij volgen deze traditie in één Nederlandse stad, de stad Utrecht. De Utrechtse ontwikkelingen worden gekoppeld aan de ontwikkelingen elders. We behandelen ouderenzorg ook niet op zichzelf staand, maar in een maatschappelijke context.

Dit overzicht laat zien op welke manieren er in het verleden voor ouderen gezorgd is. De verzorging door de eigen kinderen was dan misschien wel de beste garantie, maar over deze vorm van zorg bestaan soms

**De trap des ouderdoms geeft de verschillende stadia van het
van de vergankelijkheid: na opkomst volgt
In de prentkunst is**

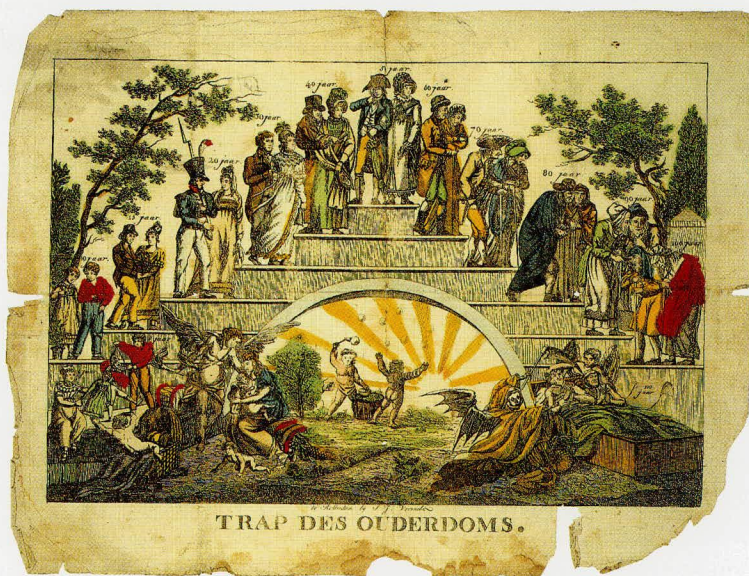
overdreven voorstellingen. Het idee dat ouderen vroeger met hun nageslacht in meer-generatie-gezinnen leefden en door hen verzorgd werden, is achterhaald. Al in de 17de eeuw was de standaardlevensvorm het kerngezin van vader, moeder en kinderen. Voor zover ouderen en volwassen kinderen wel één huishouden vormden, ging het om ouderen van wie de partner overleden was en/of om volwassen kinderen, die ongehuwd waren en nog thuis woonden. Zelfstandig wonende ouderen moesten met het klimmen der jaren steeds meer terugvallen op hun omgeving, in de eerste plaats op hun kinderen. Dat werkte echter niet altijd. Voor veel zonen en dochters was het al moeilijk genoeg om zelf het hoofd boven water te houden. Soms waren mensen wel in staat, maar niet bereid hun bejaarde ouders te helpen. Verder kwam het regelmatig voor dat er bij het bereiken van de ouderdom helemaal geen kinderen meer waren. Sterfte op jonge leeftijd was tot een eeuw geleden een normaal verschijnsel.

Trap des ouderdoms.

Ingekleurde gravure (eerste kwart 19de eeuw),

Museum Het Catharijneconvent, Utrecht

Foto Museum Het Catharijneconvent

**menselijk bestaan weer. De boodschap is het benadrukken onvermijdelijk neergang.
dit thema eeuwenlang bijzonder populair geweest.**

Deze sterfte kan tot verwarring leiden. Een gemiddelde leeftijd van 35 jaar betekent niet dat mensen in het verleden niet oud werden. De gemiddelde leeftijd lag tot ver in de 19de eeuw inderdaad ruim beneden de veertig jaar, maar dat kwam door de massale kindersterfte. Wanneer twee baby's en een honderdjarige sterven is het gemiddelde 33. De maximumleeftijd die mensen bereikten, heeft altijd rond de 110 jaar gelegen. Ook voor Utrecht zijn er voor de 18de en 19de eeuw betrouwbaar gedocumenteerde gevallen van 100-plussers bekend. Dat waren uitzonderingen, maar ze kwamen wel degelijk voor. Wie in de gevaarlijke baby- en kleuterjaren infectieziekten overleefde, had als vijfjarige, vol met antistoffen, een behoorlijke kans om op zijn minst 60 of 70 te worden. Voor vrouwen bleef het krijgen van kinderen nog lang een groot risico. Heel wat moeders stierven aan complicaties bij of na de bevalling. Voor veel mannen bestonden er gevaren op het werk. Bij beroepen als visser en militair was dat al heel duidelijk, maar ook ongelukken in de bouw of in een smederij konden in tijden van beperkte medische kennis al snel dodelijke gevolgen hebben. Verder waren er de regelmatig voorkomende epidemieën zoals de pest, die in de 14de eeuw huishield en daarna verschillende malen in minder ernstige vorm is teruggeweest. Later maakten besmettelijke ziekten als pokken en cholera vele slachtoffers. Vanaf het midden van de vorige eeuw leidden hygiënische maatregelen en een betere medische zorg ertoe dat steeds grotere aantallen mensen hoge of zeer hoge leeftijden bereikten.

Bejaarden en hoogbejaarden zijn er dus altijd geweest. In het verleden is heel verschillend tegen ouderen aangekeken. Enerzijds is er steeds het respect geweest voor de ouderen, de waardering voor hun wijsheid en ervaring. Bijbelse figuren als Abraham of de apostelen Petrus en Paulus werden als wijze oude mannen met witte baarden afgebeeld. Ook filosofen als Socrates en Seneca vormden voorbeelden van wijsheid. Anderzijds werd de oudere mens belachelijk gemaakt. Met name seksuele activiteiten van ouderen waren een voorwerp van spot. De ongelijke liefde met partners van zeer uiteenlopende leeftijd en de geschiedenis van de jonge Suzanna, die tijdens het baden door twee grijsaards wordt bespied, zijn thema's in de kunst die deze visie verbeeldde. Ook het afschilderen van oude vrouwen als lelijke heksen of bemoeizuchtige oude besjes is een dergelijk negatief sjabloon. Zeurende, drankzuchtige of vrekkige types zijn hun manlijke tegenhangers. In ieder geval houdt het ouder worden het verval van krachten in. De levenstrap, waarop de mens tot de leeftijd van 50 jaar stijgt om vervolgens steeds een trede te dalen was een geliefd thema in de schilder- en prentkunst. Deze uitgesproken negatieve clichés beginnen in de 19de eeuw te verdwijnen. Een meer romantisch beeld met grootouders, die liefderijk omgaan met naar hen opkijkende kleinkinderen, breekt door.

Tegelijkertijd werd de positie van de ouderen zwakker. Ze werden in toenemende mate uit het arbeidsproces gestoten. In de 17de eeuw konden ouderen, wanneer ze redelijk gezond bleven, tot op hoge leeftijd hun werk blijven doen. De hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) stond als 80-jarige nog college te geven en ging voor in de eredienst. Ambachtslieden konden, beschermd door gildenregels, op oudere leeftijd in een rustiger tempo doorwerken, waarbij hun ervaring en kennisoverdracht belangrijk waren. De afschaffing van de gilden en later de industriële revolutie verzwakte de positie van de ouderen op de arbeidsmarkt

enorm. Snelle en goedkope arbeidskrachten waren aantrekkelijker voor ondernemers, die waren niet langer aan beschermende maatregelen gebonden. De strijd om een beter bestaan voor ouderen was echter succesvol en resulteerde uiteindelijk in de AOW en de bouw van moderne bejaardentehuizen. Tegelijkertijd zette de uitschakeling van ouderen in het arbeidsproces zich voort. Het optreden van een 80-jarige hoogleraar, zoals Nicolaas Beets aan het einde van de vorige eeuw, is nu ondenkbaar geworden. Ook een premier van boven de 70 is er sinds W. Drees sr. niet meer geweest. Met de invoering van de VUT is de leeftijd van uittreden uit het arbeidsproces steeds lager komen te liggen.

'Van Aalmoes tot AOW' laat zien hoe de Utrechtse ouderenzorg zich heeft ontwikkeld als onderdeel van een steeds veranderende maatschappij. Onder ouderenzorg verstaan we zowel de opvang in instellingen als de ondersteuning van thuiswonenden. Beide vormen van zorg blijken ver teruggaande historische wortels te hebben. De oorsprong van de huidige ouderenzorg ligt in de middeleeuwse armenzorg. Een hedendaagse instelling als het Bartholomeusgasthuis kan zijn geschiedenis rechtstreeks terugvoeren op de stichting van een gasthuis in 1367. De zorg voor hulpbehoevenden in de Middeleeuwen, waaronder ouderen, kwam voort uit liefdadigheid. De titel van het eerstvolgende hoofdstuk, dat over de periode tot het eind van de 16de eeuw gaat, luidt dan ook 'Onder de mantel van Sint Maarten.' De Utrechtse patroonheilige, die zijn mantel met een bedelaar deelde, was een liefdadigheidssymbool bij uitstek. Aan het eind van de 16de eeuw veranderde de armenzorg ingrijpend als gevolg van de Reformatie en kreeg de zorg voor ouderen een zelfstandige positie. Instellingen als het Bartholomeusgasthuis werden specifieke oudeliedenhuizen. De verzorging was de verantwoordelijkheid van regenten: 'Ouderenzorg in regentenhanden'. Deze situatie duurde twee eeuwen, tot aan het eind van de 18de eeuw een moderniseringsproces op gang kwam, dat steeds sneller verliep. De gevolgen die dit proces voor ouderen had, komen aan de orde in 'Van revolutie tot Wereldoorlog'. Een belangrijk element daarin is dat niet langer één kerk de ouderenzorg domineerde zoals de katholieke in de Middeleeuwen en de gereformeerde tussen 1580 en 1795. Verschillende kerkelijke of particuliere instanties namen zorgtaken op zich. Vanaf het eind van de 19de eeuw droeg ook de overheid een steeds grotere verantwoordelijkheid. De op gang komende verbeteringen in de financiële positie van ouderen en modernisering in de bejaardentehuizen werden onderbroken door de crisis van de jaren '30 en de Tweede Wereldoorlog. In 'De laatste halve eeuw' wordt de oorlog behandeld als breuk in het denken over ouderen. Na de bevrijding zijn belangrijke maatregelen tot stand gekomen met de Noodwet Ouderdomsvoorziening en de AOW. Tevens kwam een hernieuwde modernisering en snelle uitbreiding van de bejaardenhuisvesting op gang. Het slothoofdstuk behandelt ook de gevolgen van de vergrijzing: de sterke toename van het percentage ouderen in de samenleving. Aan de ene kant leidt die tot discussies over de betaalbaarheid van de zorg, maar aan de andere kant tot het besef dat de ouderen een steeds belangrijker element van de maatschappij vormen, bijvoorbeeld als consument of als kiezer.

Onder de mantel van Sint Maarten

In de Middeleeuwen was ouderenzorg onlosmakelijk verbonden met armenzorg. Armoede werd nog niet als een sociaal probleem gezien. Velen verheerlijkten de armoede zelfs. Bedelmonniken als de franciscanen kozen vrijwillig voor armoede. De rijke St. Franciscus zelf, die al zijn bezit weggaf om als monnik een armoedig bestaan te leiden, gold als toonbeeld van godvruchtigheid. Daarnaast was er een grote groep mensen die niet vrijwillig arm was, maar door omstandigheden als werkloosheid, invaliditeit of ouderdom. Zij waren vaak afhankelijk van de aalmoezen van de rijken, die hen beschouwden als dankbare objecten van liefdadigheid. Door het weggeven van aardse goederen hoopten de rijken bij te kunnen dragen aan hun eigen zielenheil en een plaats in de hemel te verwerven. St. Maarten, die zijn mantel deelde met een bedelaar, was hun grote voorbeeld. Van de armen zelf werd verwacht dat zij hun door God gegeven lot geduldig droegen en dankbaar waren voor de ontvangen aalmoezen. Onder invloed van het humanisme en de Reformatie zou deze visie op de liefdadigheid in de 16de eeuw veranderen.

Armoede in middeleeuws Utrecht

In de Middeleeuwen was armoede vooral in de steden duidelijk zichtbaar. Vanaf de 11de eeuw begonnen de steden, die na de val van het Romeinse rijk vrijwel verdwenen waren, weer op te komen. Utrecht was in de Middeleeuwen veruit de grootste stad in het gebied dat nu Nederland is. De stad is in de eerste eeuw na Chr. ontstaan als een Romeins fort, Trajectum geheten, dat in de buurt van het huidige Domplein lag. Nadat de Romeinen deze streken hadden moeten prijsgeven aan de oprukkende Germanen, kwam Utrecht afwisselend in handen van de Friezen en de Franken. In 695 werd de Engelse monnik Willibrord benoemd tot bisschop met

**St. Maarten, de Utrechtse stadspatroon, die zijn mantel met
een bedelaar deelde, was hét**

als opdracht de Friezen te bekeren. Hij kreeg de plek van het oude Romeinse fort als basis, waardoor deze plaats uit kon groeien tot een geestelijk centrum. Vanwege de gunstige ligging en de bescherming die handelaars van de bisschop kregen, werd Utrecht een bloeiende handelsnederzetting. In de negende eeuw veroorzaakten de invallen van de Noormannen een terugslag, maar daarna herstelde de nederzetting zich. Het gebied behoorde inmiddels tot het Duitse Rijk, dat door de deling van het Frankenrijk was ontstaan. De bisschop was in deze streken de voornaamste leenman van de Duitse keizer, waardoor Utrecht ook politieke betekenis kreeg. In 1122 verleende bisschop Godebald Utrecht stadsrechten. In de 12de en 13de eeuw ging het de stad voor de wind. Utrecht was een belangrijk knooppunt geworden voor de internationale handel en ontwikkelde zich dankzij ontginningen ook tot agrarisch centrum. Tegenslagen als de verzanding van de waterwegen, de verzwakking van de bisschop door het oprukken van naburige vorstendommen als Holland en Gelre en de conflicten binnen de stad konden de bloei van Utrecht niet aantasten. Kerken en kloosters vormden evenals de monumentale woonhuizen van edelen en patriciërs aan de Oude- en de Nieuwegracht de zichtbare getuigen van deze rijkdom. De in 1382 voltooide Domtoren was daarvan het machtige symbool.

Jan Nude? St. Maarten en de bedelaar,
afkomstig uit de Domkerk.

Gepolychromeerde kalksteen (ca. 1455),

Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

voorbeeld van middeleeuwse liefdadigheid.

Naast voorspoed kende de samenleving ook bittere ellende. Voor ambachtslieden waren tegenslagen veel moeilijker op te vangen dan voor grote kooplieden, edelen of hogere geestelijken. Er waren ook Utrechtse die voortdurend in armoede leefden. Ze konden nauwelijks van hun arbeid bestaan of moesten zelfs uit bedelen gaan om aan hun voedsel te komen. Deze armen waren ook de eerste slachtoffers van hongersnoden of epidemieën. Plagen, zoals de pest die Utrecht in 1368 trof, eisten vele slachtoffers.

Onder de armen waren veel ouderen. Voor welgestelden was de ouderdom, ook al kwam die met gebreken, niet zo'n probleem. Zij beschikten over geld om in hun onderhoud te voorzien en konden eventueel extra personeel inhuren om hen te verzorgen. Ouderdom was voor minder vermogenden vaak een ramp. Wanneer arme

Joost Cornelisz. Droochsloot (1586?-1666),

De zeven werken van barmhartigheid,

geschilderd in opdracht van de regenten van

het Barbara- en Laurensghasthuis.

Olieverf op doek (1618), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

De middeleeuwse liefdadigheid was gebaseerd op de bijbelse werken van barmhartigheid: hongerigen spijzen, dorstigen laven, vreemdelingen herbergen, naakten kleden, zieken bezoeken, gevangenen verlossen en doden begraven.

ouderen niet in staat waren om te werken, verloren ze hun inkomen, konden ze zichzelf niet meer onderhouden en vervielen tot de bedelstaf. In de groeiende steden met hun betrekkelijke anonimiteit konden mensen veel minder terugvallen op een netwerk van familie en burens dan in een hechte plattelandsgemeenschap.

Doordat armoede gezien werd als een persoonlijk, door God gegeven lot en niet als sociaal probleem, beschouwden de stedelijke bestuurders het niet als hun taak om de leefsituatie van de armen te verbeteren. De overheden lieten hun beleid vooral door angst bepalen. Angst voor sociale onrust zou een grond worden voor armenzorg; al eerder was angst voor besmetting reden om melaatsen apart onder te brengen. In 1295 stichtte de Utrechtse raad een leprozenhuis.

Lange tijd was de liefdadigheid uitsluitend een zaak van de kerk geweest. Vooral de kloosters, waarvan er in een kerkelijk centrum als Utrecht veel waren, hielden zich bezig met de armenzorg. De in de Bijbel omschreven zeven werken van barmhartigheid golden daarbij als uitgangspunt: hongerigen spijzen, dorstigen laven, vreemdelingen herbergen, naakten kleden, zieken bezoeken, gevangenen verlossen en doden begraven. Daartoe hadden veel kloosters hospitalen gesticht voor de opvang en verzorging van armen en andere hulpbehoevenden. Benedictus, stichter van één van de belangrijkste kloosterorden, had in zijn kloosterregel aan de gastvrijheid al een belangrijke plaats toegekend. Doordat deze regel in de negende eeuw voor kloosterorden een algemeen voorschrift was geworden, waren er bij steeds meer kloosters hospitalen ontstaan. Voor de monniken en nonnen zelf garandeerden de kloosters een verzorging tot aan de dood. Sommigen zagen hierin aanleiding om op latere leeftijd alsnog toe te treden tot een kloosterorde. Weduwen of weduwnaars konden zich op deze manier verzekeren van een verzorgde oude dag. Naast de armenzorg door de kloosters was er ondersteuning vanuit de parochiekerken, die voedsel uitdeelden, de zogenaamde Tafels van de Heilige Geest. De parochiekerken, in Utrecht de Jacobi-, de Klaas- en de Buurkerk, waren in tegenstelling tot de kapittelkerken de kerken voor de leken. Vanaf de 14de eeuw begonnen de leken zelf initiatieven op het gebied van de liefdadigheid te ontplooien. Daartoe waren ze gestimuleerd door het voorbeeld van geestelijke ridderorden als de Johannieten of Hospitaalridders. Laatstgenoemde orde was tijdens de kruistochten ontstaan en stelde zich naast het bestrijden van de ongelovigen vooral het verplegen van zieken en gewonden tot doel. Ook in Utrecht stichtte de orde een hospitaal, het St. Catharijnegasthuis, dat aan het latere Vreeburg gelegen was. Hier werden zieke pelgrims en andere hulpbehoevenden verpleegd.

15

Behalve de voorbeeldwerking van de geestelijke ridderorden was de onvrede over het functioneren van de bestaande kloosters een grond voor lekeninitiatieven. De groeiende rijkdommen van de kloosters en de wijze waarop de kloosterlingen daarvan genoten, stonden in schril contrast met het oorspronkelijke ideaal van eenvoud. De kritiek was dat kloosters legaten en schenkingen gebruikten om hun eigen rijkdom te vergroten en maar een klein deel daarvan aan de liefdadigheid besteedden. Het Concilie van Vienne (1311-1312) trok zich de kritiek aan en besloot dat de geestelijkheid voortaan geen hospitalen meer mocht beheren die door particuliere legaten en schenkingen tot stand waren gekomen. Het bestuur ervan moest worden overgedra-

gen aan leken, wat overigens lang niet altijd gebeurde. Bovendien ontstonden er in de 14de eeuw op verschillende plaatsen bewegingen van leken die een eenvoudige leefwijze en een intensiever en persoonlijker geloof predikten. Eén van deze bewegingen was de Moderne Devotie, die onder leiding van Geert Groote in Deventer was begonnen en zich snel over de Nederlanden had verspreid. Groote had een afkeer van alle overbodige pracht en praal van de kerk en verafschuwde dan ook de bouw van de Domtoren in Utrecht. Hiertegen schreef hij het tractaat *Contra turrim Trajectensem*. Tegenover de luxe van de geestelijkheid stelden de aanhangers van de Moderne Devotie het ideaal van de armoede als navolging van Christus.

Dergelijke bewegingen hebben veel invloed gehad op het laatmiddeleeuwse geloofsleven in de Lage Landen, dat gekenmerkt werd door een toenemende bezorgdheid over het eigen zielenheil en angst voor het vagevuur. Deze angst bevorderde de liefdadigheidsinitiatieven van rijke burgers. Door schenkingen te doen of soms zelfs hun hele bezit aan een liefdadige instelling na te laten, dan wel er zelf één op te richten, hoopten zij hun zonden weg te kunnen wassen en hun zielenheil veilig te stellen. In veel steden heeft deze lekenliefdadigheid geleid tot de stichting van particuliere gasthuizen.

Dit paneel geeft het verband tussen liefdadigheid en Op de voorkant is een brooduitdeling afgebeeld

16

Anoniem Utrechts, Liefdadigheidswerken van de Armenpot van St. Jacob en het Laatste Oordeel, afkomstig uit het middenkoor van de Jacobikerk. Olieverf op paneel (1562), Centraal Museum Utrecht
Foto Centraal Museum Utrecht

De stichting van particuliere gasthuizen in Utrecht

Vanaf het midden van de 14de eeuw werden ook in Utrecht door leken gasthuizen gesticht. De stichters waren meestal welgestelde burgers die bij testament bepaalden dat hun bezit gebruikt moest worden voor de steun aan armen. Armen konden in de Middeleeuwen door te bedelen nog vrij makkelijk aan voedsel komen, maar zij hadden vaak geen onderdak voor de nacht. Daarom stelden sommige welgestelden een huis ter beschikking voor de opvang van rondtrekkende armen. Iedereen die behoefte had aan onderdak werd voor hooguit enkele nachten in een gasthuis opgevangen. Pelgrims, rondtrekkende ambachtslieden, ballingen, zwervers en soms zieken konden er gratis onderdak krijgen. Ook al door de beperking tot enkele nachten doen deze gasthuizen denken aan de hedendaagse daklozenopvang door bijvoorbeeld het Leger des Heils.

**de zorg om het zielenheil weer.
De keerzijde toont het lot van degenen
die verzuimen door goede werken hun
zielenheil veilig te stellen.**

Het St. Apolloniagasthuis, het latere St. Bartholomeusgasthuis, werd in 1367 gesticht. Dit was één van de eerste particuliere gasthuizen in Utrecht. Een gasthuis was vaak maar een klein huis met een aantal slaappleatsen. Zo was het St. Apolloniagasthuis 'een seeker cleyne huysinge ofte camere, daer men des snachts die gaende ende coemende pelgrums ofte andere arme personen voor een nacht ofte twee herberge, vuer ende licht om Goodts wille verleende'.¹

De rondreizende mensen die in gasthuizen werden opgevangen, leefden in de marge van de middeleeuwse samenleving, die werd gekenmerkt door angst voor buitenstaanders. Mensen zonder vaste verblijfplaats hadden een slechte reputatie. Gevluchte of verbannen misdadigers hoorden immers ook bij deze groep. Dit was één van de redenen om het Heilige Kruisgasthuis, het St. Jobsgasthuis, het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis net buiten de stadspoorten te bouwen. De laatste twee lagen buiten de Weerdpoort, het Kruisgasthuis buiten de Wittevrouwenpoort en het St. Jobsgasthuis buiten de Catharijnepoort. Op die manier konden reizigers ook vóór en na het sluiten van de poort onderdak krijgen en werden vreemdelingen zoveel mogelijk uit de stad geweerd. Bij sommige gasthuizen hing het reglement dan ook als waarschuwing buiten aan de muur om passanten alvast op de regels te wijzen.

**Het Bartholomeusgasthuis op de hoek van
de Smeestraat en de Pelmolenweg (1969).**

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

J.G. Pierik

Het Bartholomeusgasthuis is het oudste nog bestaande

Hoewel de meeste gasthuizen allerlei armen herbergden, specialiseerden sommige zich al snel in de verpleging van zieken. Werkelijke behandeling van ziekten was door het gebrek aan medische kennis nog niet mogelijk. Daarom lieten zieken zich het liefst thuis door familie, vrienden of personeel verzorgen. Zieke armen hadden die mogelijkheid vaak niet en waren daarom aangewezen op de verpleging in een gasthuis. Het St. Apolloniagasthuis, dat aanvankelijk een algemeen gasthuis was, kreeg in 1378 een aanzienlijke schenking van Willem, heer van Abcoude en Duurstede. Deze besloot dat in dit gasthuis net als in het St. Barbaragasthuis voortaan alleen nog maar zieken opgenomen zouden worden. Verder koos hij de heilige Bartholomeus (vertrooster der zieken) als patroon, zodat het gasthuis sindsdien St. Bartholomeusgasthuis heet. In de broederschapsbrief uit 1407 wordt de doelgroep nog nauwkeuriger omschreven: 'Voort so en sal men gheen kinder ontfaen, die men voer water en vuer wachten moet, noch rasende lude, die haer sinnen niet en hebben, noch malaetsche menschen of die in den ban siin, noch niemant om siins goets wille of die siin broot winnen of bider straten bidden mach, maer puer ellendighe arme menschen, die siec ende beddevast ligghen.'² Naast kinderen, op wie teveel gelet moest worden, werd ook de toegang geweigerd aan krankzinnigen, melaatsen (voor hen was er een speciaal leprozenhuis) en degenen die door de kerkelijke ban waren getroffen. Verder kon niemand zich in

Fundatiesteen van het Heilige
Kruisgasthuis.

Zandsteen (1408), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

De fundatiesteen van het Heilige Kruisgasthuis draagt het opschrift 'int jaer ons heren M.CCCC ende VIII op si(n)te Jorus dach leyd mester Dirc Ruysche op die tiit canonik tot Sinte Johan den eerste(n) steen va(n) dese(n) gasthuis. Bit voer hem ende alle die gheen die daer goet toe doen.'

**Utrechtse gasthuis
en staat al sinds de Middeleeuwen op deze plek.**

het gasthuis inkopen en werden ook mensen die door te werken of te bedelen hun brood konden verdienen uit het gasthuis geweerd. Alleen arme zieken werden toegelaten. In de praktijk weken de bestuurders echter nog wel eens af van deze scherpe toelatingseisen. Zo werden bij uitzondering ook wel eens ouderen en armen opgenomen. Naast het St. Bartholomeus- en St. Barbaragasthuis kwamen er enkele door particulieren gestichte gasthuizen voor specifieke groepen zieken: het St. Jobsgasthuis, het Leeuwenberchgasthuis en het Dolhuis. Het St. Jobsgasthuis was in 1359 opgericht als algemeen gasthuis, maar specialiseerde zich later in de verpleging van mensen die leden aan pokken of geslachtsziekten. Beschermheilige van dit gasthuis was Job, een bijbelse figuur, wiens hele lichaam met zweren was bedekt. Het Leeuwenberchgasthuis (thans de Leeuwenberchkerk) werd in 1564 opgericht nadat Agnes van Leeuwenberch na een lange ziekte kinderloos was overleden. In 1562 had zij haar testament op laten maken en al haar bezittingen nagelaten 'tot alimentatie, nootdrift ende onderhoud van armen mensschen, mans ende vrouwenpersonen, die gheen onderhoud hebben, sieck, cranck, ongevallich, bedtvast ende oick van peste bevanghen wesende, die sonder hulp van aelmissen nyet en souden connen geleven'. Ze schonk al haar geld en goederen niet alleen uit naastenliefde aan de armen, maar ook 'om te verhueden alle twist, onrust ende geschillen [...] tusschen haren vrunden, maghen, bloetsbewanten ofte yemants anders daervan'.³ Blijkbaar was ze bang dat er over haar erfenis onenigheid zou ontstaan. Een groot deel van haar nalatenschap werd gebruikt voor de oprichting van een gasthuis voor pestlijders en armen die leden aan andere besmettelijke ziekten. Geestelijk gestoorde werden sinds het midden van de 15de eeuw opgevangen aan het Nicolaaskerkhof. Eerst gebeurde dat in een klein huis waar een priester krankzinnigen verzorgde, maar in 1461 kon er uit de nalatenschap van Willem Arntsz een Dolhuis gesticht worden. Aanvankelijk had het onder het beheer gestaan van twee regenten van het St. Barbara- en Laurensghasthuis en het St. Bartholomeusghasthuis, maar in 1582 benoemde het stadsbestuur zelf een broederschap om het Dolhuis te besturen, waardoor het zelfstandig werd.

Het bevorderen van het eigen zielenheil als motief voor liefdadigheid komt duidelijk tot uiting in de oprichtingsakte van het St. Barbaragasthuis. Ghisebrecht en Gherijt Weddeloep stichtten dit gasthuis in 1372 om 'Gode te eren ende onser Vrouwen Marien, der moeder Gods, die ewelyc patronen bliven zellen des voergenoemden huys, ende om onser zielen zalicheyt'.⁴ De bezorgdheid over het eigen zielenheil blijkt ook uit de veel voorkomende bepaling dat de armen in het gasthuis moesten bidden voor de stichter en andere weldoeners met hun families en dat er voor hen regelmatig memoriemissen moesten worden gelezen. Ghisebrecht en Gherijt Weddeloep vreesden echter dat zij niet op eigen kracht in staat zouden zijn om dit goede werk te doen en dat hun werken niet voldoende zouden zijn om hun zonden uit te wissen. Daarom kozen zij een beschermheilige, die als tussenpersoon voor hen zou bidden om hen in staat te stellen met hun liefdadigheid God en Maria te kunnen eren, de last van de armen te verlichten en zelf zaligheid te bereiken. Ghisebrecht en Gherijt Weddeloep kozen de heilige Barbara als patrones: 'Ende want wi [...] duchten, wi niet wert en sijn voer Gode dit voerseyde werc te antyerne, so hebben wi vercoren ene vriendinne Gods, Sinte Barbara, die wi eren ende reverency doen willen naest Gode ende Onser Vrouwen, opdat si voer ons bidden willen, dat wi dit

werc also doen moeten in desen vorseiden huze, dat die ere Gods ende Onser Vrouwen daerin ghemeert ende gebreet moet worden entie arme vorseyt getroest ende wi onze salicheyt daarmede vercrighen moeten.⁵

Omdat in het St. Barbara-gasthuis zieken werden verzorgd, was de keuze voor Barbara als patrones zeer toepasselijk. Net als Bartholomeus vertroostte zij de zieken en beschermde zij tegen een plotselinge en onvoorbereide dood. Een onverwachte dood werd gezien als een bedreiging voor het zielenheil, omdat die de mogelijkheden voor biecht en het sacrament der stervenden ontnam. Uit de keuze van St. Barbara als beschermheilige blijkt dat de stichter zich ook bekommerde over het eeuwig welzijn van de verpleegden. De bestuurders van het St. Bartholomeusgasthuis moesten iedereen die werd opgenomen 'voer alle dinc siin biechte doen spreken, opdat die siele eerst bewaert worde'.⁶

School van Jan van Scorel, Drieluik van de
familie Visscher van der Gheer, afkomstig uit
het Heilige Kruisgasthuis.

Olieverf op paneel (ca. 1550), Centraal Museum
Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

De kapel van het Heilige Kruisgasthuis, een van de drie belangrijkste gasthuizen in Utrecht, was een bekend bedevaartsoord. Vooraanstaande families verrijkten het gasthuis met schenkingen.

Bij veel gasthuizen hoorde een kapel, die gewijd was aan de patroonheilige. Hier werden de missen gelezen voor de zielen van stichters en andere weldoeners en konden ook mensen van buitenaf de mis bijwonen. Om missen te mogen lezen, relikwieën te bezitten, aalmoezen te ontvangen en de klok te luiden was toestemming nodig van de parochiekerk. De gasthuizen mochten niet op hetzelfde moment een mis vieren als de parochiekerken om te voorkomen dat parochianen uit de kerk wegbleven en naar de gasthuiskapel gingen. Ieder gasthuis had zijn eigen hoogtijdagen waarop bijzondere missen gevierd werden. Dit waren de feestdag ter ere van de patroonheilige(n) en de dag waarop de stichting van het gasthuis werd herdacht, de zogenaamde gasthuiskermis. Op deze dagen werden missen gezongen en werden de stichter, overleden bestuurders en begunstigers herdacht. Ook na het overlijden van één van de leden van de gasthuisbroederschap moesten vaak tientallen missen gelezen worden, waarvoor de erfgenamen van de overledene geld of was (voor de kaarsen) ter beschikking stelden. Hieruit kwam dus een deel van de inkomsten van het gasthuis. De bestuurders van gasthuizen trachtten de inkomsten vaak te verhogen door te proberen een aflat te verwerven voor de kapel. Dat zou bezoekers ertoe aanzetten een schenking te doen, omdat men meende op die manier de tijd die de ziel in het vagevuur zou moeten doorbrengen, te kunnen verkorten. De kapel van het Heilige Kruisgasthuis groeide dankzij wonderlijke gebeurtenissen bij het kruisbeeld zelfs uit tot een bedevaartsoord.

Gasthuizen konden op verschillende manieren bestuurd worden. Soms nam een stichter deze taak zelf op zich en droeg hij het bestuur bij testament over aan zijn erfgenamen. Vaak waren die echter niet bereid zoveel tijd en geld in het gasthuis te steken als de stichter zelf of werd er niet op tijd een opvolger aangewezen, zodat het gasthuis onbeheerd achterbleef en in verval raakte. Een nieuw initiatief kon dan uitkomst bieden. Zo werd het St. Apolloniagasthuis in 1378, negen jaar na de stichting, van de ondergang gered door de eerder genoemde schenking van Willem van Abcoude.⁷ Een andere mogelijkheid om de continuïteit van een gasthuis te garanderen was het verbinden van het bestuur aan een bepaalde wereldlijke of geestelijke functie. Een probleem daarbij was dat deze functies na korte tijd overgingen op andere personen, wat het beheer niet ten goede kwam. De meest efficiënte bestuursvorm bleek de gasthuisbroederschap te zijn. Zo slaagde Willem van Abcoude er door de stichting van een gasthuisbroederschap in om het bestuur en de organisatie van het St. Bartholomeusgasthuis te verbeteren. Zelf was hij het eerste lid van de broederschap.

Middeleeuwse broederschappen kenmerkten zich door een grote onderlinge samenhang. De leden ondersteunden elkaar, vooral bij de zo wezenlijke vragen rond de dood. Ze droegen verantwoordelijkheid voor elkaars begravenissen en baden voor het zielenheil van overleden broeders. In de Middeleeuwen was de zekerheid dat er gezorgd zou worden voor de begrafenis en gebeden zou worden voor het zielenheil zeker voor de ouder wordende mens een grote troost. De Utrechtse Jeruzalemvaarders vormden zo'n broederschap. Een voorwaarde voor het lidmaatschap was een pelgrimage naar het Heilige Graf in Jeruzalem. Eén van de Jeruzalemvaarders was de schilder Jan van Scorel (1495-1562), die de broederschap op een aantal panelen heeft vereeuwigd.

De gasthuisbroeders hadden eenzelfde doel als de andere broeders, maar waren meer gericht op de liefdadigheid. Naast het dagelijks bidden van een *Pater Noster* en een *Ave Maria* moesten de broeders een entreegeld, weekgeld en bij overlijden een doodschuld betalen. Verder investeerden zij vooral tijd in het gasthuis. Hun belangrijkste taak was het zorgen voor voldoende inkomsten om de armen te kunnen blijven ondersteunen. Naast de financiële bijdragen van de broeders bestonden deze inkomsten uit legaten en schenkingen, de opbrengsten van verpachte landgoederen en de collecten.

Om lid te worden van een gasthuisbroederschap moest men een 'goede man' zijn, dat wil zeggen vroom en rechtschapen, en beloven zich aan de ordonnantie te zullen houden. Uitgesloten waren degenen die in de kerkban waren of in overspel leefden. Formeel kon iedereen tot een gasthuisbroederschap toetreden, maar in de praktijk was dit alleen weggelegd voor welgestelden. Zij hadden immers de tijd en het geld om zich te wijden aan het gasthuis en de verzorging van de bewoners. De grootte van de gasthuisbroedersschappen kon nogal verschillen. Aanvankelijk was het animo zo groot, dat veel broedersschappen een maximum stelden aan het aantal leden. Zo werd het aantal broeders van het St. Jobsgasthuis in 1522 beperkt tot vijftig. Aan het eind van de 16de eeuw telden de meeste Utrechtse gasthuisbroedersschappen ongeveer dertig broeders.

Binnen de broederschap vervulden twee huismeesters de belangrijkste taken. Zij waren verantwoordelijk voor het financiële beleid van het gasthuis, dat gecontroleerd werd door de rest van de broederschap. Voor alle zakelijke overeenkomsten hadden de huismeesters toestemming nodig van de andere broeders. Over de opname van zieken en armen hadden de huismeesters echter het alleenzeggenschap, omdat het te tijdrovend was om voor iedere opname de hele broederschap bijeen te roepen. Later, toen sommige bewoners gingen betalen voor toelating in het gasthuis, werd de broederschap hier wel bij betrokken. Verder behoorde het tot de taken van de huismeesters om bij conflicten ruziënde broeders met elkaar te verzoenen. Pas wanneer problemen niet onderling opgelost konden worden, stapte men naar het gerecht. Eens per jaar werd er een nieuwe huismeester benoemd, die twee jaar in functie bleef. Deze werd dan tweede huismeester en de tweede werd eerste huismeester. Aanvankelijk hadden alle broeders om de beurt deze functie vervuld, maar na verloop van tijd werden huismeesters steeds vaker gekozen door enkele broeders. Loting wees uit wie de keuze mocht doen.

De gasthuizen werden door legaten en schenkingen steeds rijker, zodat ze op den duur armen en zieken niet alleen onderdak maar ook voedsel konden bieden. Dat was ook een van de werken van barmhartigheid. De hoofdmaaltijd bestond vaak uit warmoes, erwten of gort. Daarbij werd vis (haring, kabeljauw, bokking) dan wel varkens-, rund- of schapenvlees opgediend. Tijdens de andere maaltijden kreeg men brood, boter, kaas en eieren. Bij het eten werd meestal dun bier of (karne)melk gedronken. Op hoogtijdagen kregen de bewoners iets extra's als vijgen, rozijnen, vruchten of koek. Het St. Bartholomeusgasthuis deelde op de dag van de patroonheilige zelfs Gascognewijn, wittebrood en gebraden gans en op Kermisdag Romenije (wijn uit de Levant) en gebraden lamsvlees uit. Doordat de gasthuizen voedsel gingen verstrekken, konden meer mensen voor langere tijd worden

opgenomen. Deze bewoners voor langere tijd werden disgenoten genoemd. In de loop van de 15de eeuw kwamen er ook steeds meer zogeheten proveniers, ouderen die zich voor een bepaald bedrag in een gasthuis inkochten en zich daarvoor lieten verzorgen. Zelfs het in 1491 in Utrecht gestichte weeshuis, het St. Elisabethsgasthuis, liet proveniers toe. Deze permanente bewoners waren vaak ouderen die zich op deze manier verzekerden van een verzorgde oudedag.

De gasthuisbevolking was zeer gevarieerd. Mensen zochten om uiteenlopende redenen onderdak en verzorging: zieken, armlastige ouderen, pelgrims, zwervers. Zij hadden ook verschillende sociale achtergronden. De meesten kwamen uit de onderste lagen van de bevolking; zieken en disgenoten werden juist opgenomen vanwege hun armoede. Er waren ook ambachtslieden bij en een enkeling was afkomstig uit de hogere sociale groepen. Proveniers kochten zich immers tegen een bedrag in. In de meeste gasthuizen verbleven meer vrouwen dan mannen, doordat vrouwen minder snel hertrouwden en doordat er aan het eind van de Middeleeuwen een vrouwenoverschot was. De bewoners leefden op de 'deel', waar langs de wanden bedsteden waren aangebracht met daaromheen gordijnen tegen de kou. Een dergelijke slaapzaal is tegenwoordig nog te zien in het St. Pietersgasthuis te Amersfoort. Verder waren in de meeste gasthuizen de volgende ruimten te vinden: een keuken, woonruimte voor het personeel, een soort kantoor waar archivalia en geldmiddelen werden bewaard, een brouwerij, een bakkerij en

Evert van Zoudenbalch was St. Elisabethsgasthuis

Jan van Scorel (1495-1562), Twaalf leden van de
Utrechtse Jeruzalembroederschap.

Olieverf op paneel (na 1525), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

De schilder Jan van Scorel, die lid was van de
heeft

Anoniem Utrechts meester, Portret van Evert van Zoudenbalch (1423/24-1503).

Olieverf op paneel (1491), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Domkanunnik te Utrecht en stichter van het
In dit weeshuis werden aanvankelijk ook bejaarden
als provenier opgenomen.

Jeruzalembroederschap,
zichzelf hier afgebeeld als de vijfde broeder van rechts.

opslagruimten voor provisie. Vaak waren er nog enkele bijgebouwen, zoals een turf-schuur of een hoenderhok. Sommige gasthuizen hadden een hof, waar zich de waterput en het secreteet bevonden en waar soms een bloementuin was. Doordat mensen nu langer in de gasthuizen verbleven, was er meer personeel nodig. Zo waren er vaak twee deelmoeders (een voor de mannen- en een voor de vrouwendeel), een keukenmoeder, enkele dienstmaagden en een paar mannelijke knechten. Daarnaast beschikten de meeste gasthuizen over een geestelijke en over een vaste barbier. De ziekenhuizen hadden vaak hun eigen chirurgijn.

Godskameren

In ruil voor verzorging leverden de disgenoten in de gasthuizen hun persoonlijke vrijheid in en moesten ze met anderen in één ruimte wonen. Dit waren niet alleen ouderen, maar ook passanten als pelgrims en zwervers, zieken en tot aan de stichting van het Dolhuis in 1461 ook krankzinnigen. Proveniers, die in het gasthuis een eigen kamertje hadden, hadden meer privacy. Een nog zelfstandiger woonvorm voor ouderen waren de godskameren of vrijwoningen. Tegelijk met de opkomst van de particuliere gasthuizen, het midden van de 14de eeuw, namen rijke Utrechtse burgers het initiatief tot het stichten van vrije woningen voor armlastige ouderen. In deze godskameren konden zij gratis ('om Gods wil') wonen. Naast gratis onderdak werden de bewoners van vrijwoningen vaak bedeed met voedsel, brandstof en kleding. De stichting betaalde verder de begrafenissen van overleden bewoners. Daar stond tegenover dat hun bezittingen aan de stichting toevielen.

Vrijwoningen waren kleine huisjes die slechts bestonden uit één kamer op de begane grond en een zolder met een strooien en later een pannendak. De muren waren van het begin af aan van steen, wat bijzonder was in een tijd waarin de meeste armen in houten huizen woonden. Vaak werden godskameren met een aantal bij elkaar gebouwd, zodat ze samen een hofje vormden. Soms gebeurde dat op een stuk grond bij het huis van de stichter. De kameren hadden gemeenschappelijke sanitaire voorzieningen. De oudste Utrechtse fundatie van vrijwoningen is de St. Margarethenhof, die in 1367 in opdracht van kanunnik Gijsbrecht van Walenborch aan het Jansveld werd gebouwd. De eerste tweehonderd jaar konden

**Het St. Margarethenhofje werd in 1367 in opdracht van
kanunnik Gijsbrecht van Walenborch aan**

arme en zieke passanten hier onderdak krijgen, net als in de gasthuizen. Later kwamen er in de St. Margarethenhof twintig vrije woningen voor arme ouderen die nog zelfstandig konden wonen.

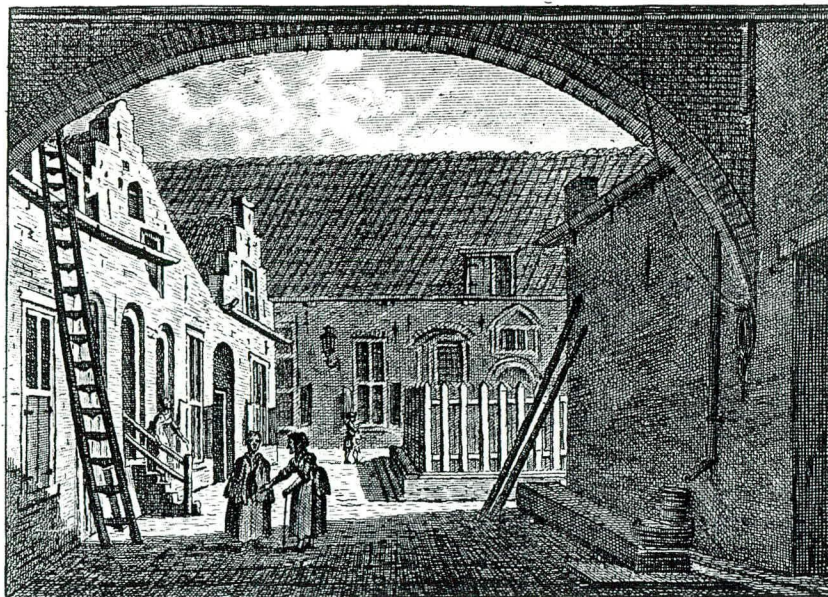
De stichters van vrijwoningen hadden dezelfde beweegredenen als die van de gasthuizen: naastenliefde, zorg om het eigen zielenheil en streven naar sociaal prestige. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de gewoonte om vrijwoningen naar de stichter te vernoemen, zoals de Croontgenspoort naar Johan Croonkiin en de Zuylenkameren naar Dirck van Zuylen genoemd zijn. Religieuze overwegingen blijken uit de benamingen van het zojuist genoemde Margarethenhofje of de Sionskameren. Schoenmaker Claes Govertszoen stichtte de Sionskameren na zijn terugkeer van een pelgrimage naar Jeruzalem. Hij noemde de vrijwoningen naar deze heilige stad en gaf de vijftien kameren de namen van de heilige Drieëenheid, Maria, Jezus en de twaalf apostelen. Evenals in de gasthuizen moesten de bewoners van de godskameren bidden voor het zielenheil van de stichter en zijn familie.

St. Margarethenhof met enkele bewoners.

Kopergravure (ca. 1770), Gemeentelijke

Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

T MARGARITEN-HOF TE UTRECHT.

het Jansveld gebouwd. Dit is het oudste hofje van Utrecht.

De stichters stelden hun hele vermogen of een belangrijk deel daarvan ter beschikking van de vrijwoningen. Een enkele keer leidde dat tot conflicten met erfgenamen. Na de dood van de geestelijke Jan van Campen ontstond zelfs een schandaal. Hij had zijn hele bezit nagelaten aan het Leeuwenberchghasthuis ten behoeve van de door hem gestichte vrijwoningen aan de Schalkwijksteeg. Zijn dienstmaagd Mechteld Jansdochter spande in 1574 echter een proces aan, omdat zij meende recht te hebben op een deel van de nalatenschap van haar vroegere werkgever. Zij eiste een som geld voor haarzelf en de zesjarige zoon die zij van Jan van Campen had, een vergoeding voor de kosten van haar kraambed en achterstallig loon. Uiteindelijk werd zij in het gelijk gesteld. Het Leeuwenberchghasthuis, dat de vrijwoningen aan de Schalkwijksteeg in beheer had, moest haar een flink bedrag uitkeren.⁸

Soms ontstonden vrijwoningen op een andere manier. In 1359 stichtte bakker Ghisebrecht Weddeloep aan de Neude het St. Laurensghasthuis om daar 'ewelic durende zeventien armer minschen, dies noottorf-tich siin' te herbergen.⁹ Aanvankelijk had dit gasthuis net als de andere gasthuizen aan allerlei hulpbehoevenden onderdak geboden. Na verloop van tijd veranderde het echter in een gemeenschappelijke vrijwoning, waar zeventien oude vrouwen voor langere tijd gratis konden verblijven. Wel moesten zij zelf voor de kost zorgen. In tegenstelling tot de andere vrijwoningen, werd deze dus door een groter aantal mensen bewoond. Deze woonvorm heeft echter niet lang bestaan. Nadat de zeventien oude vrouwen allemaal overleden waren namen begijnen hun plaats in. Na de samenvoeging van het St. Laurens- en het St. Barbaragasthuis aan de Oudegracht in 1392 gingen deze vrouwen de arme passanten en zieken in het St. Barbaragasthuis verzorgen. Vijf jaar later vertrokken ze en stichtten op de Neude een begijnhuis gewijd aan St. Cecilia. Het vroegere St. Laurensghasthuis werd samengevoegd met het passantenhuis, waar armen en zieken voortaan door de broeders werden verzorgd.

De meeste godskamers waren vanaf het begin bedoeld voor armlastige ouderen. Daarmee waren ze de eerste liefdadigheidsinstellingen die zich concentreerden op ouderenzorg. De kamers werden bewoond door echtparen of alleenstaanden. In sommige gevallen deelden alleenstaanden van gelijk geslacht een vrijwoning. Net als in de gasthuizen leefden meer vrouwen dan mannen in de vrijwoningen, doordat weduwen meestal niet hertrouwden. Bedelaars werden niet tot de vrijwoningen toegelaten en het was de bewoners verboden om een logé te ontvangen. Bij de Sionskamers was dit wel toegestaan als het om een hulpbehoevende ging. In dat geval moest de logé 15 stuivers per jaar betalen voor eventueel extra onderhoud aan het huis.¹⁰ Sommige stichters van vrijwoningen gaven verwanten of oude personeelsleden voorrang boven andere gegadigden. Dirck van Zuylen liet dit als volgt in zijn testament vastleggen: '...om deselve tot woeninge te gunnen ende te geven den schamelen menschen... Wel verstaende, dat die van mynen bloede altijt die naesten wesen sullen, die sulcx om goodtswille begeren'.¹¹

De minimum leeftijd voor de toewijzing van een vrijwoning was vijftig jaar. Met deze grens was men er zeker van dat bewoners geen kinderen meer zouden krijgen, die dan weer bedeed zouden moeten worden. Daarom stond in het reglement van de Zuylenkamers nog eens duidelijk vermeld dat de regenten op moesten pas-

sen geen vrouwen op te nemen 'die noch vruchtbaer souden kunnen sijn'.¹² Bovendien moesten bewoners die (her)trouwden de vrijwoningen verlaten, 'tsy man off vrou, al waert ooc so, dat dvrou boven haer kynderen waere'.¹³ Op de regel van de minimumleeftijd werd af en toe een uitzondering gemaakt. Zo werden in de Sionskameren soms jongeren opgenomen die door lichamelijke gebreken niet zelf de kost konden verdienen. Net als in de gasthuizen golden voor de bewoners van vrijwoningen strenge regels, die vastgelegd waren in een reglement, dat meestal door de stichter zelf was opgesteld. Deze reglementen vertonen grote overeenkomsten met de ordonnanties die in de gasthuizen golden, alleen waren ze veel minder uitgebreid. Ook de bewoners van godskameren dienden zich rustig en onderdanig te gedragen. Ze mochten niet zonder toestemming van de bestuurders buitenshuis overnachten of iemand bij zich laten logeren. Verder waren de ouderen verplicht om vaak te bidden voor de stichter, zijn familie en de bestuurders van de fundatie. De bewoners moesten zich immers terdege realiseren dat liefdadigheid niet vanzelfsprekend was en dat zij dankbaarheid verschuldigd waren aan de initiatiefnemers daarvan. Voor de bewoners van de Croontgenspoort was vastgesteld dat zij niet 'tappen sullen mogen oft gelage setten, oic geen heymelicke cramen houden [vrouwen in het geheim laten bevallen] noch slapers, hoedanich die mogen sijn, dan dieselve huysen oft cameran rustelic, vredelic ende eerlic bewoenen, volgende de fondatie daeraf zijnde'.¹⁴ Wie zich niet aan de regels hield, dreigde 'terstont uuyt huerluyder huysingen geset' te worden.¹⁵ In de door Claes Govertszoon gestichte Sionskameren gold krankzinnigheid echter als verzachtende omstandigheid.¹⁶ Krankzinnige of demente bewoners werden niet zomaar op straat gezet. Het Dolhuis vormde een mogelijke oplossing.

Net als de gasthuizen kenden de vrijwoningen verschillende bestuursvormen: beheer door particulieren, door het stadsbestuur, parochiekerken of liefdadige instellingen als de Armennoodhulp of een gasthuis. De laatste mogelijkheid werd uiteindelijk de meest gebruikelijke. Een dergelijke constructie namen de kleermaker Johan Croonkiin en zijn vrouw Korstine in 1397 in hun testament op. Zij maakten deze wilsbeschikking toen Korstine ziek werd. Johan Croonkiin bezat een eigen huis naast het huis Clarenburch, waaruit blijkt dat hij tot de welgestelden behoorde. Bij het huis lagen een boomgaard en een grote tuin, waar het echtpaar Croonkiin vijf kameren had laten bouwen. Na hun dood zouden twee vriendinnen het huis, de boomgaard en de huisjes tot hun beschikking krijgen. Wanneer ook zij overleden zouden zijn, zou dit alles bestemd zijn 'tot armer lude behoef'. De vijf kameren waren bedoeld voor ouderen zonder inwonende kinderen. Het huis en de boomgaard zouden verhuurd worden en met de opbrengst zouden de vijf vrijwoningen onderhouden worden. Het beheer van de stichting werd opgedragen aan het St. Barbara- en Laurensghasthuis, dat de bewoners ook zou bedelen met turf en geld.¹⁷

Tenslotte hadden de parochiekerken godskameren onder hun beheer. Zo bezat de Buurkerk sinds 1375 kameren in de Ambachtsstraat. In 1538 kwamen daar vrijwoningen in de Jansstraat bij.

Uitdelingen vanuit de gasthuizen

Armen die buiten instellingen als gasthuizen of godskameren woonden, de zogenaamde 'huiszittende armen' of arme 'huyssitten', werden eveneens met voedsel bedeeld. Daartoe had bijna ieder gasthuis een 'armenpot', die door de potmeester werd beheerd. Burgers konden geld schenken voor de armenpot, waarmee uitdelingen van voedsel, brandstof, kleding of geld betaald konden worden. Vaak schonken welgestelden gasthuizen een bedrag om daarvoor eens per week of op een bepaalde feestdag een van tevoren vastgesteld aantal 'schotelen' (porties voedsel) te bekostigen. De potmeester organiseerde deze uitdelingen en controleerde of ze bij de juiste personen terechtkwamen. Bedeling in de vorm van geld was voornamelijk gericht op weduwen, die met enige financiële hulp zichzelf konden onderhouden. Wanneer er geldelijke steun aan mannen werd verleend, geschiedde dat via hun vrouw. Zo ontving Adriaen Willemsoon via zijn echtgenote geld uit de armenpot van het St. Barbara- en Laurensghasthuis, omdat hij vanwege een besmettelijke ziekte (buikloop) niet in het gasthuis opgenomen kon worden. Na de dood van zijn echtgenote mocht Adriaen deze uitkering bij wijze van uitzondering houden. Het St. Barbara- en Laurensghasthuis, het St. Bartholomeusghasthuis en het Heilige Kruisghasthuis, de drie grootste Utrechtse gasthuizen, beheerden samen de Armennoodhulp. Daartoe had een anoniem gebleven vrouw in 1496 200 Rijnse guldens geschonken. Dit bedrag was bestemd voor de huur van een kelder om turf in op te slaan voor uitdelingen aan huiszittende armen. Net als de armenpotten van de verschillende gasthuizen bestond de Armennoodhulp dankzij schenkingen van Utrechtse burgers. Door deze schenkingen konden de turfuitdelingen later uitgebreid worden met geld-, brood- en kledinguitdelingen. Voor deze uitdelingen was de stad in drie kwartieren verdeeld. Elk gasthuis benoemde één van zijn broeders voor twee jaar tot kwartiermeester. Daarnaast had één broeder twee jaar lang als superintendent de leiding over de Armennoodhulp. Deze functie rouleerde onder de drie gasthuizen.

De gilden

Hoewel in de Utrechtse gasthuizen de ouderenzorg steeds belangrijker werd, bleef deze zorg onderdeel van een liefdadigheid die zich richtte op alle armen. De armenzorg bleef een gunst van de rijken, die daarmee voldeden aan hun godsdienstige verplichtingen en hun zielenheil dienden. Een vorm van ouderenzorg waaraan de betrokkenen rechten konden ontlenen, bestond bij de gilden. In de 11de eeuw waren deze organisaties van ambachtslieden en handelaars ontstaan in de opkomende steden van Noord-Frankrijk, Engeland en het noordwesten van het Duitse Rijk, waartoe het hui-

dige Nederland toen behoorde. Ook in Utrecht kwamen de gilden, waarvan er in de Middeleeuwen ongeveer twintig bestonden, tot bloei.

De middeleeuwse gilden zijn globaal te verdelen in kooplieden- en ambachtsgilden. Met name de laatste categorie heeft een belangrijke sociale rol vervuld. Ambachtsgilden uit dezelfde branche werkten samen om de kwaliteit van de producten te controleren, prijsafspraken te maken en ongewenste concurrentie te voorkomen. Dit laatste had zowel betrekking op de invoer van elders geproduceerde goederen als op de productie door niet-gildenleden in de stad zelf. De gilden hadden met hun strenge regels een matigend effect op de arbeidsomstandigheden. Zo beschermden een voorgeschreven maximum aantal werkuren en verplichte vrije dagen knechts en meewerkende patroons tegen excessieve werkdagen. Nu waren werkdagen van twaalf uur in de winter en vijftien uur in de zomer ook niet gering, al gingen de schafttijden van in totaal twee uur daar nog vanaf. Soms waren de werktijden uit veiligheidsoverwegingen gekoppeld aan het daglicht: kaarsen betekenden brandgevaar. De arbeidsduur werd daardoor in de winter aanzienlijk korter. De verplichte vrije dagen, waar het gilde op moest toezien, waren in ieder geval de zondagen en de kerkelijke feestdagen en verder de vierdag van de eigen schutspatroon. Het aantal verplichte arbeidsonderbrekingen kon dus aardig oplopen. Het aantal voor iedereen verplichte feestdagen bedroeg minstens vijftig. Zo mochten de riemsnijders na Kerst, Pasen en Pinksteren drie dagen lang niet werken. Tegen overtreding van het werkverbod op feestdagen werd opgetreden. Zo bevatte een keur van het linnenweversgilde maatregelen tegen de 'ongodlicke ende onbehoorlicke misbruyc-kinge' om op zon- en feestdagen te werken.¹⁸

De maatregelen tegen concurrentie, die onder andere een productiebeperking inhielden, hadden een dempend effect op het arbeidstempo. Deze regelingen hielden de bedrijven meestal klein. In de daardoor persoonlijke verhoudingen tussen bazen en knechten werden ondergeschikten minder vaak uitgebuit dan in bijvoorbeeld de 19de-eeuwse fabrieken. Bovendien boden de gildenregels de knechts een goede bescherming. Door de beschermende maatregelen van de gilden konden ouderen langer in het arbeidsproces meedraaien dan later het geval zou zijn.

Binnen het gilde bestond een hiërarchie, waarin een ambachtsman kon opklimmen. Hij begon zijn loopbaan als leerknapp, die in de leer ging bij een meester, bij wie hij in huis woonde. Wanneer de leerknapp voldeed, kon hij na afloop van een leertijd van twee tot drie jaar gezet of knecht worden en werd hij een geschoolde arbeider in loondienst. Gezeten die over voldoende geld beschikten, konden opklimmen tot meester. Om als meester tot het gilde te worden toegelaten, moest een kandidaat als proeve van bekwaamheid een meesterstuk maken, toegangsrecht betalen en een feestmaaltijd bekostigen. De bedragen voor het toegangsrecht waren aanzienlijk. Zo moesten leden van het Utrechtse smedengilde drie Keurvorster Rijnschuldens betalen, wat gelijk stond aan drie weken loon. Zonen van meesters kregen een aanzienlijke korting. Ook de doorstromingsmogelijkheden van de gilden met perspectief op het meesterschap waren gunstig voor ouderen. Bij een normale loopbaan had een gildenbroeder op leeftijd een eigen bedrijf met meewerkende zoons en kon het dan rustiger aandoen. Een gilde werd bestuurd door twee dekenen

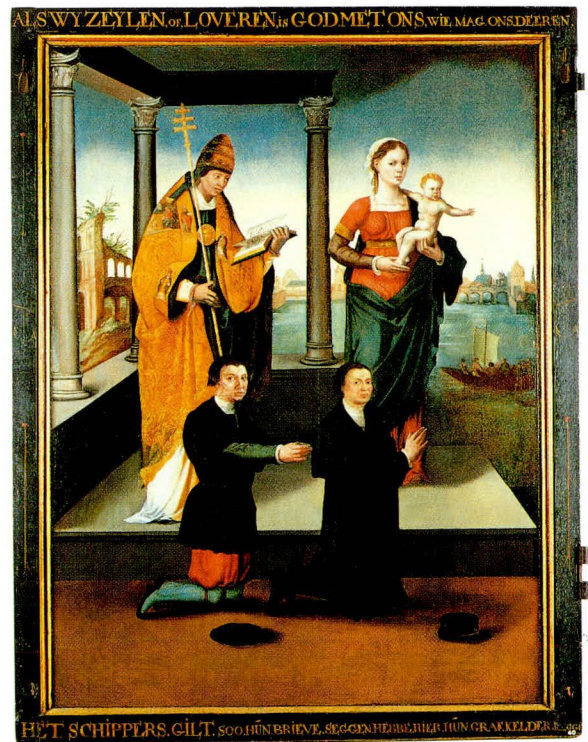
of overlieden, die gekozen werden uit invloedrijke meesters. Via de overliedenvergadering, waarin alle gilden zitting hadden, vertegenwoordigden zij hun gilde in de stedelijke raad. Hierdoor hadden de gilden tijdens hun bloeiperiode, in de 14de en 15de eeuw, een aanzienlijke politieke invloed. Een andere belangrijke functionaris was de busmeester, die de financiën van het gilde beheerde. Verder beoordeelden de proefmeesters de meesterproeven van nieuwe leden en zagen de keurmeesters toe op de naleving van de reglementen en de kwaliteit van de geleverde goederen. Ook gildenmeesters zonder bestuurlijke functie konden invloed uitoefenen. Tijdens de wekelijkse morgenspraak, waarbij alle gildenmeesters aanwezig moesten zijn, werden op democratische wijze besluiten genomen. De morgenspraken van de Utrechtse gilden vonden aanvankelijk plaats in de refter van het Minrebroederklooster, maar vanaf de 15de eeuw betrokken de gilden elk een eigen pand. Zo had het smedengilde al rond 1450 het St. Eloyengasthuis als gildenhuis.

Voor het uitoefenen van een ambacht was het lidmaatschap van een gilde een noodzakelijke voorwaarde, de zogeheten gilden-

Anoniem, Twee zijvleugels van het altaarstuk der schuitenvoerders in de Jacobikerk.

Olieverf op paneel (ca. 1550), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Gilden hadden in kerken eigen altaren. Van het altaarstuk zijvleugels in 1580 overgeschilderd en gebruikt het zakkendragersgilde

dwang. Zo bepaalde de stedelijke raad in 1502: 'Yemant die enigh gilde ruerde ende dat gilde nyt voldaan en hadde so mogen die oudermans [overlieden] den ghenen bekoren [bekeuren] die hun gilde geruert heeft.'¹⁹ Op het leveren van waren of diensten door niet-leden stonden aanzienlijke boetes. Het weren van buitenstaanders werd nog versterkt, doordat het Utrechtse burgerrecht een vereiste was om toegelaten te worden.

De leden van een bepaald gilde woonden meestal dichtbij elkaar. Soms werd een straat naar een gilde genoemd. Een voorbeeld is de Utrechtse Smeestraat, waar het smedengilde geconcentreerd was. De locatie van het gilde aan de rand van de stad had te maken met het brandgevaar van het metaalbewerksbedrijf. Dit gilde omvatte een breed scala aan metaalbewerks: van goudsmeden tot messenmakers en van hoefsmeden tot ketellappers. Hoe gevarieerd de samenstelling van de gilden was, blijkt bijvoorbeeld uit de beroepen die tot het zadelaarsgilde behoorden. Daarin waren onder andere huisschilders, kunstschilders, beeldsnijders, zadelmakers en later ook boekdrukkers verenigd. Over de omvang van de gilden in de Middeleeuwen is

der schuitenvoerders zijn de randen van de
als gildenborden van het schietschuitschippersgilde en

onvoldoende cijfermateriaal beschikbaar, maar in 1569 waren er volgens een goede schatting ongeveer 2000 gildenbroeders.²⁰ Het gaat hier alleen om leden van de gilden. Met leerlingen en gezinsleden meegerekend zal bij een geschat bevolkingsaantal van 20.000 al gauw de helft van de Utrechters een directe band met een gilde gehad hebben. De grootste gilden waren die van de bijlhouwers (timmerlieden), de snijders (kleermakers) en de smeden.

In de eerste eeuwen van hun bestaan hadden de gilden een sterke religieuze binding. Ze hadden elk een patroonheilige, wiens feestdag voor de gildenleden een verplichte vrije dag was. Bij voorkeur kozen de gilden een schutpatroon die een duidelijke verwantschap met hun beroep had. Zo vervulde St. Jozef als bekendste timmerman uit de geschiedenis deze functie bij de bijlhouwers.

De gilden hadden eigen kapellen in de parochiekerken. Met name de Utrechtse Buurkerk was een typische gildenkerk. Van tien gilden staat vast dat zij daar hun altaren hadden. Ook in de Jacobi- en Geertekerk waren er gildenaltaren. Zo stond het St. Jozefaltaar van de bijlhouwers in de laatstgenoemde kerk. Verder bezaten de gilden in de parochiekerken eigen grafkelders. Het gilde stond garant voor een fatsoenlijke begrafenis. Voor de kosten daarvan hadden de gilden dodenbussen, waarin de broeders tijdens hun leven steeds een bedrag stortten. Bij een begrafenis droegen gildenbroeders de baar, die was voorzien van een gildenlijkkleed met zilveren versierselen, die de activiteiten van het desbetreffende gilde weergaven. Zo zijn van het zakkendragersgilde lijkkleedversierselen bewaard gebleven die mannetjes met een

**Deze versierselen werden gebruikt bij de begrafenis van
Elk gilde had zijn eigen bodeteken**

enorme zak op hun rug voorstellen. De bode liep in vol ornaat mee in de begrafenisstoet. Bij de zorg rond de dood speelden de aan de gilden gekoppelde broederschapen een belangrijke rol. Deze zijn vergelijkbaar met andere middeleeuwse broedersschappen, zoals de gasthuisbroedersschappen. Ze hadden een religieuze functie en ontleenden hun naam aan de patroonheilige van het gilde. In de 15de eeuw kwamen deze broedersschappen op en na 1500 werd het lidmaatschap voor alle gildenleden verplicht. Wanneer een lid begraven werd, dienden de leden van de gildenbroederschap op straffe van een boete mee te lopen in de begrafenisstoet. Ook wanneer de vrouw van een gildenbroeder begraven werd, gold deze verplichting. De leden van de broederschap moesten er bovendien voor zorgen dat er in de gildenkapel missen werden gelezen voor het zielenheil van overledenen.

Ook tijdens het leven hadden de gilden een zorgfunctie, waarvan met name oudere leden konden profiteren. Vanaf het begin had het tot de taken van de gilden behoord om te zorgen voor broeders die door ziekte of ouderdom niet meer konden werken. Uit allerlei fondsen en kassen kwamen gelden ter ondersteuning. Zo bepaalde de ordonnantie van het Utrechtse smedengilde in 1400 dat een gildenbroeder, 'diet misviele dat hi brake hadde dat hi te bedde lage dat kenlic waer hys te doen hadde die selmen jaers geven tot elke Sint Loysdage 1 pont.'²¹ Het smedengilde nam op het punt van de sociale zorg een bijzondere positie in. Een mogelijke verklaring is het gevaarlijke karakter van de bedrijfstak.²² De kans op arbeidsongeschiktheid door een bedrijfsongeval was in de metaalnijverheid naar verhouding groot.

**Bodeteken en lijkkleedversierselen van
het zakkendragers- en graanmetersgilde.**

Zilver (1680), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

**broeders van het zakkendragers- en graanmetersgilde.
en lijkkleedversierselen.**

Het smedengilde kreeg voor zijn sociale doelstellingen in 1571 een belangrijke erfenis. Adriaen Willemszoon van Dashorst vermaakte de gehele nalatenschap van zijn overleden broer Cornelis aan het gilde voor de verzorging van maximaal twintig 'regte arme Gildebroeders'.²³ Aangezien de weduwe tot haar dood het vruchtgebruik had, zou het gilde nog ruim dertig jaar geduld moeten hebben. Volgens het testament moest de uitdeling van een halve stuiver aan brood en een halve stuiver in geld wekelijks na de zondagse hoogmis in de Buurkerk plaatshebben. Toen de erfenis na het overlijden van de weduwe Van Dashorst eindelijk aan het gilde toekwam, was de katholieke hoogmis allang verboden. De uitvoerders losten dit probleem op door de bedeling elke zondag om negen uur te laten plaatsvinden. Verder voorzag het testament in het aanbrengen van een stenen memorietafel in de Buurkerk en een grote jaarlijkse uitdeling. De bijlhouwers hielden sinds 1551 dergelijke uitdelingen na de hoogmis in de Geertekerk.

Eén Utrechtse gildeninstelling was primair op ouderen gericht. Dat was het St. Eloyengasthuis, dat in het midden van de 15de eeuw was gesticht. Het aan de Boterstraat gevestigde gasthuis was bedoeld voor behoeftige en bejaarde leden van het smedengilde. Het ontleende zijn naam aan de patroonheilige van het gilde St. Eligius of in de volksmond St. Eloy. Volgens de legende zou deze het van smid tot bisschop van Noyon hebben gebracht. Als smidsknecht werkte Eloy bij een baas die het hoogmoedige 'Meester boven de Meesters' als opschrift van zijn smederij voerde. Toen zijn baas geen raad wist met een onhandelbaar paard, hakte Eloy het eenvoudig een been af, legde het afgehakte lichaamsdeel op het aambeeld en voorzag het van een hoefijzer, om vervolgens de amputatie weer ongedaan te maken. Het weer complete paard kon opgewekt wegdraven. Toen zijn baas dit kunstje ook wilde uithalen, richtte hij een bloedbad aan. Hij riep zijn knecht Eloy te hulp, maar deze eiste dat eerst het godslasterlijke bord bij de ingang van de smederij verwijderd zou worden, waarna Eloy opnieuw een wonderbaarlijke genezing verrichtte. Het St. Eloyengasthuis kon een beperkt aantal bejaarde gildenbroeders opvangen.

In 1542 waren er zeven bewoners. De dagelijkse leiding berustte sinds het begin van de 16de eeuw bij een huismeester, die jaarlijks door het gilde werd gekozen. Hij was verantwoording schuldig aan de overlieden. De door de huismeester beheerde financiën van het gasthuis kwamen in de eerste plaats uit huren en pachten van onroerend goed en de rente van het kapitaal. Verder zorgden het smedengilde en de stedelijke overheid voor bijdragen, de overheid hoofdzakelijk in de vorm van belastingvrijstellingen.

**De bijl op dit zegel staat symbool voor
waarin de timmerlieden**

Het gilde stortte verder een deel van de ontvangen boetes in de kas van het gasthuis en later ook een deel van de nettowinst. Net als in de andere gasthuizen moesten de bewoners hun bezit afdragen. Zij kregen daarvoor onderdak en bedeling in de vorm van voedsel en geld. In vergelijking met andere instellingen lijkt de verzorging in het St. Eloyengasthuis heel behoorlijk te zijn geweest. Een controleur van de Utrechtse stadhouder rapporteerde in 1538 dat de bestuurders van het gasthuis 'goet regiment [houden] zonder den armen enich aftreck te doen.'²⁴

Humanisme en Reformatie: van gasthuis naar oudeliedenhuis

In de 16de eeuw veranderde de visie op de armoede, die door een bevolkingsexplosie en misoogsten snel toenam. Van grote invloed daarop was het humanisme, een stroming die zich oriënteerde op de geschriften uit de klassieke oudheid en de grondteksten van de Bijbel. Op basis daarvan werden de kerkelijke gebruiken bekritiseerd die in de loop van de Middeleeuwen waren ontstaan. De belangrijkste Nederlandse humanist was Erasmus (1469-1536). In de *Lof der Zotheid* dreef hij de spot met allerlei misbruiken in kerken en kloosters. De humanisten hadden kritiek op de middeleeuwse liefdadigheid, waarbij het zielenheil van de weldoener centraal had gestaan. Humanisten pleitten er echter voor om de liefdadigheid meer te richten op de ontvangers in plaats van op de gevers. Armoede

Zegel van het bijlhoutersgilde met bijl en
randschrift: '(Sigillu) van de Bylhouters gild(t):
(Ih)s Ma Iosep'.

Oude afdruk in groene was (ca. 1500), Centraal
Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

37

het bijlhoutersgilde,
verenigd waren. St. Jozef, hun patroonheilige, wordt in het
randschrift genoemd. Elk gilde beschikte over een dergelijk
zegel om belangrijke stukken mee te ondertekenen.

Anoniem, St. Eloy.

Grisaille (1621), Collectie Sint Eloyengasthuis

Foto Sint Eloyengasthuis

Dit schoorsteenstuk van St. Eloy, de patroonheilige van het smedengilde, moest in 1637 op last van de vroedschap als 'paepsch ornament' uit het Eloyengasthuis verwijderd worden.

werd minder als een door God gegeven lot gezien, maar meer als een gevolg van het gedrag van de armen zelf. Daarom werd onderscheid gemaakt tussen 'ware' en 'luie' armen. 'Ware' armen konden door invaliditeit, jeugd (weeskinderen) of ouderdom niet zelf aan de kost komen en verdienden daarom ondersteuning. De grotere groep van 'luie' armen kon wèl werken, maar wilde dat niet en probeerde zijn voedsel bij elkaar te bedelen of te stelen. Door deze nieuwe opvattingen maakte medelijden met de armen plaats voor minachting en angst. Men ging arme bedelaars, die in deze tijd in aantal toenamen, meer en meer beschouwen als leeglopers, vagebonden en potentiële misdadigers. De nieuwe ideeën over armoede leidden tot een verandering in het opnamebeleid van de gasthuizen. De opvang van passanten werd beperkt vanwege het groeiende wantrouwen tegenover bedelaars. In de gasthuizen werden daarom steeds meer ouderen en armen uit de stad voor lange tijd opgenomen. Mensen van buiten de stad die in een gasthuis toegelaten wensten te worden, hadden daarvoor speciale toestemming van het stadsbestuur nodig. Onder invloed van de nieuwe ideeën over armoede ging de Utrechtse raad zich meer bezighouden met armenzorg. Vrees voor sociale onrust ging een belangrijke rol spelen. Om de 'luie' armen tot arbeid te dwingen, vaardigde de raad een groot aantal plakaten uit tegen bedelarij. Degenen die zelf geen werk konden vinden, zouden in speciale werkhuizen geplaatst worden. Verder ging het Utrechtse stadsbestuur het functioneren van de gasthuisbroederschappen beter controleren door de burgemeesters aan te stellen als superintendents van de armenzorg en het vetorecht over de benoeming van nieuwe broeders naar zich toe te trekken.

In de 16de eeuw voltrokken zich in Utrecht ingrijpende veranderingen, die ook hun stempel hebben gedrukt op de ouderenzorg. Ten eerste verloor Utrecht zijn zelfstandigheid. In 1528 maakte Karel V een einde aan de wereldlijke macht van de bisschop en voegde diens gebied, dat bestond uit de huidige provincies Utrecht, Overijssel, Drenthe en de stad Groningen, toe aan zijn eigen landen, waartoe onder andere Oostenrijk, Milaan, de Nederlanden en Spanje met de recent veroverde Amerikaanse koloniën behoorden. Aanleiding voor de inlijving van Utrecht was een opstand van de Utrechtse gilden, die hiermee definitief hun strijd om politieke invloed verloren.

Om hen onder de duim te houden liet Karel V een dwangburcht bouwen, Vredenburg geheten. De Johanniters, die op die plek het St. Catharijnegasthuis hadden gesticht, waren genoodzaakt te verhuizen naar de Lange Nieuwstraat. Sinds het optreden van Maarten Luther in 1517 deden hervormingsgezinde ideeën de ronde. Het bewind van Karel V wist echter de orde in de stad te bewaren door aanhangers van deze ketterse opvattingen, die met name onder de gildenbroeders te vinden waren, effectief aan te pakken. Rond 1560 kwam er een nieuwe golf van protestantisme. Dit keer was het een nieuwe variant, het calvinisme, de leer van de in Noyon (de stad van St. Eloy) geboren Johannes Calvijn (1509-1564). Calvijn, die vanuit Genève zijn opvattingen verspreidde, was radicaler dan Luther en brak volledig met de middeleeuwse katholieke traditie. Volgens zijn leer kon de van nature zondige mens niet door goede werken, maar slechts door Gods uitverkiezing (predestinatie) vergeving krijgen en in de hemel komen. Daarmee leek de grond voor de liefdadigheid, waarvan ook de ouderenzorg deel uitmaakte, te worden weggeslagen. Goede werken waren in het

calvinisme echter wel degelijk belangrijk, maar dan als uitingen van naastenliefde, verricht uit dankbaarheid voor goddelijke redding. Daarmee borduurde Calvijn voort op het patroon van de humanisten, die het nastreven van het eigen zielenheil als motief voor de liefdadigheid bekritiseerd hadden. Behalve uit naastenliefde bestonden de calvinistische werken der dankbaarheid vooral uit soberheid, een strenge moraal en arbeidzaamheid. Heiligenverering werd door Calvijn streng veroordeeld; beelden in kerken beschouwde hij als afgodsbeelden. De rooms Katholieke mis, waarbij brood en wijn door de handeling van de priester in lichaam en bloed van Christus veranderden, was in de calvinistische visie 'eene vervloekte afgoderij'²⁵ en werd vervangen door het Avondmaal, waarbij de kruisdood van Christus en daarmee de vergeving der zonden werd herdacht. Ook in zijn kerkopvatting brak Calvijn volledig met de middeleeuwse traditie. Door gemeenteleden gekozen ouderlingen vormden een kerkeraad, die het beleid bepaalde en de predikant aanwees. Deze voorganger was een dienaar van de gemeente en geen priester.

In 1555 was Karel V

inmiddels als heer der Nederlanden opgevolgd door zijn zoon Filips II, die zijn gebieden vanuit Spanje bestuurde. Gezagshandhaving en kettervervolging gingen bij deze felle katholieke hand in hand. Onder de bevolking heerste veel onvrede, die in de zomer van 1566 tot een uitbarsting kwam. De aanhangers van de Reformatie wilden eigen kerkgebouwen waar ze in vrijheid hun geloof konden belijden.

Anoniem, Interieur van het Catharijnegasthuis.

Olieverf op paneel (eerste helft 17de eeuw),

Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Het Catharijnegasthuis werd aan het eind van de 16de eeuw te zien, waarin vele zieken werden verpleegd. Op de

Volgens hun inzichten moesten de kerken eerst worden gezuiverd van heiligenbeelden. Dit vernielen van beelden bleek een geweldige uitlaatklep voor de bestaande onvrede, die versterkt werd door een hongersnood. Vanuit Vlaanderen verspreidde de beeldenstorm zich over de Nederlanden. In Utrecht was het eind augustus raak. De beeldenstormers vernielden het interieur van de parochiekerken en van het Minrebroeders- en Predikherenklooster. Ook verschillende gasthuiskapellen vielen aan de vernielingen ten offer. Twee weken lang kregen de protestanten de Jacobikerk tot hun beschikking, maar deze maatregel werd al snel teruggedraaid. Het gezag wist zich te herstellen. Een woedende Filips II stuurde een van zijn bevelhebbers, de hertog van Alva, met een leger naar de Nederlanden om zijn onderdanen te bestraffen. De door hem ingestelde Raad der Beroerten veroordeelde vele opstandelingen ter dood. Anderen, onder wie Willem van Oranje, de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, wisten te vluchten.

Enkele jaren later keerde het tij en ontketenden de Watergeuzen na de verovering van Den Briel een opstand tegen het Spaanse gezag. De Spanjaarden slaagden er niet in deze opstand onder leiding van Willem van Oranje neer te slaan en moesten in 1576 volgens de Pacificatie van Gent de Nederlanden verlaten. Dat gold ook voor de bezetting van Vredenburg, die Utrecht tot dan toe onder de duim had gehouden. Toen de bevelhebber echter weigerde te vertrekken, begon de Utrechtse schutterij eind 1576 met steun van Duitse huurlingen een beleg. Na enkele weken bleven de Spanjaarden de aftocht. Om herhaling te voorkomen begonnen de Utrechtse burgers aan de afbraak van de Vredenburg, volgens de traditie onder leiding van Trijn van Leemput, de vrouw van een bierbrouwer, die als hoptman in de schutterij diende. Aan de vervolging van protestanten was nu een eind gekomen en in 1578 bewerkstelligde Willem van

41

een ziekenhuis. Aan beide kanten van de zaal zijn bedden
voorgond staan enkele chirurgijns afgebeeld, die
patiënten behandelen.

Oranje een godsdienstvrede in het gewest Utrecht. De katholieke kerk behield de eerste positie, maar protestanten werden als minderheid erkend. In de stad Utrecht kregen de calvinisten, of gereformeerden zoals ze zich noemden, de kerk van het Minrebroederklooster toegewezen en vervolgens ook de Klaaskerk. De pastoor van de Jacobikerk, Hubert Duifhuis volgde een middenkoers. Dit vreedzaam samengaan van verschillende religieuze stromingen duurde echter niet lang. In augustus 1580 kwam er een verbod op de katholieke eredienst, omdat rooms-katholieken als mogelijke bondgenoten van de Spanjaarden werden gezien. Kerken en kloosters werden in beslag genomen en kwamen ter beschikking van de gereformeerde gemeente of van de overheid. In de Jacobikerk wist de Duifhuisgemeente aanvankelijk haar zelfstandigheid te bewaren, maar daaraan kwam enkele jaren later een eind.

Na 1590 nam de Spaanse dreiging af door militaire successen van Maurits, de zoon en opvolger van Willem van Oranje. Het opstandige gebied veranderde in een stabiele nieuwe staat, de Republiek der Verenigde Nederlanden. Daarmee verminderde het wantrouwen ten opzichte van de katholieken en verbeterde hun positie. De rooms-katholieke kerk als instituut mocht dan wel verboden zijn, individuele katholieken genoten gewetensvrijheid. De Unie van Utrecht uit 1579, die als een soort grondwet functioneerde, bepaalde 'dat een yder particulier in zijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken.'²⁶ Katholieken hielden bij rijke gelovigen thuis clandestiene missen, die aanvankelijk regelmatig door gerechtsdienaren verstoord werden. Van inquisitie was echter geen sprake. Toen de invallen langzamerhand minder werden, konden uit de katholieke verzamelaarsplaatsen schuilkerken groeien, zo- als de Utrechtse Gertrudiskapel. Kleinere protestantse groepen zoals de lutheranen en doopsgezinden genoten een aanzienlijk grotere vrijheid dan de katholieken. Hun kerkgebouwen mochten echter niet opvallen en de leden konden geen overheidsambten bekleden. Dat was voorbehouden aan de aanhangers van de gereformeerde religie.

De gereformeerde kerk introduceerde een nieuwe vorm van armenzorg: de diaconie. Deze bestond uit twaalf diakenen en een boekhouder, die door de kerkeraad werden benoemd. De Utrechtse diaconie hield zich al vanaf 1578 bezig met de armenzorg, die zij beschouwde als een taak van de kerk. Bovendien bood dit de nieuwgevestigde gereformeerde kerk de mogelijkheid om via de diaconie mensen aan zich te binden. Er waren onder de bedeelden nog veel zielen te winnen, want aanvankelijk hadden de gereformeerden weinig aanhang onder de laagste bevolkingsgroepen.²⁷ Het stadsbestuur deelde de visie van de kerk maar al te graag en nam zelf nog geen initiatief met betrekking tot de liefdadigheid. Alle huisczittende armen die zich bij het stadsbestuur meldden, werden doorverwezen naar de diaconie, die hen bedeelde met geld, voedsel, brandstof of kleding. Daarnaast vond uitbesteding in gezinnen plaats, die daarvoor een vergoeding ontvingen. Degenen die konden werken, kwamen terecht in het werkhuis aan het Nicolaaskerkhof, dat in 1604 door Evert van de Poll was gesticht. Hoewel het stadsbestuur zelf nog maar weinig deed om armoede te verzachten, steunde ze het werk van de diaconie wel, bijvoorbeeld door haar de tijdens de Reformatie geconfisqueerde bezittingen van kloosters toe te wijzen. Pas in de 18de eeuw zou de Utrechtse

diaconie zich met specifieke ouderenzorg bezig gaan houden. De gebeurtenissen rond 1580 hadden voor de bestaande gasthuizen en andere instellingen voor ouderenzorg een volledig nieuwe situatie geschapen. Doordat dit particuliere stichtingen waren, ontliepen ze het lot van de kloosters en behielden zij hun bezittingen. Wel kwamen er enkele nieuwe regels. De nieuwe machthebbers respecteerden testamenten bijvoorbeeld alleen als katholieke elementen werden aangepast. Zo veranderde de Utrechtse raad in 1586 de testamentaire beschikking dat de wekelijkse brooduitdeling van het bijlhouwersgilde in de Geertekerk na de hoogmis moest plaatsvinden in een uitdeling na de zondagse prediking.²⁸ Verder werd het de gasthuisbroederschappen verboden in de kapel missen te laten opdragen. In de gasthuizen werd ook herhaaldelijk opgetreden tegen allerlei andere uitingen van 'roomschgezindheid'. Juist deze herhaling geeft aan hoe diep het oude geloof geworteld was. Zo achtte de vroedschap het in 1637 nog nodig de gasthuizen op te dragen 'beelden en andere paepsche ornamenten [...] te doen amoveren'.²⁹ Het Eloyengasthuis moest het schoorsteenstuk uit de gildenkamer verwijderen, een zestien jaar eerder in opdracht gemaakte voorstelling van de patroonheilige, St. Eloy. Een verzoek van de gasthuisbestuurders het stuk terug te mogen hangen, werd in 1643 door het stadsbestuur afgewezen. Bij het schoorsteenstuk was nog omstreden of het ging om een uiting van katholicisme of om een gilden-traditie: St. Eloy diende meer als symbool van het gilde dan als patroonheilige. In geval van duidelijke uitingen van 'paapse stoutigheden' onder bewoners van het St. Eloyengasthuis traden de regenten zelf hard op. Zo droeg de huismeester in 1651 aan Peter de Lepelmaker op om het bij hem ontdekte crucifix onmiddellijk weg te halen.

Het terugdringen van katholieke invloeden had belangrijke consequenties voor het beleid van de gasthuizen. Voortaan werden er alleen nog maar gereformeerden als bestuurders aangesteld: 'dat geen andere worden gestelt ende aengenomen als die professie syn doende vande ware christlyke gereformeerde religie gelyck'.³⁰ Voor de gasthuisbestuurders golden dezelfde regels als voor de leden van de stedelijke raad. Dit waren voor een deel dezelfde mensen en ze kwamen in ieder geval uit dezelfde families. Deze families vormden het regentenpatriciaat, dat het in de Republiek voor het zeggen had.

Door de Reformatie veranderde ook de groep waarop de gasthuizen hun zorg richtten. Het officiële verbod op de katholieke godsdienst had tot gevolg dat in de gasthuizen geen pelgrims meer werden opgenomen. Vóór die tijd hadden die een belangrijk deel uitgemaakt van de gasthuisbevolking. Hierdoor ontstond meer ruimte om andere hulpbehoevenden, zoals ouderen, voor langere tijd te huisvesten. De trend naar permanente bewoning, die al in de 15de eeuw was ingezet, zette nu versterkt door.

De verschillende gasthuizen gingen zich ook meer op een bepaalde doelgroep richten. Naast het door Agnes van Leeuwenberch gestichte pesthuis specialiseerde het Catharijnegasthuis, dat na de Reformatie van de Johannieters was afgenomen, zich in de verpleging van zieken. Meer ziekenhuizen waren nog niet nodig, omdat zieken zich nog steeds het liefst thuis lieten verzorgen. Hierdoor konden de andere gasthuizen, waaronder ook het Jobsgasthuis, zich toe gaan leggen op permanente opvang van armen. Die opvang was vaak gratis. Meestal ging het om ouderen

die niet meer konden werken en daardoor niet meer in staat waren in hun onderhoud te voorzien. Net als in veel andere steden veranderden de meeste Utrechtse gasthuizen aan het eind van de 16de eeuw in oudeliedenhuizen. Elk oudeliedenhuis had een eigen opnamebeleid. In het Heilige Kruis- en het Anthoniegasthuis werden alleen vrouwen opgenomen en in het Maartens-, Jobs- en Apostelgasthuis alleen oude mannen. Het Barbara- en Laurensghasthuis en het Bartholomeusghasthuis waren gemengd.

Joost Cornelisz. Droochsloot (1586?-1666),

Beleg van het kasteel Vredenburg in 1577.

Olieverf op paneel (1646), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Het beleg van kasteel Vredenburg maakte een einde aan de Spaanse overheersing van Utrecht.

Eerste gedeelte uit de broederschapsbrief van het St. Bartholomeusgasthuis (1407) In den naem des Vaders, des Soens ende des Heylighen Gheest. Wi ghemeen broeders van sente Bertelmeus gasthuse in sinte Gheertruden kerspel tUtrecht, die haer namen hier beneden ghescreven staen, maken cont ende kenlic allen luden, dat onse lieve gheminde heer, heer Willem heer van Apcoude ende van Duersteden, een wile tijts die legghende elendighe sieke menschen met sinen goede heeft doen houden in dit gasthuus voerseyt ende dat in timmeringhe seer verbeteret, ende daertoe den potte allen Sonnendaghe heeft doen ommedraghen ermen scamelen huussitten bi der straten. Ende om dit goede salighe werc van ontfermhertigheden tot ewighen daghen staende te houden, so heeft hi ons tien hondert Enghelscher nobelen ghegheven ende vol ende al ghelevert, erve ende renten mede te copen tot behoef der sieken in den gasthuus ende des pots der ermer huussitten behoef vorscreven, want daer niet te voren toe en was dan vier loot silvers ende sestien scillinc sjaers. Waerom dat wi ghemeen broeders mit goeden berade een broederschap te samen ghemaect hebben om dit goede werc staende te houden, ende gheloven in goeden trouwen voer ons ende onse nacomelinghen in der broederschap onsen lieven heer Gode, den goeden sente Bertelmeus ende den heer van Abcoude vorseyt, den arbeit ende den sorghe op ons te nemen, ellendighe sieke menschen in dien gasthuse houden ligghende ende hem haer nootdorfte te doen, ende den pot staende te houden en alle Sonnendaghe om te draghen mit alsovele als die renten vorseyt ende aller ander goet, dat daer goede lude toe doen ende gheven sullen, strecken moghen, in allen manieren als hierna bescreven staet... (in: S. Muller Fzn., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het college van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht* (Utrecht 1900) 17-18.)

Ouderenzorg in regentenhanden

De Reformatie leek de bodem onder de liefdadigheid te hebben weggeslagen door te verkondigen dat het niet mogelijk was om met het geven van aalmoezen de hemel te verdienen. Dat pakte echter anders uit. De gasthuizen gingen juist een bloeiperiode tegemoet. Als oudeliedenhuis of als ziekenhuis waren ze beter in staat het lot van hulpbehoevenden te verzachten. De gasthuisbestuurders, de regenten, deelden gedurende de eerste helft van de 17de eeuw uit de snel toenemende welvaart aan degenen die daar door gezondheid of leeftijd niet van konden profiteren. De regenten, die het zowel in de gasthuizen als in het stadsbestuur voor het zeggen hadden, ondergingen de invloed van de gereformeerde kerk, doordat ze daar lid van moesten zijn. De gereformeerde leer, die naastenliefde en soberheid voorschreef, vormde een vruchtbare grond voor liefdadigheid. De kerk zelf deed via de diaconie aan armen- en ouderenzorg. Deze structuur van gereformeerde dominantie en ouderenzorg in regentenhanden bleef tot het eind van de 18de eeuw bestaan.

Het bestuur van de gasthuizen

Aan het begin van de 17de eeuw stonden de Utrechtse gasthuizen nog steeds onder leiding van een broederschap van aanzienlijke burgers. De term 'broederschap' bleef nog lang in zwang, al was de religieuze betekenis die de middeleeuwse broedersschappen hadden gehad, inmiddels verdwenen. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw werden de bestuurders net als de leden van de raad in veel steden aangeduid als 'regenten'. Het aantal regenten verschilde per gasthuis en per periode. Het enthousiasme uit de tijd van de oprichting, waardoor aan het aantal broeders soms een maximum gesteld moest worden, was langzamerhand verminderd. In de 18de eeuw hadden de Utrechtse oudeliedenhuizen elk ongeveer dertig regenten. Net als in de Middeleeuwen hadden de twee huismeesters de belangrijkste posities binnen de broederschap. Hun functie werd in de 17de eeuw gewichtiger doordat zij meer invloed kregen op de benoeming van nieuwe regenten en de opname van ouderen in het gasthuis. Het beheer van de armenpot en de organisatie van de uitdelingen aan de huiszittende armen behoorden nog steeds tot de taken van de potmeester. Van de drie grootste Utrechtse gasthuizen, het Barbara- en Laurens-, het Bartholomeus- en het Heilige Kruisgasthuis, hielden verder één of twee regenten zich bezig met de Armennoodhulp. In veel Hollandse steden werden de gasthuisregenten geassisteerd door regentessen of buitenmoeders, vaak de echtgenotes van de regenten. Zij waren verantwoordelijk voor de interne gang van zaken en gaven leiding aan het huisper-

soneel. Regentessen ontbraken echter in de Utrechtse oudeliedenhuizen. Wanneer één van de regenten stierf of aftrad, kozen de overgebleven broeders een nieuwe collega. Door alleen verwanten in de broederschap op te nemen hielden zij deze posities in eigen kring. Nadat een regent was gekozen, moest hij worden voorgesteld aan het stadsbestuur, dat de benoeming meestal goedkeurde. Door deze regeling behield het stadsbestuur zijn invloed op de gasthuizen en kon het controleren of de regenten wel van de 'ware gereformeerde religie' waren. Bij hun aanstelling betaalden de regenten entreegeld en boden zij de broederschap een zogenaamde 'bienvenu-maaltijd' aan. Omdat de kosten voor deze maaltijden steeds verder opliepen, werd het in de 18de eeuw de gewoonte dat enkele nieuwe broeders gezamenlijk een bienvenu-maaltijd bekostigden. In de 17de eeuw schonk een nieuwe regent het gasthuis soms een raam waarin zijn wapen was gebrandschilderd. In Utrecht bestond dit gebruik bij het Bartholomeus- en bij het Barbara- en Laurensghasthuis. Verder had ieder gasthuis een wapenboek, waarin de familiewapens van alle regenten afgebeeld werden. Blijkbaar wensten de regenten dat hun naam ook na hun dood verbonden zou blijven met de liefdadigheid.

In principe werden Utrechtse gasthuisregenten voor het leven benoemd, zodat zij vaak decennialang lid bleven van de broederschap. Carel Martens (1664-1736) bijvoorbeeld werd op zijn 27ste regent van het Barbara- en Laurensghasthuis en bleef dat tot zijn dood. Het kwam ook voor dat regenten eerder opstapten. De reden kon zijn verhuizing, aanvaarding van een andere tijdrovende functie of hoge ouderdom. Zo deelde de regent Sandra in 1762 de broederschap van het Anthoniegasthuis in Utrecht mee 'dat zyne hoge jaren hem niet langer permitteerende de saken des gasthuis na behore te administreeeren, en t geselschap der heeren regenten by te wonen, hij sig verplicht vond, de heeren regenten te versoeken hem te willen ontslaan'.¹ Wanneer regenten aftraden, deden zij dat meestal uit eigen initiatief, maar soms werden zij daartoe door hun collega's aangespoord. De regenten van het Barbara- en Laurensghasthuis schreven bijvoorbeeld aan hun 'medebroeder' Willem Bogaert, dat hij door zijn werkzaamheden als schout van Naarden te weinig tijd aan het gasthuis kon besteden en verzochten hem zijn zetel ter beschikking te stellen.² In de 18de eeuw kwam het steeds vaker voor dat regenten niet tot hun dood aan het gasthuis verbonden bleven. Wanneer een regent overleed, waren de andere broeders verplicht de begrafenis bij te wonen. De bewoners waren hierbij ook aanwezig. Bij bijzondere gelegenheden als deze kregen zij een extraatje in de vorm van geld of voedsel, de zogenaamde 'recreatiën'.

47

Net als de leden van de middeleeuwse gasthuisbroederschappen waren de 17de- en 18de-eeuwse regenten afkomstig uit de stedelijke elite. De samenstelling van de elite was door de Reformatie veranderd. Een belangrijk deel van de oude Utrechtse bovenlaag was Rome trouw gebleven en had de stad verlaten of vormde de top van het nu buitenspel staande katholieke deel van de samenleving. Andere invloedrijke families, zoals Ram of Strick van Linschoten, hadden wel de overstap naar de gereformeerde kerk gemaakt. Zij kregen in het stadsbestuur gezelschap van kooplieden en ondernemers uit het gildenmilieu. Zo kwamen de schilders Joachim Wttewael en Paulus Moreelse, voormannen van het Lucasgilde, in de raad. Tenslotte vulden gereformeerde vluchtelingen uit het door de Spanjaarden

Op dit panorama van Utrecht zijn onder andere het Maartens- en het Bartholomeusgasthuis te zien.

Joost Cornelisz. Droochsloot (1586?-1666),
Panorama van de stad Utrecht vanuit het
noordwesten.

Olieverf op doek (1666), Centraal Museum
Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Carel Martens, telg van een bekende Utrechts

Hendrik van Limborch (1681-1759), Portret
van mr. Carel Martens (1664-1736).
Olieverf op doek (ca. 1720), Centraal Museum
Utrecht
Foto Centraal Museum Utrecht

patriciërsfamilie, was 45 jaar lang regent van het Barbara- en
Laurensghasthuis.

veroverde zuiden de politieke elite aan. Zo kwamen leden van de uit Antwerpen afkomstige familie Martens na verloop van tijd in het Utrechtse stadsbestuur. De leden van deze vroedschap of raad werden eveneens regenten genoemd; vandaar dat de stedelijke bestuurders en hun familie als regentenpatriciaat worden aangeduid. Deze groep beheerste de politiek in de westelijke provincies van de Republiek der Verenigde Nederlanden: in Holland en Zeeland en in mindere mate in Utrecht en Friesland. Door het overwicht van Holland waren de regenten de beslissende factor in het beleid. De machtsuitoefening door het regentenpatriciaat berustte op het combineren van functies. De Republiek was als een piramide van onderaf opgebouwd. De stedelijke raden vaardigden regenten af naar de provinciale Staten en die weer naar de Staten-Generaal in Den Haag. Daarnaast waren er vertakkingen naar de heemraadschappen en de bestuursorganen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). De gasthuisbroederschappen maakten deel uit van dit ambtencircuit. Met de officiersrangen in de schutterij vormden de bestuursfuncties in de liefdadige instellingen, die financieel niets opleverden, de laagste sporten in de ambtenladder. Jonge regenten konden hier bestuurservaring opdoen om vervolgens door te stromen naar de vroedschap met het (roulerende) burgemeesterschap of een plaats in de schepenbank als verder liggend doel. Daarnaast was het verwerven van lucratieve posten als bewindhebber van de VOC of een zetel in een van de heemraadschappen nastrevenswaardig. In hoeverre een regent afhankelijk was van een goede start in een gasthuisbroederschap hing af van zijn familie. Telgen van voorname geslachten konden die stap zelfs overslaan.

Al waren de Utrechtse regenten in macht en rijkdom niet te vergelijken met die van Amsterdam, ze beschikten meestal over forse vermogens en genoten een hoog aanzien. Langs de Nieuwegracht, de Kromme Nieuwegracht, de Drift en de Plompetorengracht en aan enkele belendende straten en pleinen als het Janskerkhof verrezen enorme patriciërshuizen. In hun achttiende-eeuwse staat verfraaien vele daarvan nog steeds het stadsbeeld.

Een dergelijke rijkdom was in het christelijk geloof altijd een punt van kritiek geweest. In de gereformeerde leer was dat niet anders. Het geven van aalmoezen door de rijken aan de armen vormden een wezenlijk onderdeel van de al genoemde werken der dankbaarheid. Predikanten spraken regenten en vermogende kooplieden ook aan op hun verantwoordelijkheid om hun van God ontvangen aardse goederen te delen met minder fortuinlijken. De Utrechtse ds. Jodocus van Lodesteyn veroordeelde vanuit zijn strenge geloofs-

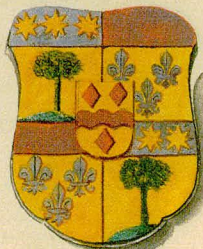
JOHAN VAN
BOMMEL.
1716. *Ob.*

6
M^r. JACOBUS
VAN HALM.
1717. *Ab.* 1741.

M^r. JAN SCIPIO
ORMEA.
1722. *Ob.* 1745.

WILLEM CAREL
VANDER MUELEN.
1724. *Ob.* 1746.

M^r. JUSTUS
ORMEA. *Junior.*
1725. *Abent*

M^r. ABRAHAM
VAN SENDEN.
1725. *Abent*

opvattingen uiterlijk vertoon van rijkdom en legde een grote sociale bewogenheid aan de dag. Zelf een regentenzoon gaf hij aanzienlijke sommen uit het familievermogen weg aan de armen.

Dit godsdienstige gedachtengoed moet zeker een belangrijke rol hebben gespeeld in het nemen van verantwoordelijkheid als gasthuisregent zoals in de Middeleeuwen het zielenheil een motief was geweest. Daarnaast was het bewaren van rust en orde een zorg voor de regenten in hun verantwoordelijkheid als stadsbestuurder. Het lenigen van armoede via de gasthuizen kon de rust bevorderen. Dat een plaats in een gasthuisbestuur niet alleen als eerste stap in een regentencarrière werd gezien, blijkt wel uit het feit dat soms leden van de vroedschap of schepenen als nieuwe leden van de broederschap binnenkwamen. De gasthuisbesturen maakten deel uit van het circuit waarin de regenten elkaar voortdurend tegenkwamen en allerlei zaken informeel konden regelen, van financiële transacties tot het voorkomen van besluiten in de vroedschap.

In de Middeleeuwen was de belangrijkste taak van de broeders het 'procureren' voor het gasthuis geweest. Op allerlei manieren hadden zij geprobeerd voedsel en geld in te zamelen voor de armen. Ze hadden zich er niet voor geschaamd om zelf met de collectebus rond te gaan. In de 17de eeuw lieten de regenten dit echter steeds meer aan anderen over. Bij het Jobsgasthuis moesten de ouderen bijvoorbeeld zelf collecteren. De regenten beperkten zich steeds meer tot het beheer van het geld en de goederen van het gasthuis. Verder namen zij beslissingen over de toelating van disgenoten en proveniers en traden zij tegen wangedrag op. De bestuurders kwamen dikwijls voor vergaderingen bijeen in het gasthuis. De eerste huismeester zat de vergaderingen voor en de secretaris noteerde alle besluiten in het resolutieboek. Het lag niet vast hoe vaak de vergaderingen plaatsvonden, omdat de broeders alleen samenkwamen als de eerste huismeester iets te bespreken had. Om beslissingen te kunnen nemen diende minstens de helft van de broederschap op de vergadering present te zijn. Soms waren er zo weinig aanwezigen dat een besluit uitgesteld moest worden. Zo klaagde de huismeester van het Barbara- en Laurensghasthuis in 1723 'dat inden voorlede en voorige jaaren meermalen ondervonden was, dat op de convocatien so weynigh heeren present quamen dat de heeren huysmeesteren indertyd qualyck in staat waaren om een ordentelycke resolutie te konnen doen neemen, ende dat sulcx int vervolg ook te waghten was'.³ Daarom besloot de broederschap om, zoals in veel andere regenten-colleges al gebruikelijk was, een boete in te stellen voor degenen die niet op een vergadering verschenen. De boete werd vastgesteld op vier stuivers, die besteed zouden worden aan de jaarlijkse regentenmaaltijd.

Traditiegetrouw presenteerde de eerste huismeester ieder jaar op een vaste dag de rekening aan de broederschap, waarna de refectiemaaltijd plaatsvond. De regenten konden zich dan te goed doen aan allerlei heerlijke spijzen en dure wijnen. Volgens een plan voor de regentenmaaltijd van het Barbara- en Laurensghasthuis in 1710 waren de tafels opgesteld in een T-vorm en stonden daarop in het midden grote schalen met vlees (lamsvlees, hoenders, kalkoen, kalfsvlees, haas, konijn, braadkuiken, gevogelte, wildbraad, etc.) en aan de randen kleinere schalen met groenten (bloemkool, erwten, klimbonen, artisjokken, savoje-

kool, rundhutspot, roomse bonen en ragout). Op de kruising van de twee tafels stond een enorme schaal 'soete pastej'.⁴ Overvloedige banketten waren vooral in de 18de eeuw gebruikelijk onder de welgestelden. Deze overdaad riep felle kritiek op. Naast algemene bezwaren tegen de vraatzucht van de elite was er ook specifieke kritiek op de regentenmaaltijden van de gasthuizen. Hierbij ging het om de hoge kosten van de maaltijden. De regenten werden ervan beschuldigd dat zij zich op rekening van het gasthuis vol aten en dat dat ten koste ging van de verzorging van de ouderen. Hoewel de regenten zelf financieel bijdroegen aan de regentenmaaltijden, werden deze inderdaad grotendeels uit de kas van het gasthuis betaald.

De vergaderingen en de maaltijden vonden plaats in de regentenkamer, het fraaiste vertrek in ieder gasthuis. De inrichting van de regentenkamer van het Anthoniegasthuis bestond in 1641 bijvoorbeeld uit een lange eikenhouten 'uuijttreckende taeffel' met een groen tafelkleed, 32 stoelen met kussens met familiewapens erop, een eiken buffet met een linnen kleed, twee 'ijsere brandtjersers met coopere knoopen', een 'coopere stulp', een tinnen lampet met schotel, twee koperen kandelaars, een groen zijden schoorsteenkleed, negen grote en kleine schilderijen, 'de fandacie' (de stichtingsakte) en de ordonnantie van het gasthuis, een koperen kroontje, een ijzeren tang en ondanks het verbod op het katholicisme 'een cooperen wijwatersvaetgen'.⁵ De wanden van de regentenkamer van het Bartholomeusgasthuis waren zelfs helemaal bekleed met schitterende gobelins, die de regenten in 1642 op eigen kosten hadden laten maken door de Delftse tapijtwever Maximiliaan van der Gucht. Op de gobelins zijn kleurrijke natuurscènes afgebeeld met boven aan de randen de familiewapens van de regenten.

Veel Hollandse gasthuizen waren in het bezit van regentenstukken. Dit waren groepsportretten van de bestuurders, meestal zittend aan een tafel met daarop een aantal objecten die met het bestuur te maken hadden, zoals een opengeslagen kas- of resolutieboek en schrijfgerei. Soms is op de achtergrond nog een bediende te zien. Behalve uit het Ambachtskinderhuis zijn er geen Utrechtse regentenstukken bekend. In Utrecht was het wel gebruikelijk dat regenten op eigen kosten schilders de opdracht gaven een schilderij voor het gasthuis te maken. Zo schilderde Joost Corneliszoon Droochsloot in 1618 voor het Barbara- en Laurensghasthuis de zeven werken van barmhartigheid. Dit schilderij is een combinatie van het regentenstuk en het dan inmiddels verouderde genre van het leerzame schilderstuk, dat in de 16de eeuw in Holland zeer populair was geweest. Op het schilderij is een groot plein afgebeeld met op de voorgrond de zeven werken van barmhartigheid. Daartussen staan mannen met hoed en in het zwart gekleed, die toekijken hoe de armen verzorgd worden. Deze heren zijn waarschijnlijk degenen die in 1618 regent van het gasthuis waren. Dit is een goede weergave van de armen- en ouderenzorg in de 17de eeuw: de regenten bestuurden de gasthuizen en regelden de uitdelingen, maar lieten de eigenlijke verzorging over aan minder welgestelden. Op deze manier lieten de regenten zich als 'barmhartige Samaritanen' afbeelden.⁶ Het was kenmerkend voor Utrechtse gasthuizen om ook schilderijen te bezitten waarvan het onderwerp niets met de liefdadigheid te maken had. Wat dit betreft neemt het Utrechtse Jobsgasthuis een bijzondere plaats in. Terwijl de regenten van andere gasthuizen zelf opdracht gaven tot de vervaardiging van een schilderij, schonken schilders

Jan van Bijlert (1597/98-1671), *Collecterende disgenoten van het Jobsgasthuis.*

Olieverf op doek (tweede kwart 17de eeuw),
Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Veel gasthuizen hadden inkomsten uit collecteren
het Jobsgasthuis naar de mode van zijn tijd in een Italiaan

uit eigen beweging werken aan het Jobsgasthuis. Tussen 1622 en 1642 hebben 35 Utrechtse kunstenaars zo'n schenking gedaan. Waarschijnlijk fungeerde de regentenkamer van het Jobsgasthuis in die tijd als toonkamer van het Lucasgilde, waarin de schilders verenigd waren. Op deze manier konden zij hun werk bekend maken aan de gasthuisregenten, die immers hun potentiële klanten waren.⁷ Van een aantal van hen is bekend dat zij enkele jaren na een schenking zelf in de broederschap van het Jobsgasthuis zijn opgenomen. Joost Corneliszoon Droochsloot werd daar bijvoorbeeld in 1638 regent.

Het personeel van de gasthuizen

De regenten bestuurden het gasthuis, maar voor het dagelijkse werk hadden zij personeel in dienst. De belangrijkste betaalde functionaris was de rentmeester. Vroeger had de eerste huismeester zelf het gehele financiële beheer gehad. Om hem te ontlasten was er een rentmeester aangesteld die overeenkomsten sloot, pachten en renten inde en de boekhouding bijhield. Die kon behoorlijk ingewikkeld zijn, doordat de gasthuizen zeer uiteenlopende inkomsten hadden. Behalve landerijen en huizen bezaten ze effecten. Daarnaast hadden gasthuizen soms nog andere inkomstenbronnen, zoals het Jobsgasthuis, dat een grafveld exploiteerde en bewoners liet collecteren. Uiteraard moest de rentmeester goed geschoold zijn om de boekhouding te kunnen doen. Tenslotte beheerde de rentmeester de voedselvoorraden en hield hij toezicht op de huishouding en de naleving van de reglementen.

Bij zijn aantreden moest de rentmeester een borg van een paar duizend gulden betalen. Vaak kon hij dit bedrag niet alleen opbrengen en stonden familieleden voor hem garant. Gezien de hoogte van de borg moest de rentmeester in ieder geval tot de welgestelde burgers hebben behoord. Het Barbara- en Laurensghasthuis voegde in 1721 aan de instructie toe dat de hij gehuwd moest zijn aan een 'bequaeme huijsvrouw'.⁸ De jaarvergoeding van de rentmeester van het Barbara- en Laurensghasthuis steeg van 100 gulden in de 17de naar 200 gulden in de 18de eeuw. Waarschijnlijk was het rentmeesterschap een bijbaan, omdat een geschoolde arbeider ongeveer het dubbele verdiende. Het rentambt van een gasthuis was in de eerste plaats een functie die veel aanzien opleverde.

**Schilder Jan van Bijlert heeft de collecterende bewoners van
landschap geplaatst.**

Een ander belangrijk personeelslid was de binnenmoeder, die verantwoordelijk was voor de gang van zaken binnen het gasthuis. In andere steden werd zij vaak bijgestaan door een binnenvader. Een binnenmoeder van een oudeliedenhuys werd geacht als een goede 'moeder' voor de ouderen op te treden. Zo eindigen 18de-eeuwse instructies voor binnenmoeders vaak met: 'En zal eindelyk voor so veel hier niet stiptelyk is geordonneerd zig gedragen als een goede huismoeder schuldig is en behoort te doen'.⁹ De binnenmoeder was bovenal gehoorzaamheid verschuldigd aan de huismeesters, de potmeester, de rentmeester en hun echtgenotes. Het was haar taak om de huishouding goed te regelen, wat bijvoorbeeld inhield dat de maaltijden op tijd geserveerd werden en dat er wekelijks schoongemaakt werd. Voor dergelijke huishoudelijke klussen had ze enkele dienstmeiden tot haar beschikking. Het inkopen van provisie gebeurde in overleg met de rentmeester en de huismeester. Tijdens de maaltijden moest de binnenmoeder met de dienstmaagden bij de disgenoten aan tafel zitten 'en zig te vrede houden met de spyse aldaar ordinair geschaft wordende' om te zorgen dat alles ordelijk verliep.¹⁰ Het loon van de binnenmoeder bedroeg in de 17de en 18de eeuw ongeveer 100 gulden, soms aangevuld met een aantal el linnen en koffie- of theegeeld. Gezien het feit dat de binnenmoeders kost en inwoning hadden, was dit voor vrouwen in die tijd een goed salaris. Zij behoorden tot de betere middenstand en genoten als 'directrices' van een gasthuis veel aanzien.¹¹

zich hier, met hoed en in het zwart gekleed
In de 17de en 18de eeuw zagen de gasthuisregenten erop toe
over aan anderen

Wanneer een post als binnenmoeder vacant was, meldden zich meestal verschillende kandidaten aan. De eerste huismeester onderzocht hun 'comportementen, condities ende bequaemheden', waarbij vooral gelet werd op de religie (ook binnenmoeders moesten gereformeerd zijn) en de levenswandel van de sollicitanten. Eén van de criteria was dat de binnenmoeder geletterd moest zijn. Zij moest immers zelf een huishoudboekje bijhouden van de kleinere uitgaven die zij voor het gasthuis deed. De binnenmoeder kreeg in het gasthuis een eigen kamertje, dat ze met haar eigen spullen moest inrichten. De vrouwen die solliciteerden naar het binnenmoederschap waren meestal jonge, nog ongehuwde vrouwen of weduwen. Een belangrijke reden voor weduwen om juist naar het binnenmoederschap van een oudeliedenhuis te solliciteren was hun eigen oudedagsvoorziening. Het kwam geregeld voor dat oude binnenmoeders zelf na jarenlange trouwe dienst gratis opgenomen werden in een gasthuis. Zo vroeg Hendrickje Visch, binnenmoeder van het Barbara- en Laurensghasthuis, in 1733 om ontslag 'vermits haer hogen ouderdom, hardhoorigheid ende andere inconvenienten met den ouden dag gemeenlik gepaerd gaende, met bijgevoegd versoeck dat sij haer leven lang geduerende inden gasthuijse moge blyven eeten ende op haer gewone bedde slapen'.¹² De broederschap stemde hierin toe en bepaalde zelfs dat de nieuwe binnenmoeder een gedeelte van haar jaarloon aan Hendrickje Visch af zou dragen.

Joost Cornelisz. Droochsloot (1586?-1666),

De zeven werken van barmhartigheid (detail),
geschilderd in opdracht van de regenten van
het Barbara- en Laurensghasthuis.

Olieverf op doek (1618), Centraal Museum Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

**De regenten van het Barbara- en Laurensghasthuis hebben
als beschermers van de armen af laten beelden.
dat de armen verzorgd werden. De verpleging zelf lieten zij**

in Schattingh aan de Landghe van
de Schiedamscher Wateringen

- A groot 2. M. Co. R. 22. V.
- B groot 7. M. 3. R. 6
- C 5. M. 3. R. 59 R. 50. V.
- D 2 M. 4. R. 54 R. 34. V.

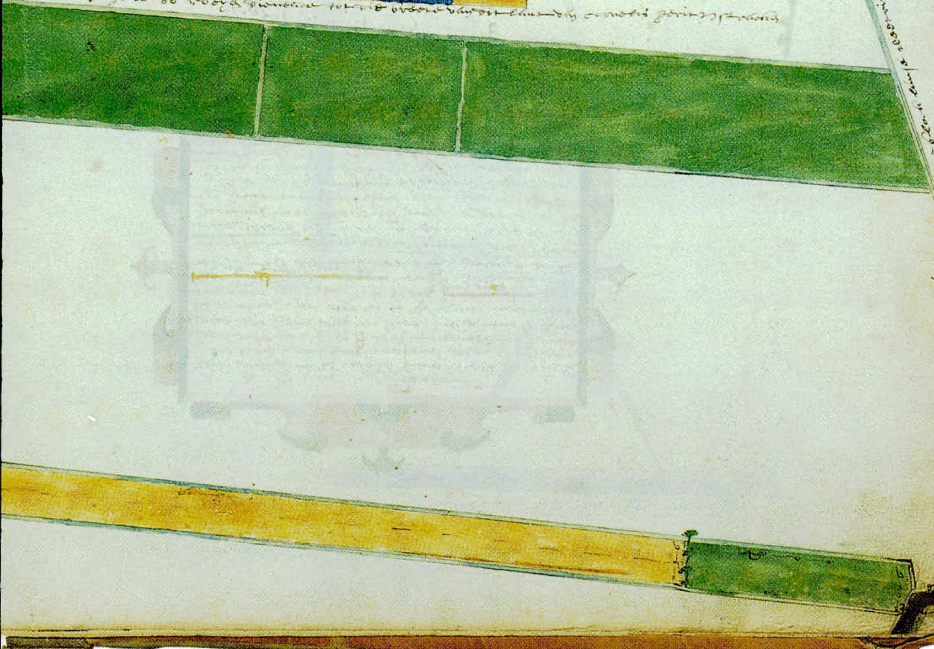
50 Rod.

De fte de 60 roeden diameter tot vier fte
vrij naar haren gheen

Schaal van 60. Roeden over de Breette

De fte de 60 roeden diameter tot vier fte
vrij naar haren gheen

De gasthuisbewoners

De meeste ouderen die een beroep deden op de opvang in een oudelieden-huis waren arm. De liefdadigheid, waarvan zij afhankelijk waren, was in eerste instantie gericht op de eigen bevolking. Een voorwaarde voor toelating tot een Utrechts gasthuis was dat men een aantal jaren in de stad gewoond had. Ouderen van buiten Utrecht hadden speciale toestemming van het stadsbestuur nodig. In 1644 richtte de Maartensdijker Jan Kuijs aan de burgemeesteren en vroedschap van Utrecht een verzoek tot opname in het Barbara- en Laurensghasthuis. Hij zette zijn verzoek kracht bij door in de brief te laten vermelden dat hij in de oorlog tegen Spanje moedig gestreden had voor de 'ware christelycken gereformeerde religie', onder andere in de Slag bij Nieuwpoort. De rest van zijn leven had hij op een eerlijke manier door handarbeid zijn brood verdiend, maar nu hij de tachtig gepasseerd was, kon hij zich niet meer redden. Hij beëindigde zijn opnameverzoek met de mededeling dat wanneer het stadsbestuur hem dit 'werck van charitatie' zou bewijzen, hij verplicht zou zijn voor 'U Edelen geluck salige regeringe te bidden'.¹⁵

Armlastige ouderen werden gratis als disgenoot op de deel opgenomen. Daar hadden ze elk een eigen bedstede met een gordijn eromheen voor de privacy en tegen de tocht. Bij de bedstede had iedereen een paar vierkante meter om zijn spullen neer te zetten. Enkele bewaard gebleven lijsten uit 1714 laten zien wat oudelieden mee moesten brengen bij opname in het Barbara- en Laurensghasthuis: een 'bed' (hoes met vulsel van veren, dons, kapok, stro, paardehaar of zeegras, die als matras werd gebruikt), een peluw (langwerpig kussen), een hoofdkussen, vier lakens, twee slopen, een beddenkleed, twee dekens, vier à vijf hemden, niet nader gespecificeerde 'klederen voor sondag en werkendag', drie à vier doeken 'voor sijn gebruijck', 'een kistje of kastje voor sijn goed in te leggen', twee 'sitstoelen', een 'waterpot' (po), een kannetje om uit te drinken, een tinnen bord, een tinnen lepel en een 'vlesch aan de voeten' (kruik of beddenpan).¹⁶ Dit laatste was geen overbodige luxe, want op de deel werd niet gestookt. Onderaan de lijst stond nog dat iedereen 13 gulden mee moest brengen, wat voor armen in die tijd een aanzienlijk bedrag was. De binnenmoeder en de meid ontvingen van iedere nieuwe bewoner een fooi respectievelijk van 5 gulden en 5 stuivers en van 3 gulden.

dienstaanwijzingen voor de binnenmoeder, die de leiding in het gasthuis had.

Naast disgenoten woonden er proveniers in de gasthuizen. Het in de 15de eeuw ontstane gebruik dat mensen zich inkochten in een gasthuis was na de Reformatie gebleven. De proveniers behoorden tot de middengroepen en hadden tegen betaling een eigen kamertje in het gasthuis tot hun beschikking. Hoewel de proveniers meer privacy hadden, lieten de kamertjes nog wel eens te wensen over, zoals blijkt uit de klacht van Frans Sorg, provenier in het Anthoniegasthuis, 'dat de bedsteede veel te kort was voor sijn vrouw en geen plaats voor een ledekant was om te kunnen setten, ook niet om 't kamertje te kunnen vergroten'.¹⁷ De bedragen die proveniers voor hun opname neer moesten tellen varieerden van een paar honderd tot zelfs meer dan duizend gulden per persoon. Vaak probeerden de regenten winst te maken door van proveniers een zo hoog mogelijk bedrag te eisen. De hoogte van de inkoopsum hing onder andere af van de levensverwachting van de provenier. Om die te kunnen berekenen konden de regenten beschikken over speciale sterftetafels. Wanneer iemand oud of ziek was en dus naar alle waarschijnlijkheid niet lang meer te leven had, was de inkoopsum laag. Het gasthuis verwachtte dan niet veel geld meer aan zijn verzorging te hoeven besteden. De 58-jarige Matthijs van Tom en zijn 50-jarige echtgenote Pieternellige Hendricksdochter werden bijvoorbeeld voor 1700 gulden als proveniers in het Barbara- en Laurensghasthuis opgenomen 'vermits gemelde Matthijs van Tom seer swakkelijk zijnde na alle oogschijn niet lang soude leven, en desselfs huysvrouw meede al een en andermaal door swaare siektens was aangetast geworden, en bovendien door haarlieden ook maar soude worden beslagen een provenierskamertje het welke voor deesen altijd maar bij een mens is bewoond geworden, en dus daar door ter wereld geen incomoditeit aan deesen huys soude werden toegebracht'.¹⁸ Niet alleen in welstand, ook in leeftijd waren er grote verschillen tussen de gasthuisbewoners. Vijftig jaar was de gebruikelijke minimumleeftijd voor opname in het gasthuis. Toch werden er wel eens jongere proveniers opgenomen, mits ze daarvoor genoeg betaalden. Aan de andere kant waren er ook ouderen die al ver in de tachtig waren, toen ze in het gasthuis opgenomen werden. De gemiddelde leeftijd bij opname lag zowel bij mannen als vrouwen rond de 65 jaar.¹⁹ Ook het aantal jaren dat ouderen doorbrachten in een gasthuis, liep sterk uiteen. Sommigen overleden of vertrokken al binnen een jaar, terwijl anderen daar meer dan dertig jaar woonden. Jan Gerritszoon Kuijper van Schoonhoven, alias Practiseer, is daar een voorbeeld van. Ruim 34 jaar woonde hij als provenier in het Utrechtse Jobsgasthuis. Bij zijn opname in 1714 was hij 67 of 68, hoewel de regenten hem tien jaar ouder schatten. In 1743 besloten de regenten om van de uitzonderlijk oude Jan Practiseer een portret te laten maken, dat later in de regentenkamer van het Jobsgasthuis kwam te hangen. Jan Practiseer overleed in 1749 op 101-jarige leeftijd.

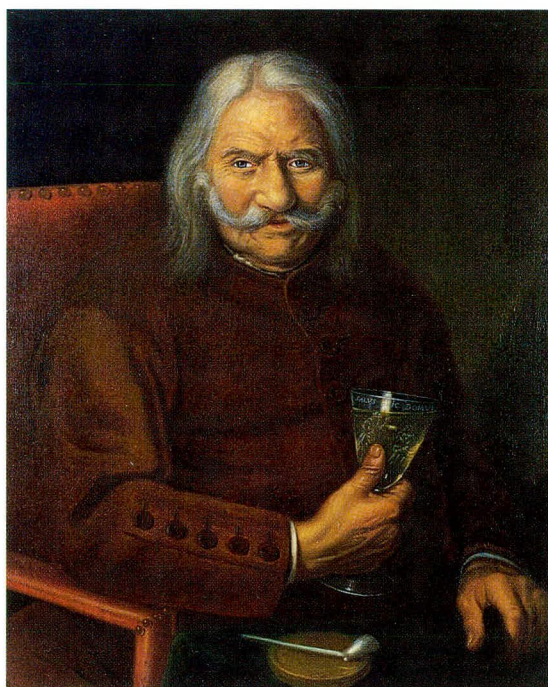
Toelating tot een gasthuis betekende dat men verzekerd was van kost, inwoning en een voor die tijd goede verzorging. Per dag werden er drie maaltijden geserveerd. Vlak voor elke maaltijd luidde de binnenmoeder de bel om de bewoners te waarschuwen, waarna zij de deur op slot deed. Wie er dan niet was, kreeg geen eten. De proveniers kregen de maaltijd meestal op hun kamer geserveerd, terwijl de disgenoten die gezamenlijk aan een tafel gebruikten. Mannen en vrouwen waren daarbij gescheiden. De disgenoten aten in de 17de eeuw vaak met z'n tweeën of met z'n vieren uit één schotel, wat bij de armen toen nog gebruikelijk was.

Th. Caenen, Portret van Jan Gerritsz. Kuijper
van Schoonhoven, alias Practiseer, (± 1648-1749).

Olieverf op doek (1747), Collectie Stichting

Bartholomeusgasthuis

Foto Dea Rijper

an Practiseer woonde ruim 34 jaar lang in het Jobsgasthuis. Bij zijn opname namen de regenten aan dat hij 77 of 78 was, tien jaar ouder dan zijn werkelijke leeftijd. Door de opname in het Jobsgasthuis werd Jan Practiseer gescheiden van zijn vrouw, die zelfstandig bleef wonen. Twee keer werd hij vanwege drankmisbruik tijdelijk uit het gasthuis gezet. In 1743 stelde één van de regenten voor om deze inmiddels stokoude bewoner te laten portretteren.

In de 18de eeuw kwam het steeds vaker voor dat disgenoten een eigen bord hadden. Bij opname in sommige gasthuizen moesten zij een tinnen bord meebrengen. Onder het eten moesten de bewoners rustig zijn en niet klagen, ruziën of roddelen. Het was verboden om na afloop van de maaltijd restjes van de tafel mee te nemen. Uiteraard werd er vóór en na de maaltijd gebeden en gedankt.

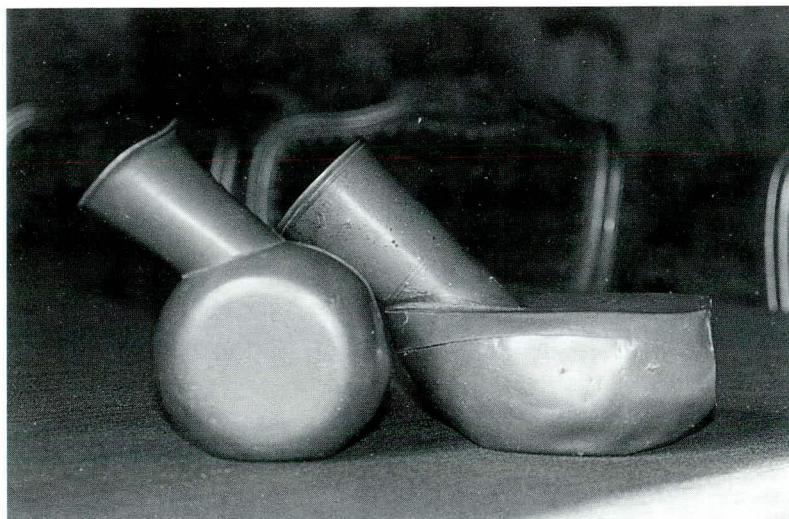
Het ontbijt bestond uit brood met boter en kaas. Voor de middag- en avondmaaltijden had ieder gasthuis een schaft-reglement met het vaste weekmenu.²⁰ Tijdens de middagmaaltijd at men in de tweede helft van de 18de eeuw vlees, aardappelen, groenten, hakmoes, soep, pap en gort. In de meeste gasthuizen kregen de bewoners twee keer per week een half of driekwart pond vlees (pekelvlees, schapenvlees, runderworst of rookspek), waarvan ze iets over konden houden voor de volgende dag. Hoewel vlees duur was en over het algemeen door de lagere klassen weinig gegeten werd, waren de hoeveelheden vlees die in oudeliedenhuizen geserveerd werden, tamelijk groot. Door de wisseling van de seizoenen bestond een behoorlijke variatie in de groenten: knollen, groene en grauwe erwten, gele en witte wortelen, groene en witte bonen, grote bonen, snijbonen, spinazie, spruitjes, peulen en witte, rode en boerenkool. Verder bereidde de binnenmoeder een enkele keer zalm, bot, eend of kabeljauw. De avondmaaltijd was net als het middagmaal een warme maaltijd, maar dan eenvoudiger. Zoals de meeste armen aten de gasthuisbewoners 's avonds een soort pap of brij, zoals rijstebrij, gekarde melk met gerst, gort of boekweitmeel, soms met wat brood of beschuit. Net als in de Middeleeuwen werd er op hoogtijdagen van het wekelijkse eetpatroon afgeweken en kregen de bewoners iets extra's of zelfs een feestmaal, de zogeheten recreatiën. Zo

Urinalen uit een der Utrechtse gasthuizen.

Tin (18de eeuw), Collectie Stichting

Bartholomeusgasthuis

Foto Bartholomeusgasthuis

werden de ouderen in het Barbara- en Laurensghasthuis acht dagen voor de gasthuis-kermis (de dag waarop de stichting van het gasthuis werd herdacht) getrakteerd op een kopje aardbeien met witte suiker. Hoewel het verband tussen hygiëne en het voorkomen van ziekten in de 18de eeuw nog niet was ontdekt, werden er in gasthuizen al wel maatregelen genomen om de reinheid te bevorderen. De mannen- en vrouwen-deel dienden elke week schoongemaakt te worden en de bewoners moesten zich eens per week wassen en verschonen. Ze waren verplicht vuile kleren in te leveren bij de binnenmoeder, die ze liet wassen en zo nodig verstellen. De uitdrukkelijke bepaling dat de bewoners 'aleer zy lieden aan de tafel zullen gaen sitten haare handen zullen wassen en reynigen' geeft aan dat dergelijke hygiënische handelingen nog niet vanzelfsprekend waren.²¹ Voor zieke bewoners hadden de meeste gasthuizen vanwege het besmettingsgevaar een apart zaaltje, waar zieken door de gasthuisdokter of -chirurgijn werden behandeld. De arts was één der stadsdoktoren, die de armen moesten behandelen. Hij was academisch opgeleid en behandelde inwendige ziekten. Gezien de toenmalige medische kennis stond hij tegen veel ziekten machteloos. De chirurgijn, die uitwendige ziekten behandelde, kon soms nog meer uitrusten met zalven, adertalingen of primitieve operaties. Daarnaast schoor hij de mannelijke bewoners geregeld. De chirurgijn was een in de praktijk geschoolde ambachtsman, die was aangesloten bij een gilde. Hij genoot dan ook veel minder aanzien dan de dokter.

Wanneer bewoners van een gasthuis ziek werden, konden ze daar niet altijd blijven. Ouderen die leden aan de pest werden doorverwezen naar het Leeuwenberchghasthuis en demente bejaarden kwamen vaak terecht in het Dolhuis. Ook in andere gevallen moesten zieken zich soms elders laten verzorgen. In 1755 werd bij de opname van de disgenoot Pieter Bredie in het Barbara- en Laurensghasthuis uitdrukkelijk bepaald 'dat zoo wanneer den selven met beroerten off andere extra ordinaire ziekten mogt besogt worden door dien hij wel eens een attaque van beroerte hadde gehad, desselfs vrienden off naast bestaanden gehouden zullen zijn hem behoorlyk te assisteren en op te passen'.²² Tenslotte kwam het ook voor dat zieke bewoners op eigen verzoek buiten het gasthuis bij familie verpleegd werden. Adriana van den Bosch, provenierster van het Anthonieghasthuis, was bijvoorbeeld ziek naar haar zoon gegaan, 'alwaar se meende, beeter opgepast, haast herstelt te zijn, maar dat haer siekte eer toe als afnemende zij versogt bij haer soon nog te mogen blijven'.²³ Zij ontving nog wel een toelage van het gasthuis. Tegenover de zekerheid van verzorging stond een verlies aan vrijheid. Proveniers en vooral disgenoten dienden zich te houden aan allerlei voorschriften, die vastgelegd waren in een reglement. Disgenoten moesten vaak binnens- of buitenshuis werken. Zo assisteerden zij soms de binnenmoeder en de dienstmaagd bij de huishouding. Veel gasthuizen hadden hun eigen bakkerij en bierbrouwerij, waar ook disgenoten ingezet werden. Spinnen was typisch een taak voor vrouwen. Het loon dat de disgenoten verdienden ging gedeeltelijk naar het gasthuis, de rest mochten ze zelf houden. Buitenshuis werkende disgenoten konden zich soms aan de controle van de regenten onttrekken. Het kwam nogal eens voor zij hun loon in de kroeg verteerden. De regenten van het Barbara- en Laurensghasthuis constateerden dat 'eenige mannen wt gaen wercken ende arbeijden ende tgelt dat zij daer meede verdiennen onmiddelijck verdincken, droncken thuyscommende veel moijten maecken tegen de moeders, meech-

den ende oock tegen malcanderen, stellende de deelen geheel in ruerren tot groote opspraeck ende ongeregeltheijt vant gasthuijs'.²⁴

Overdag konden de disgenoten en proveniers uitgaan, als ze hun werk maar gedaan hadden en op tijd terug waren voor het eten of 's avonds voor het sluiten van de poort, wat 's winters om zeven uur en 's zomers om negen uur gebeurde. Daarna kon niemand meer naar binnen, omdat de binnenmoeder de enige sleutel bezat en de poort alleen van binnenuit geopend en gesloten kon worden. Het was streng verboden om zonder toestemming van de eerste huismeester de nacht elders door te brengen. Bewoners mochten meestal wel gasten ontvangen, zolang ze hen niet op kosten van het gasthuis te eten of te drinken gaven of lieten overnachten. Toen de huismeester van het Anthoniegasthuis bijvoorbeeld ontdekte dat een provenierster 'een ongehuwd vrouwspersoon, van Amsterdam daar gekomen en hoog zwanger' te logeren had, droeg hij haar op 'zich binnen 24 uren van dat mensch te ontdoen'.²⁵

In het dagelijks leven van de gasthuisbewoners speelde religie een belangrijke rol. Aan het begin van de dag en bij elke maaltijd werd

**A. Rademaker, Zijgevel van het St. Sebastiaans-
of Heilige Kruisgasthuis.**

Tekening in sepia (ca. 1720), Gemeentelijke

Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

er gebeden. Op vaste tijden vonden er in het gasthuis of in de kerk godsdienstoefeningen plaats, waaraan de bewoners verplicht waren deel te nemen. Iedere zondag gingen de bewoners tweemaal ter kerke. Om acht uur 's ochtends begon het eerste klockgelui en gingen de kerkdeuren open, waarna wezen, oudelieden en andere gestichtsbewoners als eersten naar binnen gingen en genoeg moesten nemen met plekken van waaruit ze de predikant nauwelijks konden horen of zien. Pas nadat de welgestelden als laatsten de kerk binnengekomen waren, begon de dienst.²⁶ De godsdienstoefeningen die in de gasthuizen plaatsvonden, werden geleid door een zieken- trooster of catechiseermeester voor 'het repeteren ende verclaren vande christelycken catechismus, als oock met vermaningen ende onderrechtingen aende oudeluijden'.²⁷ Hoewel de gasthuizen officieel van gereformeerde signatuur waren, kwam het wel eens voor dat er katholieken opgenomen werden. In het Barbara- en Laurensghasthuis woonde aan het begin van de 18de eeuw de katholieke Catharina van Goch, die het niet eens was geweest met de gereformeerde onderwijzing van de ziekentrooster; zij was 'van geen vreedzaam humeur ..., in soo verre selfs dat sij als Paaps zijnde zig opentlik ... tegens den siekentrooster, catechiseerende over de 80 vragen vanden Heydelbergens Catechismus seer irreverent tot ergernisse der andere huijsgenoten hadde aengekant'.²⁸ Verschil in godsdienst kon dus nog wel eens problemen opleveren. Om die te voorkomen verbood het reglement van het Jobsgasthuis uit 1750 religieuze discussies tijdens de maaltijd.

Tussen de godsdienstoefeningen, de maaltijden, en het werk door konden de disgenoten en proveniers in het 'warmhuijs' zitten, waar mannen en vrouwen elk een soort conversatieruimte hadden. Alleen 's winters werd hier gestookt: 'De mannen en de vrouwen sullen des winters gehouden sijn malkander te gerieven om bij t vier te sitten en sig te warmen yeder in haer respective vierplaatse en sullen bij aldien voor allen te gelijck geen plaatse was bij beurten op staen'.²⁹ 's Zomers (van april tot oktober) konden de vrouwen zich met stoven warmen. Vanwege het brandgevaar elders in het gasthuis, was het warmhuis ook de enige plaats waar gerookt mocht worden. In het reglement van het Bartholomeusgasthuis stond zelfs apart vermeld dat niemand 'eenige appelen, knollen, uyjen ofte ietwes anders in haare vuurtesten [stoven] [zou] mogen braaden, kookken ofte warm maken, waardoor eenige rook, ofte damp, ofte brand in dezen huyse gebragt konde worden'.³⁰

De ordonnantie met alle regels hing op de deel aan de muur, zodat de disgenoten er dagelijks aan werden herinnerd. In sommige oudeliedenhuizen werden ze wekelijks door de binnenmoeder voorgelezen. Op overtreding stonden sancties: 'soo yemant eenige van de bove geschreven articulen te buijten ginck en quame te overtreden sal voor de eerste rijs [keer] voor eenige tijt en voor de tweede rijs voor altoos nae gelegenthijt van saacke bij de huijsmeesters buijten desen huijse werden gestelt'.³¹ Andere straffen waren het op water en brood opsluiten in het 'huisje tot

**oor het Heilige Kruisgasthuis. In dit gasthuis woonden
itsluitend vrouwen.**

correctie' of vastketenen aan een houten blok. Zo besloten de regenten van het Bartholomeusgasthuis om Agniet, een bewoonster, 'vermits haer ontuchtich dagelijx int aengrypen van manspersonen selfs op de straets wallen sich is dragende, ende daerover meermaels voor desen bestraft, oock een geruymen tyd uyt desen huysen uytgeset is geweest, van nu voortaan niet uyt den huysen sal hebben te gaen sonder speciaal consent vanden eersten huysmeester in der tydt, op poene van [op straffe van] met een ketten aen een block aen haer been vastgemaect te sullen worden, welk block ende keten tot een waerschouwinge middelerwyl haer voor ogen gehangen sal worden op de vrouwen-deel'.³² Wie tot het blok veroordeeld werd, moest enkele weken lang een zwaar stuk hout aan het been meeslepen, zodat iedereen kon zien dat hij of zij iets op zijn kerfstok had. Alleen op zondag was de gestrafte van deze last bevrijd. In de kerk was iedereen voor God gelijk. Het is opmerkelijk hoe weinig zware straffen ook echt werden opgelegd. Waarschijnlijk werd de tucht in de praktijk milder toegepast en waren de strenge regels vooral afschrikwekkend bedoeld. Drankmisbruik was één de meest voorkomende overtredingen. Zowel onder mannelijke als vrouwelijke bewoners van de gasthuizen was sterke drank een geliefd, doch verboden genotmiddel. Een onverbeterlijke dronkaard was Jan de Buck, provenier van het Barbara- en Laurens-gasthuis, die 'sodanig in syne ongeregelde conduites continueerde dat het te vreesen was dat hy door syne aanhoudende dronkenschap een ongeval van brand soude veroorsaeken, dat hy ook alles wat hy te gelde konde maecten in den dranck verteerde, en verders door sijne onnuttigheid sodanig met onge-

68

Alcohol behoorde naast tabak tot de populairste zware straffen

Drie bierkannen met deksel, afkomstig uit een der Utrechtse gasthuizen.

Tin (ca. 1750), Collectie Stichting Bartholomeusgasthuis.

Foto Bartholomeusgasthuis

dierte was beset dat de huijsgenooten met denselven geene conversatie konden houden, ende ook door syne onrustigen geest in haer nagtrust beleth werden'. De huismeester stelde voor om De Buck 'tot voorkominge van sodanige desordres en de totale ruine van hem [...] in een deser stadtsverbeeterhuijsen te confineeren'.³³ Het tuchthuis diende blijkbaar als laatste oplossing voor onverbeterlijken.

Ernstiger dan drankgebruik was brutaal gedrag of het veroorzaken van onrust. Zo klaagde een binnenmoeder over een provenierster dat zij niet alleen 'veel overlast was doende met verscheyde quade bedreijingen, maar dat haar booshijd thans zoo verre ging dat zij het daar bij niet latende, onlang zonder eenige redenen haar binnemoeder een klap int aangesicht hadde gegeven en waarschynlyk daarmede niet vrygekomen zoude hebben, indien door behulp van ymand niet was ontset geworden'.³⁴ De provenierster werd direct uit het huis verwijderd, haar man mocht blijven. Brutaliteit en opstandig gedrag werden in het gasthuis niet geduld. Van de bewoners werd verwacht dat zij dankbaar waren voor de aan hen betoonde liefdadigheid.

De meeste bewoners bleven tot hun dood in het oudeliedenhuis wonen. Bij opname was al vastgesteld of de begrafenis door het gasthuis of door de erfgenamen betaald zou worden. Wanneer disgenoten overleden, kwamen al hun bezittingen aan het gasthuis toe. Sommigen probeerden dit echter op slinkse wijze te voorkomen. Herman Lammerting, een disgenoot van het Barbara- en Laurensghasthuis, had 'de gewoonte [...] gehouden van de clederen tot syn lyff en behoefte behoorende op een kamer buyten desen huysen in bewaaringe te houden, sigh aldaar te vercleden en van lynwaat te verschoonen, en dus buyten dit hospitaal te houden alles behalve tgeene hy aan syn lichaam droegh'.³⁵ Dit had hij vijftien jaar geheim weten te houden, tot hij ziek was geworden en door de mand viel doordat hij zich niet meer kon verschonen. Herman Lammerting bleek toen bovendien jaarlijks een uitkering van de fundatie van Aert van Buchel te ontvangen, een woning in de Margarethenhof te hebben onderverhuurd en een aantal obligaties te bezitten. En dat terwijl hij als disgenoot gratis was opgenomen! De regenten gingen echter niet over tot strenge strafmaatregelen. Wel bepaalden zij dat al zijn bezittingen verkocht zouden worden. De helft van de opbrengst zou aan het gasthuis en de andere helft aan zijn erfgenamen toekomen. Herman Lammerting mocht in het gasthuis blijven en de binnenmoeder kreeg zelfs de opdracht hem tijdens zijn ziekte goed te verzorgen. Af en toe kwam het voor dat een disgenoot of provenier het gasthuis verliet. Disgenoten moesten uit het gasthuis vertrekken wanneer ze trouwden.

**genotmiddelen. Op drankmisbruik stonden in gasthuizen
zoals tijdelijke of definitieve uitzetting.**

Bewoners die weg wilden, hadden daarvoor toestemming nodig van de broederschap, omdat die later geen aanspraak meer zou kunnen maken op de nalatenschap. Zo had provenierster Magdalena van Bennum het plan om bij haar dochter in Beverwijk te gaan wonen en een school voor jonge kinderen te beginnen. De broeders zouden hierover vergaderen, maar zij wachtte hun oordeel echter niet af en bleek drie weken later 'sonder eenige de minste kennisse ofte bewilliginge' met al haar spullen te zijn vertrokken.³⁶

Diaconale armen- en ouderenzorg

De gereformeerde kerk oefende grote invloed uit op de gasthuizen. De reglementen schreven de gereformeerde leer voor en dat uitte zich in collectieve gebeden, de verplichte kerkgang en de activiteiten van de ziekentroosters en de catechiseermeesters. Via de diaconie had de kerk ook zelf een deel van de armen- en ouderenzorg in handen. Opgericht in 1578 was de Utrechtse diaconie na 1580 de centrale instelling geworden op het gebied van de armenzorg. Het geld van de diaconie kwam voor een groot deel uit collecten, die zowel binnen als buiten de kerk gehouden werden door diakenen gekleed in een voorgeschreven tenue: een zwart rokkostuum, zwarte broek, zwart vest en een witte das. Verder was er de opbrengst van het voormalige kloosterbezit, dat het stadsbestuur aan de diaconie had geschonken. De stedelijke raad wenste wel greep te houden op de diaconie en stelde in 1595 regels op voor het liefdadige werk. De stad werd in vier (later twintig) diakenkwartieren verdeeld. Elk kwartier kreeg zijn eigen diakenen die in dat deel van de stad de armenzorg organiseerden. In de jonge Republiek was er een voortdurende spanning tussen kerk en overheid. De kerk wilde vrijheid, terwijl de overheid, hoewel formeel calvinistisch, juist controle op de kerk nastreefde.

Aan het begin van de 17de eeuw bleek dat de grote aantallen armen toch een te zware belasting waren voor de kerk. Zonder hulp van het stadsbestuur konden niet meer alle armen ondersteund worden. In 1625 werd de last van de diaconie enigszins verlicht doordat wezen voortaan in de Ambachtskinderkamer werden opgevangen. De oprichting hiervan was één van de eerste liefdadige activiteiten van het stadsbestuur. Voor de diaconie bood dit onvoldoende soelaas. De financiële moeilijkheden waren zo groot dat in 1627 een aantal kandidaten weigerde het diakenambt te aanvaarden. Het stadsbestuur zag de ernst van de problemen en besloot tot de oprichting van een Stadsaalmoezenierskamer, die net als de diaconie ook huiszittende armen zou bedelen. Voortaan zou de gereformeerde diaconie alleen nog de eigen lidmaten ondersteunen, terwijl de Stads-

In 1759 werd het Diaconiehuis Oudaen geopend. Hierin werden de ouderen die tot de gereformeerde kerk behoorden

aalmoezenierskamer de andere armen voor haar rekening nam. Het bestuur van de aalmoezenierskamer werd door de vroedschap benoemd en bestond aanvankelijk uit acht gereformeerden, acht katholieken en één lid uit het stadsbestuur, maar door een conflict zaten hier vanaf 1638 alleen nog gereformeerden in. Toen de aalmoezenierskamer door de Franse bezetting van 1672/73 en de stormramp van 1674 in financiële moeilijkheden kwam, werd besloten om katholieken van de bedeling uit te sluiten. Voor hen was dat aanleiding om zelf een aalmoezenierskamer op te richten. In 1746 zou deze zich splitsen in de rooms-katholieke en de oud-katholieke aalmoezenierskamer. De oud-katholieke geloofsgemeenschap was in de 17de eeuw ontstaan door het Utrechts schisma, waarbij een deel van de Nederlandse katholieken zich losmaakte van Rome.

De oprichting van de Stadsaalmoezenierskamer loste lang niet alle problemen van de diaconie op. Het stadsbestuur zette aanvankelijk armen er toe aan om belijdenis te doen, zodat ze toch door de diaconie bedeeld moesten worden. Toch verbeterde na een moeilijke periode vanaf 1730 de financiële positie van de diaconie door hogere opbrengsten van collecten, schenkingen en legaten. Hierdoor konden

Het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis

Oudaen aan de Oudegracht (ca. 1900).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

vonden veel armlastige
en onderkomen.

rond 1750 verschillende scholen worden opgericht, waar kinderen van door de diaconie bedeelde ouders gratis onderwijs kregen. In 1759 zou een lang gekoesterde wens eindelijk in vervulling gaan: de stichting van een Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis, waar de allerarmste ouderen gezamenlijk opgevangen konden worden. Voorheen had de diaconie armlastige ouderen tegen een vergoeding van zes gulden per maand uitbesteed. Aan dit systeem kleefden grote nadelen. Het kostte handenvol geld en de uitbestede ouderen kregen vaak maar een minimale of zelfs slechte verzorging. De oplossing was een diaconaal oudeliedenhuis. Het onderbrengen van ouderen in één gebouw was goedkoper dan uitbesteding en leverde een beterde behandeling op. Het probleem was het vinden van een startkapitaal. Een aanbod van de gebroeders François Cornelis en Thadeus Jacob van Bochoven kwam dan ook als een geschenk uit de hemel. In 1757 stelden zij obligaties ter waarde van 24.000 gulden ter beschikking om van de rente een diaconaal oudeliedenhuis te financieren. De diaconie richtte vervolgens een stichtingscommissie op. Op 6 februari gaf het stadsbestuur toestemming en kon de commissie haar plannen ten uitvoer brengen. De diaconie breidde het startkapitaal uit door speciale collecten, giften en de verkoop van huizen en effecten. Voor 16.000 gulden kocht zij het Huis Oudaen aan de Oudegracht, dat door Anthony Voskuil verbouwd werd alvorens het in gebruik kon worden genomen. In september 1758 werd het echtpaar Jacobus de Brij en Margaretha Wolfswinkel aangesteld als binnenvader en -moeder. Aan het eind van dat jaar namen de eerste oudelieden hun intrek. Op 24 april 1759 werd het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis met een plechtige rede officieel ingewijd door prof. ds. Gisbertus Elsnerus. In deze urenlange preek ging hij in op Jesaja 46: 4: 'Tot den ouderdom ben Ik dezelfde en tot de grijsheid toe zal Ik u torsen ...': de mens raakt door ouderdom in verval, maar God blijft eeuwig dezelfde en blijft de mens steunen. Elsnerus roemde de vrijgevigheid van de Utrechtse burgers, die door hun giften de stichting van het Diaconiehuis mogelijk hadden gemaakt. Verder riep hij de ouderen op om de wel-doeners dankbaar en gehoorzaam te zijn en in vrede met elkaar te leven. Vervolgens passeerden allerlei gebreken en ondeugden van de ouderdom de revue: twist, gemeenschap, korneligheid, eigenzin, koppigheid, verwaandheid, veel praten, gierigheid en zucht naar het aardse leven. Deze inwijdingsrede, 'welke niet zonder het storten van hartelijke liefdetraanen bij veelen was aangehoort', maakte diepe indruk op de toehoorders.³⁷ Ter ere van de inwijding van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis schreef een aantal Utrechtse dichters gedichten. Daarin klonken, net als in de inwijdingsrede van Elsnerus, veelvuldig klachten over de gebreken van de ouderdom:

*'Behoeftige Ouderdom, die met bekretene oogen,
Nu zwak en afgeleefd, zucht om het daaglyks brood...'*

en:

*'Wanneer de roest der hooge jaaren,
De last der sleepende ouderdom,
Het schepzel, moedeloos en krom,
Doet bukken onder grijze hairen...'.³⁸*

Maar gelukkig werd de last van de ouderdom verlicht door het christelijk mededogen van de Utrechtse burgerij, die met haar gulheid de oprichting van het oudeliedenhuis mogelijk had gemaakt. Daarvoor waren de bewoners dankbaarheid verschuldigd:

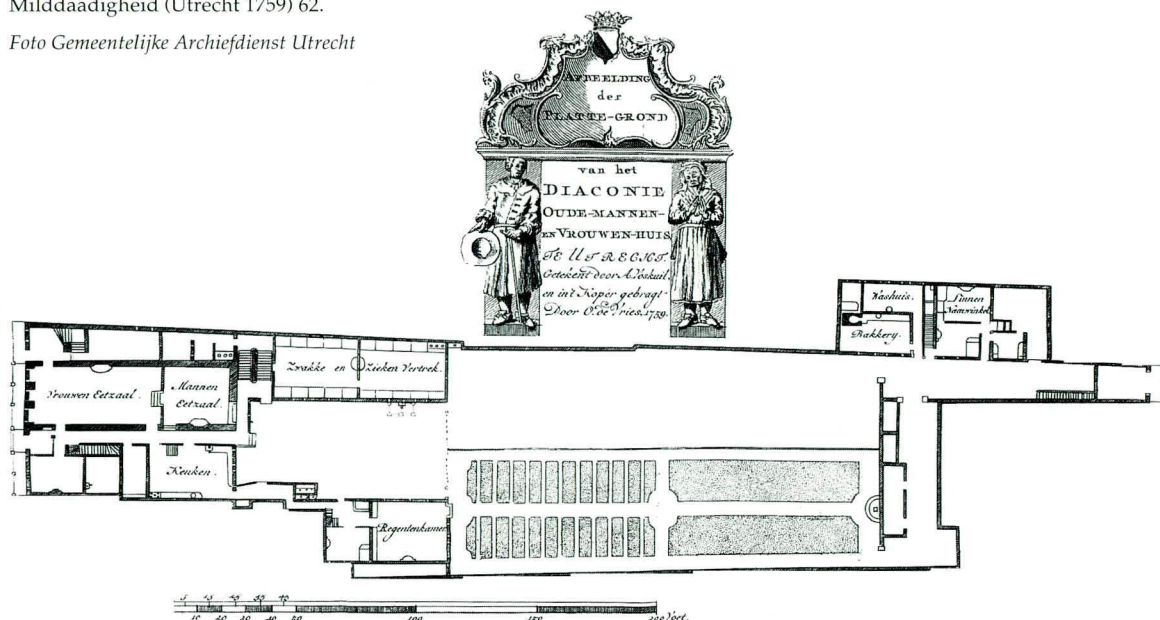
*'Geeft de eere aan God en smeekt om zeegen,
Bij het volbouwen van dit Huis:
Die hier een eind ziet van uw kruis,
En vrij te woonen hebt verkreegen.
Ga vrolijk in en wel gemoed,
Hier word u vreugdewijn geschonken.
Ach! mogt uw winter toch ontvonken,
In eenen dankb'ren liefdegloed.'*¹³⁹

De inrichting van Oudaen was sober. In het huis waren de volgende ruimten: direct grenzend aan de straat bevond zich een eetzaal voor de vrouwen, daarachter een iets kleinere eetzaal voor de mannen, daarnaast een keuken, links achter de manneneetzaal twee vertrekken waar zwakken en zieken verpleegd werden en rechts achter de keuken de regentenkamer. Achter het huis lag een tuin met een washuis, een bakkerij en de Diaconie Linnen Naaiwinkel. Op de eerste verdieping bevonden zich de slaapzalen: één voor de mannen, één voor de vrouwen en één voor echtparen. Echtparen werden dus niet uit elkaar gehaald zoals bij de disgenoten in de gasthuizen het geval

O. de Vries naar A. Voskuil, Plattegrond van
het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis
Oudaen.

Kopergravure (1759), in: J. Stouw, Eerzuil der
Milddaadigheid (Utrecht 1759) 62.

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

was. In elke ruimte van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis hing een gedicht aan de muur, waarin de regenten geprezen werden om hun inzet voor de liefdadigheid en de ouderen opgeroepen werden tot dankbaarheid en goed gedrag. Vlak na de stichting lieten de regenten boven de voordeur aan de Oudegracht twee stenen beelden maken van een oude man en een oude vrouw met tussen hen in het opschrift 'Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis'. Daarvoor had een anonieme schenkster 71 1/2 gouden Rijders ter beschikking gesteld. Naast de stenen beelden en het opschrift had zij dit geld bestemd voor 'al het geene verders in het huis gemaakt is, en dat een voorbarig oordeel mogte agten onnodig of onnut te zijn'.⁴⁰

Het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis bood onderdak en verzorging aan zo'n 150 ouderen. Al naar gelang de financiële situatie van de diaconie schommelde dit aantal tussen ongeveer 140 en 170. Opname in Oudaen geschiedde op voordracht van de kwartiermeesters. De minimumleeftijd was net als in de gasthuizen en de vrijwoningen 50 jaar. De regenten maakten een keus uit de verschillende voorgedragen personen. Een toegelaten oudere moest net als in de gasthuizen voor de vergadering verschijnen, waarbij de binnenvader het reglement voorlas en maande tot gehoorzaamheid en dankbaarheid. Iedere nieuwe bewoner werd bij opname gewassen en verschoond 'ten einde het zelve [het huis] door ongedierte en andere onreinigheden niet werde geïnfecteert'.⁴¹ Net als bij andere liefdadige instellingen hadden ouderen zich in het Diaconie Oude mannen- en Vrouwenhuis aan strakke regels te houden. Een aantal voorschriften had betrekking op de godsdienst. De regenten zagen het namelijk niet alleen als hun taak om de ouderen te huisvesten en de verzorgen, maar ook om hen een godsdienstige opvoeding te geven. Op de penning die ter ere van de oprichting geslagen werd, stond:

'Hier wordt den Ouden stok gevoed Met tydlyk brood en geestlyk goed.'

De ouderen waren verplicht om iedere zondag tweemaal naar de kerk te gaan en er werden ook doordeweeks in Oudaen door ziekenbezoekers godsdienstoefeningen gehouden, waarin de catechismus werd uitgelegd en de ouderen werden vermaand. Tijdens de maaltijd werden twee hoofdstukken uit de Bijbel gelezen. Naast godsdienstige hadden de bewoners ook huishoudelijke verplichtingen. Degenen die daartoe in staat waren, moesten twee keer per jaar deelnemen aan de grote schoonmaak en dagelijks hun eigen bed opmaken. Verder werd van de bewoners verwacht dat ze elkaar bij dit soort klusjes ter zijde stonden. De sterken hielpen de zwakken bij het aankleden en wassen. Een hygiënisch voorschrift was het uitdrukkelijke verbod om in het huis 'op de vloer te kwijlen'.⁴² Roken was vanwege het brandgevaar verboden. Net als de gasthuizen kende Oudaen vaste tijden waarop iedereen opstond ('s winters om acht uur en 's zomers om half zeven) en naar bed ging ('s winters om negen uur en 's zomers om half tien).

De regenten van Oudaen beschouwden het als hun taak om de ouderen in de gereformeerde religie te onderwijzen. Vandaar de tekst op de penning, geslagen ter gelegenheid van de opening: 'Hier word den Ouden stok gevoed Met ydlyk brood en geestlyk goed.'

J.G. Holtzhey, Medaille met aan de voorzijde het Huis Oudaen en de genoemde dichtregel. Op de keerzijde staan onder meer de inwijdingsdatum, de wapens van de provincie, de stad Utrecht en de burgemeesters. De namen langs de rand zijn van de leden van de oprichtingscommissie.

Zilveren medaille (1759), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Per dag waren er in het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis drie maaltijden. Het ontbijt bestond zoals gebruikelijk uit brood met boter en kaas. De middag- en de avondmaaltijd waren eenvoudiger en minder afwisselend dan die in andere Utrechtse oudeliedenhuizen. Er werden weinig groenten, minder vlees en veel pap gegeten. Dat het voedsel in Oudaen soms te wensen overliet, blijkt wel uit de bepaling dat de binnenvader en -moeder en de dienstmaagden hetzelfde zouden eten als de bewoners, 'zonder iets anders of smakelijker voor haar in 't bijzonder te koken, braaden of bakken'.⁴³ Aan tafel was matigheid geboden: de bewoners mochten zich in de schotel niet 'overtasten'. De ouderen in Oudaen aten nog lang met meer personen uit één schotel, wat de grote omvang van de bewaard gebleven tinnen borden verklaart. Pas in 1848 werd er voor iedereen een wit bord aangeschaft, terwijl het eten van een eigen bord in de gasthuizen al in de 18de eeuw regel was.

De ouderen die in Oudaen woonden, droegen in de 18de eeuw geen gestichtskleding, maar hadden toch vaak dezelfde kleren, doordat stoffen in grote hoeveelheden ingekocht werden. De inkopen waren de taak van het zogenaamde binnenbestuur: de binnenvader en de binnenmoeder, die de dagelijkse leiding van het huis hadden. Dit moest een echtpaar zijn zonder kinderen en 'buiten apparentie van die te zullen krijgen'.⁴⁴ Blijkbaar wilden de regenten voorkomen dat eventuele kinderen op kosten van de diaconie gevoed zouden worden. Toen in 1807 de vrouw van binnenvader Bijlert overleden was, spoorden de regenten hem aan om te hertrouwen. Enkele maanden later trad hij in het huwelijk met de 47-jarige Hendrica Dumans en werd er nog eens flijntjes op gewezen dat wanneer zij toch kinderen zouden krijgen, hun loon (300 gulden) met 50 gulden per kind verminderd zou worden.

De binnenvader en -moeder moesten uiteraard lid van de gereformeerde kerk zijn en van onbesproken en godvruchtig gedrag. Naast hun huishoudelijke taken hadden zij erop toe te zien dat de ouderen zich goed gedroegen en de regels naleefden. Omgekeerd werd van de binnenvader en moeder een respectvolle behandeling van de bewoners verwacht. De meeste binnenbesturen functioneerden probleemloos en bleven zo'n vijftien jaar in dienst van Oudaen. Het binnenbestuur werd geassisteerd door twee of drie dienstmaagden, die hun loon gedeeltelijk in geld en in natura uitbetaald kregen. Zij kregen bijvoorbeeld per jaar drie hemden, twee paar muilen en drie boezelaars.

Het personeel was net als in de gasthuizen verantwoordig schuldig aan regenten. Het college van het Diaconie Oudemannen- en Vrouwenhuis bestond uit zes regenten, waarvan er ieder jaar drie vervangen werden. Iedere zaterdagmiddag om vier uur vergaderden zij in de regentenkamer van Oudaen. Zij hielden zich niet alleen bezig met de financiën en de opname van ouderen, maar beheerden ook de voedselvoorraden, waarvan ze de binnenmoeder iedere week een deel ter beschikking stelden. Dit college werd gecontroleerd door het college van diakenen en het college van superintendents, dat gevormd werd door de gereformeerde predikanten van Utrecht.

Vrijwoningen

Tot nu toe is de grote invloed van de gereformeerde kerk op de ouderenzorg in de 17de en 18de eeuw aan de orde geweest. Dit gebeurde direct via de diaconie en indirect via het stadsbestuur en de gasthuisbroederschappen. Twee van oorsprong middeleeuwse instellingen die zich bezighielden met ouderenzorg ondergingen een veel geringere invloed van de Reformatie: de vrijwoningen en het gildenwezen. De bewoners van de vrijwoningen of godskameren, die meestal uitsluitend bestemd waren voor ouderen, genoten meer vrijheid dan de ouderen in de particuliere gasthuizen of Oudaen. Toch golden ook bij de vrijwoningen regels die uiteraard eerbied voor de weldoeners voorschreven en vooral gericht waren tegen het veroorzaken van overlast. Van een dagelijkse confrontatie met de gereformeerde religie was geen sprake. Er waren zelfs vrijwoningen die uitsluitend voor katholieken bedoeld waren. In de 17de eeuw stichtten rijke katholieken nieuwe godskameren voor hun minder bedeelde geloofsgenoten. Zo liet Hendrik van Beest in opdracht van zijn overleden stiefvader mr. Johan van Gronsvelt in 1652 aan de Agnietenstraat zes kameren bouwen, 'Uit liifde puur [...] door loutre charitaat Tot Bystand van de lien om Godswil anders nit'.⁴⁵ Van Beest liet de stichting na aan zijn twee dochters, die het beheer ervan in 1719 in handen gaven van de rooms-katholieke aalmoezenierskamer. Hun broer was het daar niet mee eens en begon een proces. Uiteindelijk kreeg hij in 1733 de middelste twee vrijwoningen toegewezen, de andere vier bleven in beheer van de rooms-katholieke aalmoezenierskamer. Met de splitsing van 1746 kregen de rooms-katholieke en oud-katholieke aalmoezenierskamer elk twee van de Gronsveltkameren in bezit. Tien jaar later moesten de zes Gronsveltkameren het veld ruimen voor de bouw van de Fundatie van Renswoude. De Fundatie liet de huisjes op haar kosten afbreken en weer opbouwen aan het Nicolaaskerkhof, tegenover het werkhuis van Evert van de Poll, waar ze nu nog steeds staan. In 1831 werden de middelste twee vrijwoningen nagelaten aan de hervormde diaconie en was er sprake van een religieuze driedeling van de Gronsveltkameren. De hervormde diaconie beschikte over diverse vrijwoningen, waaronder de Breyerskameren net buiten de Wittevrouwenpoort. Mr. Johan Breyer had daarvoor in 1749 een kapitaal nagelaten.

77

Tegenover de oorspronkelijke locatie van de Gronsveltkameren had de katholieke Maria van Pallaes (1587-1664) in 1651 de twaalf Pallaeskameren laten bouwen. Haar man en vijf van haar zes kinderen waren al overleden. De enige nog in leven zijnde dochter werd non en kon daardoor niets erven. Maria van Pallaes liet alles na aan de liefdadigheid. Uit de tekst op de nog steeds zichtbare gevelsteen van de regentenkamer aan de Agnietenstraat komt nog iets van de oude zielenheilgedachte naar voren: daar staat dat de stichteres haar goede werk heeft gedaan 'niet achtend swerels gonst maer Plaets in chemels Pleyn'. Toch wilde zij ook op aarde niet vergeten worden. Waarschijnlijk heeft ze zelf de schilder Hendrick Bloemaert de opdracht gegeven om haar te portretteren

met haar overleden kinderen, de vrijwoningen en de bewoners. Rechts op het schilderij zit Maria van Pallaes en achter haar staan haar kinderen. Links houdt een man een zak graan open en meet een andere man in een korenmaat met een strijkstok de juiste hoeveelheid af. De armen staan op hun beurt te wachten. Eén van de vrouwen houdt alvast haar schort op om daarin het koren mee te nemen. Een andere maakt een dankbaar gebaar in de richting van de stichteres. Om deze uitdelingen te kunnen doen, liet Maria van Pallaes haar pachters de pacht in natura betalen. Zo moest de boter in kleine tonnetjes geleverd worden, die ook op het schilderij te zien zijn. Op de achtergrond zijn rechts de vrijwoningen aan de Agnietenstraat afgebeeld met daartegenover de Gronsveltkameren en daarachter het Ambachtskinderhuis en de Klaaskerk. Dit schilderij is gemaakt als schoorsteenstuk voor de regentenkamer en heeft daar eeuwenlang gehangen.

In hun bouw zijn de Pallaeskameren en de Gronsveltkameren typerend voor Utrechtse vrijwoningen, die afwijken van de karakteristieke hofjesvorm. Terwijl in steden als Haarlem en Leiden vrijwoningen in een U-vorm om een binnenplaats of tuin gebouwd zijn, staan Utrechtse vrijwoningen vaak in een rijtje aan de straat. Daarbij zijn twee huisjes naast elkaar steeds elkaars spiegelbeeld. Bij vrijwoningen hoorde meestal een groter gebouw: de poort of regentenkamer. In dit voornamere gedeelte van een hofje kwamen de bestuurders van de stichting bijeen om het beheer van de vrijwoningen en de opname van bewoners te regelen. De inrichting van deze poortgebouwen kwam overeen met die van de regentenkamers van de gasthuizen. Ook hier hingen schilderijen aan de muur, die vaak verwezen naar de liefdadigheid of, zoals bij de Pallaeskameren, naar de stichter van de fundatie.

Hoe vrijwoningen bestuurd werden hing in de eerste plaats af van het testament, dat de stichter had opgesteld. De Pallaeskameren werden bijvoorbeeld door een eigen college van regenten beheerd. Bij de Gronsveltkameren hebben we gezien dat de katholieke aalmoezenierskamer het beheer kreeg. In een aantal gevallen vielen vrijwoningen onder het bestuur van een gasthuis. Zo waren de godskameren van Jan van Campen in de Schalkwijksteeg door de stichter aan het Leeuwenberchgasthuis toebedeeld. De regenten van het Barbara- en Laurensghasthuis beheerden de kameren in de Croontgenspoort. Aan het eind van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw floreerde deze stichting en kon het complex van huur- en vrijwoningen uitgebreid worden. Later verslechterde de financiële situatie echter en konden de vrijwoningen niet goed meer onderhouden worden. Het Barbara- en Laurensghasthuis verkocht nu een deel van de woningen in

**Zoals in Utrecht gebruikelijk staan de huisjes van d
twee aan twee elkaars spiegelbeeld**

de Croontgenspoort. Dit loste de problemen nog niet op. In 1664 werden de kameren volledig geïntegreerd in het bestuur van het Barbara- en Laurensghasthuis. Vanaf die tijd werden de kosten voor de vrijwoningen in de rekeningen van het gasthuis opgenomen. Doordat er nu een bredere financiële basis was, kon het aantal vrijwoningen in de Croontgenspoort uitgebreid worden ten koste van het aantal huurwoningen. Toch begonnen de kameren door ouderdom zodanig in verval te raken dat de regenten besloten om ze te laten herbouwen op een nieuw terrein, dat later de Kroonstraat (genoemd naar de godskamers van Johan Croonkiin) zou gaan heten. Een dergelijke gang van zaken kwam vaker voor. In de loop van de 17de eeuw kwamen de meeste stichtingen in financiële moeilijkheden. Verhuur van een deel van een hofje om met de opbrengst daarvan de andere kamers gratis kunnen te laten wonen, het complex te onderhouden en uitdelingen te doen, was niet ongebruikelijk. Soms moesten uit geldgebrek de uitdelingen zelfs gestaakt worden. De zelfstandige fundaties van godskamers waren eigenlijk te klein om financiële klappen op te kunnen vangen. Van een aantal vrijwoningen verbeterde de situatie toen het beheer ervan helemaal werd opgenomen in het bestuur van een andere liefdadige instelling.

79

De vrijwoningen in de Bruntenhof bij het
Lepenburg (1975).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Bruntenhof in een rijtje aan de straat en vormen ze

In de 17de eeuw nam het stadsbestuur meer initiatieven op het gebied van de liefdadigheid, onder andere door het stichten van vrijwoningen. Zo richtte het een aantal vrijwoningen voor oude vrouwen op nadat in 1613 enkele begijnhuizen onder toezicht van de stad waren gekomen. Tussen de Lange Nieuwstraat en de Nieuwe-gracht, op een stuk grond dat ooit in bezit is geweest van de Utrechtse schilder Jan van Scorel, was in 1558 een begijnhuis opgericht. Toen nonnen door krijgslieden werden verdreven uit het klooster Mariënhage in het land van Arkel en uit het klooster Nazareth in Gein, vonden ze hier een onderkomen. In 1613 wilde het Utrechtse stadsbestuur een einde maken aan de 'paapsche stoutigheden' die in het begijnhuis plaatsvonden en stichtte het op die plek een aantal vrijwoningen voor oude vrouwen. Het stadsbestuur stichtte deze vrijwoningen dus niet alleen uit liefdadigheid, maar ook om religieuze redenen.

De gilden na 1600

Net als de gasthuizen en de vrijwoningen overleefde het gildenwezen de roerige jaren van de 16de eeuw. De gilden keerden door het verlies van politieke invloed geheel terug naar hun oorspronkelijke functie, die van een beroepsorganisatie. De invloed van de gewone leden op de gang van zaken binnen het gilde was echter veel geringer dan in de Middeleeuwen. De sinds 1528 bestaande controle van het stadsbestuur nam in de loop van de 17de en 18de eeuw nog verder toe. Binnen de gilden groeide de afstand tussen meesters en knechts. De rechtspositie van de knechts verzwakte en door het verzwaren van de toegangseisen werd het moeilijker om meester te worden. De belangrijkste functies van het gilde bleven evenwel overeind: kwaliteitscontrole, het weren van ongewenste concurrentie en het bieden van een sociaal vangnet voor oudere en zieke gildenbroeders.

Uiteraard leidde de Reformatie tot verwijdering van een aantal katholieke elementen uit het gildenbestaan. Aan het lezen van missen in de eigen kapellen kwam een einde. De kapellen werden ontruimd en de altaarstukken verwijderd of vernield. De gilden behielden echter wel hun grafkelders in de voormalige parochiekerken. Belangrijke gebeurtenissen als verkiezingen vonden als vanouds op katholieke feestdagen plaats. Bovendien bleef een flink aantal gildenbroeders de oude religie trouw, hoewel het calvinisme juist in het gildenmilieu aansloeg. Bij de gilden konden katholieken in tegenstelling tot de stedelijke politiek en de gasthuizen nog wel functies blijven vervullen. Zo was de schilder Abraham Bloemaert (1566-1651), een overtuigd rooms-katholiek, deken van zijn gilde.

In de eerste helft van de 17de eeuw maakten de gilden nog een bloeiperiode door. De ongekende economische groei, die voortkwam uit de overzeese handel, vergrootte de vraag naar de producten van ambachtslieden. Het smedengilde, dat zowel gereedschappen als huishoudelijke en luxe-goederen produceerde, maakte gouden tijden door. De oorlog bezorgde de wapensmeden veel werk. Rond 1600 ontstonden tal van nieuwe gilden.

Hendrick Bloemaert (1601(?) - 1672), Maria van Pallaes (1587-1664) bij een van de uitdelingen aan haar huisarmen.

Olieverf op doek (1657), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

Maria van Pallaes ziet toe op de uitdelingen aan de bewoners van de door haar in 1651 gestichte vrijwoningen in de Agnietenstraat. Dit schilderij is gemaakt als schoorsteenstuk voor de regentenkamer, waar het eeuwenlang heeft gehangen.

Zo traden de goudsmeden in 1597 uit het smedengilde. De schilders vormden in 1611 samen met de beeldhouwers, de behangschilders en de lijstenvergulders het St. Lucasgilde om zich 28 jaar later geheel zelfstandig te verenigen in een Schilderscollege. De bloeiperiode in de eerste helft van de 17de eeuw maakte flinke reserveringen voor zieken en ouderen uit de winsten en boetes mogelijk. Tegenvallers werden niet altijd afgewenteld op de uitkeringstrekkers. Zo schaften de snijders in 1636 de jaarlijkse wijnschenking aan de bestuurders af om het bespaarde geld te kunnen besteden aan de zieken en aan de begrafenissen. Het verzorgen van de begrafenis bleef een van de grote voordelen van het gildenlidmaatschap.

De economische groei zwakte na 1650 af en aan de voorspoed kwam in het Rampjaar 1672 definitief een eind. De Franse koning Lodewijk XIV viel de Republiek aan en bezette onder andere Utrecht. Na het vertrek van de Fransen werd de stad door een tornado getroffen. Utrecht kwam er voorlopig niet meer bovenop. Door de ongunstige omstandigheden verminderde de vraag naar ambachtelijke producten. Het aantal leden van de gilden liep terug. Deze teruggang zette zich in de 18de eeuw versterkt door. De financiële armslag van de gilden werd daardoor steeds kleiner. Binnen de organisaties trad verstarring op. Het werd steeds moeilijker tot een gilde toegelaten te worden.

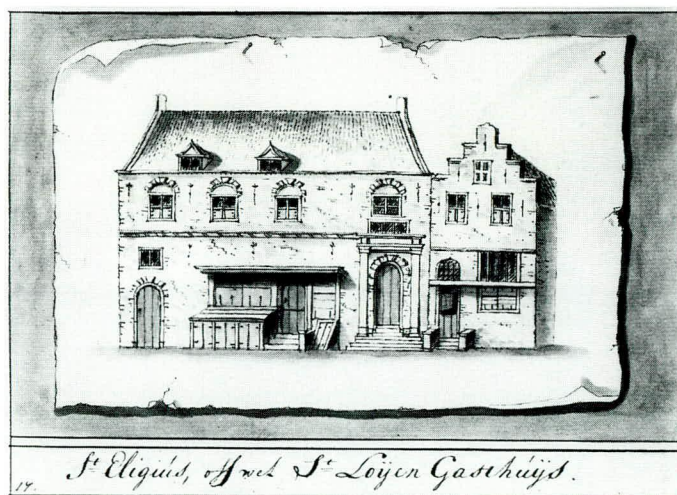
De verstarring verzwakte de positie van gildenknechts ten opzichte van hun bazen. Als reactie daarop ontstonden eigen organisaties, de zogenaamde knechtsgilden en knechtsbossen.⁴⁶ Laatstgenoemde term had betrekking op een kas, waaruit knechts ondersteuning konden krijgen. De knechts van het Utrechtse wolkammersgilde kregen in 1685 toestemming van de vroedschap voor een eigen bos. Twee jaar later klaagden ze met succes over een doorgevoerde loonsverlaging. Het stadsbestuur wees de bazen op de gildenvoorschriften, waarin het loon was vastgelegd en bestraft werkgevers die daaronder gingen zitten met een boete van drie gulden voor elke onderbetaalde knecht. Net als de gilden zelf dienden de knechtsorganisaties behalve voor belangenbehartiging ook voor zorg bij ziekte en overlijden. De genoemde bos van de wolkammersknechts diende 'tot voortzetting van hun handwerk' en 'tot onderhoud van hun zieken'.⁴⁷ Zo legden de leden van de 1649 opgerichte vereniging van gezworen bierdragersknechts wekelijks twee stuivers in om bij ziekte vijftien stuivers te kunnen trekken. In 1653 werd dit verhoogd tot 25 stuivers. Bij overlijden kreeg de weduwe tien carolusguldens, terwijl aanvankelijk niet in een dergelijke uitkering was voorzien. Om de verhoogde uitkeringen te kunnen bekostigen, werd de contributie op drie in plaats van twee stuivers vastgesteld wanneer er een zieke was. Op wanbetaling stond een werkverbod. Dat de knechtsgilden een dergelijke sanctie konden stellen, geeft hun kracht aan. Ze waren dan ook goed georganiseerd naar voorbeeld van de eigenlijke gilden. Het bestuur berustte bij vier bosmeesters. De knechts vervingen elke drie maanden twee bosmeesters en kozen een bode. De organisaties waren strikt gesloten voor niet-vakgenoten. De knechtsgilden wisten zich in de loop van de 17de en de 18de eeuw goed te handhaven en zelfs uit te breiden: in steeds meer gilden organiseerden de knechts zich afzonder-

lijk. De knechtsbossen gingen voor hun leden het scala aan gildenvoorzieningen vervullen. De boekdrukkers- en letterzettersknechtsbos kende zelfs een pensioneringsregeling. Voor een pensioen kwamen die knechts in aanmerking die 60 jaar werden en minstens 15 jaar contributie betaald hadden.⁴⁸ Met de terugloop van de economie kwamen dergelijke regelingen onder druk te staan. In 1777 werd besloten het aantal gepensioneerden te beperken en vijf jaar later was een totale stop voor nieuwe gevallen noodzakelijk. Op dat moment bevond het hele gildenwezen zich al in een ernstige crisis. De knechtsorganisaties werden daarin meegesleept. Toch overleefden enkele de afschaffing van de gilden aan het begin van de 19de eeuw. Daaronder was de al genoemde Bijlhouwersknechtsdodenbus. De zorg voor de begrafenis had zich tot een van de belangrijkste activiteiten van de knechtsbossen ontwikkeld. Naast een uitkering aan de weduwe bestond de plicht om de baar te dragen en mee te lopen in de stoet. De knechtsgilden verdraagden de ondermijning van beschermende gildenvoorschriften. De grenzen die deze gildenregels aan het arbeidstempo stelden, loongarantie en ontslagbescherming maakten het voor ouderen mogelijk om langer aan het arbeidsproces deel te nemen. Gildenbroeders waren niet zo snel versleten als arbeiders in 19de-eeuwse fabrieken, die extreem lange dagen maakten en in ongezonde ruimten eenzijdig werk verrichtten, en ouderen konden niet zo makkelijk afgedankt worden. De belangrijkste Utrechtse gildeninstelling voor ouderen, het Eloyengasthuis, overleefde de Reformatie ongeschonden. Het kwam zelfs versterkt uit de turbulente periode naar voren. Het gasthuis werd de centrale instelling voor de sociale zorg van het

J. Stellingwerf, Voorgevel van het St. Eloyengasthuis aan de Boterstraat.

Tekening (ca. 1730), Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

smedengilde. Zo beheerde het gasthuis de gelden van het Van Dashorstfonds, dat na de dood van de weduwe in 1604 ter beschikking kwam. Het bestuur van dit fonds, dat wekelijkse brooduitdelingen in de Buurkerk organiseerde, berustte volgens de ordonnantie van dat jaar bij een college van twintig regenten. Dit college vulde zichzelf aan. De regel was dat alle ambachten binnen het gilde vertegenwoordigd moesten zijn. Een slotenmaker moest worden opgevolgd door een andere slotenmaker. De regenten vergaderden zeer frequent, soms zelfs enkele malen per week. In navolging van het gilde heetten deze vergaderingen morgenspraken. Omdat de functie zoveel tijd vroeg, was het niet eenvoudig om kandidaten te vinden en was het blijkbaar nodig om op weigering hoge boetes te zetten. Voor de dagelijkse leiding voorzag de ordonnantie in een door de regenten gekozen tweede huismeester, die als vervanger van de eerste optrad en hem in principe na afloop van de termijn van één jaar ook opvolgde. De eerste huismeester droeg als vanouds de zorg voor de financiën van het gasthuis en beheerde ook het Van Dashorstfonds. Het college van regenten beschikte ook over een secretaris, de scriba.

De dagelijkse zorg voor de gang van zaken in het gasthuis zelf vertrouwden de huismeesters toe aan een van de vrouwelijke bewoners, aangeduid als de moeder. Voor haar werk kreeg ze een aantal voordelen: de grootste kamer, een

De Jacobikerk was in de Middeleeuwen als parochiekerk

dubbele bedeling en een jaarloon van negen gulden. De moeder moest onder andere zorgen voor het schoonhouden van de ruimten die in gebruik waren bij de dekens en de regenten. Zij moest er ook op letten dat de bewoners zich netjes aan de regels hielden. Overtreding leidde tot inhouding van de bedeling of zelfs tot verwijdering uit het huis. Demente bejaarden zorgden voor de grootste problemen. Die werden bij voorkeur naar het Dolhuis afgeschoven. In 1604 probeerden de huismeesters een zekere Jan Geurts in het krankzinnigengesticht te krijgen. Toen dat niet lukte, werd hij op straat gezet.

Het Eloyengasthuis deelde gedurende de eerste helft van de 17de eeuw in de voorspoed van het smedengilde. Het aantal bewoners kon in 1644 worden uitgebreid tot acht, nadat het belendende Huis ter Wouw bij het Eloyengasthuis was getrokken. Opname in het gasthuis stond ter beoordeling van de regenten. Gildenleden, die voor opname in aanmerking wensten te komen, moesten verklaren al hun goederen aan het gasthuis over te dragen. Eenmaal opgenomen in het huis ontvingen ze een bedeling bestaande uit brood, bier, soms wijn, brandstoffen en kaarsen. Daarnaast kregen de bewoners wekelijks 13 1/2 stuiver. Een aantal potjes buiten het gasthuis zorgden voor wat extra's. Een legaat van Andries Vogelsanck bepaalde dat de bewoners van het Eloyengasthuis op kerstavond een koek van 12 1/2 stuiver kregen en dat van

en van de gildenkerken.

Dok na de Reformatie hadden gilden hier grafkelders.

Isaac Ouwater (1750-1793), De Jacobikerk
met een smederij.

Olieverf op doek (1780), Centraal Museum

Utrecht (bruikleen particulier)

Foto Centraal Museum Utrecht

Margaretha van Eck voorzag in vijf extra brooduitdelingen per jaar. De gasthuisregenten voorzagen verder in de medische en geestelijke verzorging van de bewoners. Dit mocht echter niet te veel kosten. Toen het gasthuis in 1670 een ziekentrouster aanstelde kreeg deze een salaris van 7 1/2 gulden per jaar. De blikslager Adriaan van Beest, die voor zijn geestelijke zorgen 12 gulden wilde hebben, kreeg onmiddellijk ontslag. Ziekentrousters die zich met de vastgelegde vergoeding tevreden stelden, konden echter op steun van de regenten rekenen. In 1770 belette de gasthuismoeder de toen fungerende ziekentrouster om een stichtelijke toespraak te houden over de zondeval van Eva, omdat dit verhaal 'al 4000 jaren oud en goed om kinderen te vermaken' was.⁴⁹ De regenten bestraften dit staaltje van verlicht rationalisme met onmiddellijke uitzetting, waarbij de bestrafte nog wel haar bezittingen mocht meenemen en zelfs een bedeling van een gulden behield.

In de 18de eeuw bezuinigden de regenten steeds meer op de verzorging van de bewoners. De verslechterende financiële positie van het smedengilde leidde tot een verminderde afdracht. De algemene economische malaise kwam voor de metaalnijverheid extra hard aan, omdat hier zowel kapitaal- als luxe-goederen werden geproduceerd. Het aantal gasthuisbewoners was tegen het eind van de eeuw gedaald tot drie. Het einde zou spoedig komen. De opheffing van de gilden zou de bodem onder de ouderenopvang in het Eloyengasthuis vandaan slaan. Die opheffing was een gevolg van de revolutionaire ontwikkelingen aan het eind van de 18de eeuw, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

Schaftreglement van het Barbara- en Laurensghasthuis, 24 februari 1764

Sondags des middags peekelvleesch (word saturdays gekookt) met knollen en aardappelen en als die op zijn dan sop op de keetel en als het peekelvleesch op is dan schapevleesch (de mensch jegens drie vierendeel pond gerekend) met groente soup. 'S avonds jaar in jaar uit rystenbrey vier pond ryst.

'S maandags groene erweten met lang nat tot dat de wortelen bequaam zyn en dan geele en witte wortelen. 'S avonds het geheele jaar door gekarnde melk met gepelde garst vier en een half pond. Dingsdags ingelegde groene boonen en als die op zyn andere groente inder tijd. Des avonds altoos gekarnde melk met garste gorte vier pond. Woensdag pekelspek met knollen en aardappelen so lang die er zijn en als het pekelspek op is, runderworst (de mensch op een half pond gerekend) en dan rookspek en als dat geconsumeerd is, schapevleesch (gerekend als 's sondags) en dat met spenaat, peulen of grote bonen na de tyd. 'S avonds reyst met soetemelk als 's sondags. Donderdags kool witte kool tot hakmoes ofte kervel soup na de tyd. 'S avonds gekarnde melk met gepelde garst als maandags. Vrijdag's middags potje beuling [worst] Alkmaarsche gort neegen pond met een en een half pond rosynen ook wel eens gierst met pruymen of corenten. 'S avonds gekarnde melk met garste gort vier pond. Saturdag 's middags de eene saturday graeuwe erweten en de andere saturday witte bonen met boter en azyn idere reys een spint [maat voor droge waren]. 'S avonds gecarnde melk met boekweite meel of gierst. De spysen die ider dag overblyven moeten daags daar aan geconsumeerd worden. En indien er vacature zyn moet de moeder haar calculatie daar na maken.

(Resolutiën van de gashuisbroederschap, GAU, Archief Barbara- en Laurens-gasthuis: inv. nr. 1258).

Van revolutie tot Wereldoorlog

Tegen het einde van de 18de eeuw kwam de regentenheerschappij en de dominantie van de gereformeerde kerk onder kritiek te staan. Tijdens de revolutionaire periode 1780-1813 kreeg deze kritiek een politieke vertaling. De regenten verloren (tijdelijk) hun zetels en de gereformeerde kerk haar bevoorrechte positie. De ouderenzorg kreeg nieuwe structuren, maar de leefsituatie van de bejaarden ging er bepaald niet op vooruit. In de loop van de 19de eeuw kregen armlastige ouderen het steeds moeilijker. Protesten tegen sociale wantoestanden leidden in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog tot overheidsmaatregelen, die ook de leefsituatie van ouderen verbeterden. De op gang gekomen hervormingen werden onderbroken door de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog.

Verlichting en revolutie

Rond 1750 kwam er een omslag in het denken over de mens. Het sinds de late 16de eeuw dominerende calvinisme had op dit punt een pessimistische visie. De mens was van nature verdorven en kon slechts door God gered worden. Uit dankbaarheid daarvoor moest hij proberen zich aan diens geboden te houden. Tot deze werken der dankbaarheid behoorde de zorg voor hulpbehoevenden als wezen, zieken en ouderen. In het gereformeerde denken was de leniging van aardse smart, die het gevolg was van de zondeval, een plicht, maar geen bijdrage aan maatschappelijke vooruitgang. Pas in het hiernamaals zou alles goed komen, op aarde viel dat niet te verwachten. In de aanloop tot het einde der tijden zou alles eerder slechter dan beter worden.

Het nieuwe denken van de 18de eeuw, de Verlichting, kende een veel optimistischer mensbeeld. Voorzichtig brak een geloof in de opvoedbaarheid van de mens en een betere samenleving door. Door verstandige maatregelen was vooruitgang te bereiken. Dit nuttigheidsdenken kreeg steeds meer aanhang. Een organisatie als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is typerend voor deze stroming. Via lezingen, geschriften en prijsvragen hoopten dergelijke genootschappen bij te dragen aan de verbetering van de samenleving. De idealen werden toekomstgericht en dat had tot gevolg dat de jeugd in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan. De jeugd had immers de toekomst. Door jongeren deugdzaam op te voeden en een goede opleiding te geven kon de maatschappij als geheel vooruitkomen. Onderwijsverbeteringen kwamen hoog op de agenda te staan. De aanhangers van de Verlichting geloofden dat de armoede, die door de economische achteruitgang schrikbarend toenam,

het beste te bestrijden was door werkgelegenheidsprojecten. Bedeling was in hun ogen verkeerd.

Het verlichte denken was niet in alle opzichten gunstig voor ouderen. Aan de ene kant werden toestanden in de bestaande inrichtingen bekritiseerd, maar de gerichtheid op de jeugd en de toekomst tastte het sterkste punt van de ouderen als bron van kennis en ervaring aan. Het nuttigheidsdenken van de Verlichting was evenmin bevorderlijk voor het prestige van een groep die uit het arbeidsproces was gestapt of daarin een minder actieve rol speelde. Hoewel verlichte auteurs respect toonden voor ouderen en hen zeker niet gelijk stelden met 'onnuten', was het ter discussie stellen van zaken als bedeling en de beschermende maatregelen van de gilden bedreigend voor ouderen.

De politieke consequenties van de Verlichtingsidealen zouden het gebouw van de armen- en ouderenzorg op zijn grondvesten doen trillen. Er kwam steeds meer kritiek op de regentenheerschappij. Vooral in Utrecht, waar een buitengewoon corrupt regentenbewind heerste, was er sprake van groeiende weerzin. De oppositionele Patriottenbeweging, die Utrecht als centrum had, bracht stadhouder Willem V en de hem welgezinde regenten steeds verder in het nauw, mede omdat een deel van de regenten zich bij de patriotten aansloot. In augustus 1786 kwam het tot een machtsovername, maar ruim een jaar later stuurde de zwager van Willem V, de Pruisische koning Frederik Willem II, een leger om een einde te maken aan het patriotse bewind. Veel Patriotten vluchtten naar het buitenland, anderen werden het slachtoffer van plunderingen of arrestaties. Hun posten raakten ze kwijt aan trouwe aanhangers van de Prins. Ook in de Utrechtse gasthuizen kwamen veel nieuwe regenten in de bestuurscolleges.

De oude verhoudingen leken hersteld. Dat zou echter niet lang duren. In Frankrijk, het land waar veel patriotten naar toe waren gevlucht brak in 1789 een revolutie uit, die snel radicaliseerde. De Verlichtingsidealen werden tot in het extreme doorgevoerd. Na enkele jaren verklaarde het bewind in Parijs de oorlog aan omliggende landen. Begin 1795 bezweek de Republiek der Verenigde Nederlanden onder de druk van de Franse legers. De stadhouder vluchtte naar Engeland en de Bataafse revolutie werd uitgeroepen. Onder de leuze 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' zetten revolutionaire comité's de vroedschappen af. In de plaats van de regenten kwamen gekozen gemeenteraden, waarin elke burger ongeacht geloof of sociale afkomst zitting kon krijgen.

De afgezette regenten behielden vaak wel hun posten in de fundatiebesturen. Ook in Utrecht was dat het geval. In enkele gasthuizen, waaronder het Bartholomeusgasthuis, behielden zelfs regenten die na de restauratie van 1787 waren benoemd, de meerderheid. De radicalen vreesden dat deze colleges als broedplaatsen van een contra-revolutie konden dienen en drongen er dan ook op aan de gasthuisregenten te ontslaan of hen zelfs te arresteren. Ook op de gereformeerde diaconie hadden zij het gemunt. Vooral de oranjegezinde predikanten J. Hinlopen en G. Masman, de voorzitter van de diaconie, waren bij de radicale revolutionairen gehaat.

In hun streven de gasthuisregenten aan te pakken kregen de radicalen in 1796 een kans door een schandaal bij het Elisabethsgasthuis, het weeshuis. De gehate

binnenvader werd ervan beschuldigd dat hij tien jaar eerder patriotsgezinde weesjongens aan de ketting had gelegd. De regenten beschermden hem, waarop de radicalen hun ontslag eisten. De gematigde meerderheid in de gemeenteraad onder aanvoering van de 71-jarige burgemeester A.H. Eyck probeerde de regenten in het zadel te houden, maar de druk was te groot. De weeshuisregenten verloren hun post. Met de Stadsaalmoezenierskamer en het Ambachtiskinderhuis, die als overheidsinstellingen al in 1795 van kleur gewisseld waren, waren nu enkele belangrijke sociale instellingen in revolutionaire handen.

De rest zou later volgen. Na een door radicale politici gepleegde staatsgreep in januari 1798 volgden grootscheepse zuiveringen. Vrijwel alle gasthuisregenten verloren hun plaats. Zo kregen de regenten van het Bartholomeusgasthuis op 25 april 1798 een brief, waarin stond dat het gemeentebestuur 'het nodig [had] geoordeelt Ul. als Regenten van het Bartholomei Gasthuys benevens Ul. Rentmeester, suppoosten en verdere bedienden te ontbinden en uyt Ul. posten te ontslaan'.¹

De nieuwe regenten waren meestal bekende patriotten, die zich in de voorafgaande jaren hadden gemanifesteerd. Onder hen bevonden zich naar verhouding veel niet-gereformeerden zoals de rooms-katholieke advocaat mr. Hendrik van der Burgh of de remonstrantse textielfabrikant Adriaan Zwartendijk. Naast rijke burgers en patriciërs kwamen er nu ook kleine zelfstandigen in de regentenkamers, bijvoorbeeld de bakker David Sigal, die regent van het Bartholomeusgasthuis werd. Bij het Dolhuis traden verschillende medici als regent aan, onder wie de bekende professor J. Bleuland.

De benoeming van artsen als regent van het Dolhuis is typerend voor de rationele Verlichtingsidealen. Kennis van zaken was belangrijker dan sociale afkomst. Nieuwe reglementen, die de gasthuizen door het stadsbestuur kregen opgelegd, bevatten strakkere richtlijnen voor de regenten. Die hielden onder andere in dat ze oranjegezinde personeelsleden moesten ontslaan. Dergelijke voorschriften van bovenaf zijn typerend voor het centralisatiebeleid van het bewind dat met de staatsgreep van januari 1798 aan de macht was gekomen. De grondwet, die in april tot stand kwam, maakte van de Bataafse Republiek een eenheidsstaat. Er werd voortaan van bovenaf bestuurd. Lokale besturen verloren alle zelfstandigheid en werden uitvoerders van de bevelen uit Den Haag. Gasthuisbesturen kwamen onder gezag van die lokale besturen te staan.

Een voorbeeld van nieuw beleid was dat een advertentie waarin het Anthoniegasthuis proveniers wierf behalve in de *Utrechtsche Courant* ook in de *Amsterdamsche Courant* verscheen. Het doorbreken van lokale kaders is kenmerkend voor het Bataafse denken; door de grondwet van 1798 werd de eenheidsstaat vastgelegd. Het gasthuis kon op die manier ook een grotere markt bestrijken om aan goed betalende proveniers te komen. Een echtpaar, dat op de advertentie reageerde, vond het Anthoniegasthuis met 3000 gulden uiteindelijk te duur. Een 76-jarige Haarlemse rentenier schreef dat hij wel in Utrecht wilde komen wonen, 'omdat de

lucht aldaer veel gezonder is dan hier in Haarlem wegens de zeevlammen, die hier zomtyds midden in de zomer zoo koud kunnen opkomen en het lichaam treffen en koors veroorzaaken.' Hij vroeg uitgebreid informatie aan bij het Anthoniegasthuis: hij wilde weten hoeveel opname kostte, of hij één of twee kamers zou krijgen, hoe het uitzicht was en of er een dienstmeid bij hem mocht wonen 'om zijn coffij & thee te kookken, boodschappen te doen, zyn wooning schoon te houden & zyn linnen e.a. in ordre te houden', zoals hij dat in Haarlem gewend was.² Tenslotte vroeg hij of er een vriend bij hem mocht inwonen en of hij apart kon eten. De regenten wezen het verzoek af, omdat het Anthoniegasthuis een huis voor vrouwen en echtparen was. Het zoeken naar goed betalende proveniers was bittere noodzaak. De financiële positie van de gasthuizen werd steeds slechter. De toch al ongunstige economische toestand verergerde aan het eind van de 18de eeuw als gevolg van de oorlogsomstandigheden. Voor de lagere bevolkingsgroepen betekende dat verlies aan werkgelegenheid, waardoor ze in de bedeling terechtkwamen. De armenkassen, waarvan ook ouderen zonder eigen middelen afhankelijk waren, raakten overbelast. Per bedeelde werd steeds minder uitgekeerd. De overheid was door de verminderde belastingopbrengst en de gestegen uitgaven als gevolg van de oorlogsomstandigheden niet in staat de aalmoezenierskamer van voldoende geld te voorzien. De elite en de midden-groepen, die het geld voor particuliere fondsen bijeen moesten brengen, hadden te lijden onder verminderde bedrijfsinkomsten en waardeverlies van effecten. Steeds

De kapel van het Jobsgasthuis.

Pentekening (1800), Gemeentelijke Archiefdienst

Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

terugkerende heffingen op het vermogen om de overheidstekorten te dekken betekenden een verdere aanslag op hun financiële positie. Regenten die in 1795 en de jaren daarna hun openbare ambten kwijt raakten, verloren daardoor extra-inkomsten. De gasthuizen kregen eveneens klappen door de waardevermindering van effecten. De oorlogsomstandigheden raakten de gasthuizen verder door de vordering van ruimte. Zo kreeg het Bartholomeusgasthuis inkwartiering van Franse militairen. Het Leeuwenberchgasthuis werd zelfs geheel als kazerne ingericht. Daartoe was het in 1793 aan de stad overgedragen.

De grondwet van 1798, die de eenheidsstaat invoerde, legde ook de scheiding tussen kerk en staat vast. De gereformeerde kerk, die steeds vaker de hervormde werd genoemd, verloor haar bevoorrechte positie. Na twee eeuwen calvinistische dominantie was dit een revolutionaire breuk. Voor de armen- en ouderenzorg had dit aanzienlijke gevolgen. De gereformeerde (hervormde) diaconie boette sterk aan betekenis in. Na een grondwetswijziging in 1801 werd een deel van de revolutionaire maatregelen teruggedraaid, maar de hervormde kerk kreeg nooit meer de positie van vóór 1795. De gelijkberechtiging van de andere kerken betekende niet alleen dat hun leden alle politieke functies konden gaan bekleden, maar ook dat hun organisaties zoals de armen- en ouderenzorg een onafhankelijke positie kregen. Dat gold ook voor de joden, die zich vanaf 1789 in de stad mochten vestigen. Zij kregen toestemming om voor hun behoeften te collecteren.

De grondwet van 1801 bood ook voor aanhangers van de verdreven stadhouder de mogelijkheid om weer politiek actief te worden. Oudregenten keerden terug in de stadsbesturen, die volgens een verdeelsleutel werden bezet door orangisten, gematigde en radicale patriotten. Ontslagen ambtenaren en gasthuisregenten hoopten ook op herstel van hun in 1798 ontnomen posten, maar kregen alleen een voorkeursbehandeling bij vacatures toegezegd. De in 1798 benoemen konden hun posten behouden en gingen zich, nu de revolutie voorbij was, als traditionele regenten opstellen. De niet-patriciërs schaften zich zelfs een familiewapen aan om in de wapenboeken van de gasthuizen te laten bijtekenen. Zo liet de loterij-collecteur W.A. Haanebrink zijn naam in het boek van het Bartholomeusgasthuis vergezeld gaan van een wapenschild met twee gouden haantjes op een grasveldje tegen een blauwe achtergrond. De koopman Benjamin Vos kwam met een vergelijkbare vondst: een over het gras rennende vos.

Een maatregel van de radicalen die wel werd teruggedraaid, was de afschaffing van de gilden. De grondwet van 1798 had de gilden als strijdig met de verlichte beginselen opgeheven. De oude gildenregels, die betrekking hadden op zaken als prijzen en arbeidsomstandigheden, waren in strijd

Wapen van loterijcollecteur Willem Albertus
Haanebrink. In: 'Memorieboek' (1609-1814),
Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht,
archief Bartholomeusgasthuis
Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

ij in 1798 regent werd van het Bartholomeusgasthuis,
erzon hij zelf een toepasselijke afbeelding.

met moderne opvattingen over concurrentie en vrij ondernemerschap. Aan ouderen hadden de gildenmaatregelen altijd bescherming geboden. Zo maakte de regulering van arbeidstijden het voor ouderen mogelijk langer aan het arbeidsproces deel te nemen dan in een vrije economie het geval zou zijn. Bovendien waren er voor de gildenbroeders voorzieningen wanneer ze niet meer konden werken. Ook voor het Eloyengasthuis, het tehuis voor ouderen van het smedengilde, dreigde het einde. Het aantal bewoners was door de financiële problemen van het gilde al teruggelopen tot drie.

De opheffing van de gilden was op heftig verzet gestuit en de maatregel was op grote schaal gesaboteerd. Met het herstel van de gilden in de grondwet van 1801 leek de strijd van de broeders met succes bekroond te zijn. Ze hadden echter te vroeg gejuicht, want in 1808 werden de gilden opnieuw afgeschaft en nu definitief. Restanten van het gildenwezen bleven echter nog lang bestaan. Het Eloyengasthuis was niet langer een bejaardentehuis. Het zette zijn taak als liefdadigheidsinstelling voort, onder meer via de wekelijkse brooduitdeling uit het Van Dashorstfonds in de Buurkerk. Enkele van de knechtsbussen, die in de 17de eeuw waren ontstaan om de gezellen onderling steun te bieden, bleven bestaan als begrafenisfondsen zoals de Bijlhouwersknechtsdodenbus. De definitieve afschaffing van de gilden vond plaats onder het bewind van Lodewijk Napoleon, de broer van de Franse keizer Napoleon,

Ondanks de afschaffing
sommig

die in 1806 tot koning van Holland was benoemd. In deze jaren zette Napoleon in verschillende omringende landen familieleden op de troon. Omdat Lodewijk Napoleon zich te veel inzette voor zijn onderdanen en onvoldoende luisterde naar de instructies uit Parijs, werd het land in 1810 bij Frankrijk ingelijfd. Het jaar daarop bezocht Napoleon de nieuwe Franse departementen en deed ook Utrecht aan. Het volk stond langs de kant te juichen, maar de keizer had voor Utrecht een aantal bittere pillen. Voor de stad belangrijke instellingen zoals de universiteit werden met één bureaucratistische pennestreek weggevaagd. De maatregelen kwamen voort uit de Franse bezuinigingspolitiek. Ook de armen- en ouderenzorg ontkwamen niet aan het snoeimes. De stedelijke financiën werden tijdens de inlijvingsjaren volledig gesaneerd door zwaar te kappen in openbare werken en sociale voorzieningen. De bedeling werd tot een minimum gereduceerd en grotendeels vervangen door uitdelingen van Rumfordse soep. Ook de gasthuizen werden niet ontzien. De tiërcering van de staatsschuld, het besluit dat slechts eenderde van de rente op overheidsobligaties zou worden betaald, was rampzalig voor de inkomenspositie. Het Catharinagasthuis ging in 1812 dicht. Dergelijke sluitingen lagen in de lijn van de Franse concentratiepolitiek. Zo was in 1805 het beroemde Hôtel Dieu in Beaune met een ander gasthuis gefuseerd tot de Hospices de Beaune, een instelling die vooral bekend is geworden door zijn topwijnen.

De Verenigde Gods- en Gasthuizen

Ook in Utrecht zou het komen tot een samenvoeging van de verschillende gasthuizen. Dat gebeurde echter niet meer onder Frans gezag. Dat stortte ineen, nadat Napoleon in oktober 1813 verpletterend verslagen was. In de loop van de daarop volgende maand trok het Franse leger zich terug uit het grootste deel van Nederland. De zoon van de laatste stadhouder keerde terug als soeverein vorst Willem I. Anderhalf jaar later nam hij de koningstitel aan. Willem I maakte al spoedig een einde aan de hoop van degenen die herstel van de oude toestand wens-

Reglement van de Bijlhouwersknechts
zieken- en dodenbus; herziening uit 1888
in de oude 18de-eeuwse omlijsting.
Centraal Museum Utrecht
Foto Centraal Museum Utrecht

95

an de gilden rond 1800 bleven
instellingen, zoals
le Bijlhouwersknechts zieken- en dodenbus, voortbestaan.

ten. Hij had eigenlijk grote waardering voor hetgeen Napoleon tot stand had gebracht. Hij handhaafde hervormingen als de afschaffing van de gilden en de invoering van het metrieke stelsel, de burgerlijke stand en de dienstplicht. Hij zette zelfs het voorgenomen beleid voort. Dat merkten de Utrechtse gasthuizen. Op 27 maart 1817 zette de koning zijn handtekening onder een Koninklijk Besluit, dat de zeven overgebleven gasthuizen samenvoegde en onder een 'College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen' bracht. De regenten van de bestaande gasthuizen reageerden furieus. Nieuwe Koninklijke Besluiten bevestigden echter de maatregel en de koning gaf aan de Utrechtse stadsbestuurders de opdracht dat zij 'met de executie van het besluit [zou-

L.D. Backer, *Gezicht op de Smeetoren,
het Bartholomeusgasthuis en de Geertekerk.*

Olieverf op doek (1822), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

**Het Bartholomeusgasthuis werd na de fusie van d
van de opgeheven instelling
In de loop van de 19d**

den] voortgaan en hetzelfde met omzigtigheid en beleid, maar ook met de noodige fermiteit ten uitvoer [zouden] leggen'.³ Het stadsbestuur zat op dezelfde lijn als de regering en installeerde het nieuwe regentencollege, dat onder voorzitterschap kwam van burgemeester J. van Doelen. Het college ging vergaderen in het Bartholomeusgasthuis, dat was aangewezen als het nieuwe algemene gasthuis, waarin de oude lieden uit de verschillende gasthuizen zouden worden samengebracht. Het regentencollege besloot dit huis uit te breiden en de andere gasthuizen af te stoten. De verhuisactiviteiten kwamen spoedig op gang. De inventaris van het Kruisgasthuis en van het Barbara- en Laurensghasthuis werd naar de Smeestraat getransporteerd. De binnenmoeders van de beide huizen kregen onderdak in het proveniershuis van het Bartholomeus. Het totale aantal proveniers liep terug, doordat die van de opgeheven gasthuizen werden afgekocht. In 1829 besloten de regenten om een eind te maken aan het proveniersstelsel. Voor de disgenoten uit de verschillende gasthuizen werd in het Bartholomeus extra-ruimte gecreëerd. Zo werd de kapel verbouwd tot een slaapzaal voor vrouwen. Door het slopen van de tussenwand in de oude slaapzaal ontstond meer ruimte voor de mannen. De regenten vergrootten de privacy van de disgenoten door de bedsteden te vervangen door kamertjes, die van boven open waren en een bed en een kastje bevatten.

Voor de investeringen kwam geld beschikbaar uit de verkoop van de gesloten gasthuizen: in totaal een kleine 40.000 gulden. Alleen het Barbaragasthuis, dat al als zijdespinnerij en kazerne verhuurd was geweest, bracht al 20.000 gulden op. De architect C. Kramm kocht het pand in 1833 om op het terrein een grote manufacturenzaak neer te zetten: de Winkel van Sinkel. Het Apostelgasthuis was elf jaar eerder tot ziekenhuis bestemd. De inrichting van een dergelijk hospitaal, dat tevens voor het universitaire onderwijs moest dienen, was een van de hoofdmotieven voor de fusie geweest. Een halve eeuw later zou dit Stads- en Academisch Ziekenhuis nieuwbouw aan de Catharijnesingel betrekken. De gebouwen van het opgeheven Catharinagasthuis bleven een probleem voor de regenten van de Verenigde Gods- en Gasthuizen. De kerk werd door de hervormde gemeente gebruikt, maar kwam voor rekening van de regenten. Ze overwogen sloop en lieten daar zelfs een begin mee maken, maar de overdracht aan de rooms-katholieken in 1840 redde het gebouw. Sinds 1853 is de kerk de rooms-katholieke kathedraal; in het gasthuis zelf is momenteel Museum Het Catharijneconvent gevestigd. Van de oude Utrechtse gasthuizen bleven verder alleen het Bartholomeusgasthuis en het Leeuwenberchghasthuis behouden. Het Bartholomeus is nog steeds bejaardentehuis. Het Leeuwenberchghasthuis is, na gediend te hebben als kazerne en universitair laboratorium, sinds 1930 het kerkgebouw van de Nederlandse Protestantenvbond. De gebouwen van de overige instellingen zijn uit het stadsbeeld verdwenen.

**ershillende gasthuizen in 1817 uitgebreid om de bewoners
p te kunnen vangen.
euw zouden nog verschillende verbouwingen volgen.**

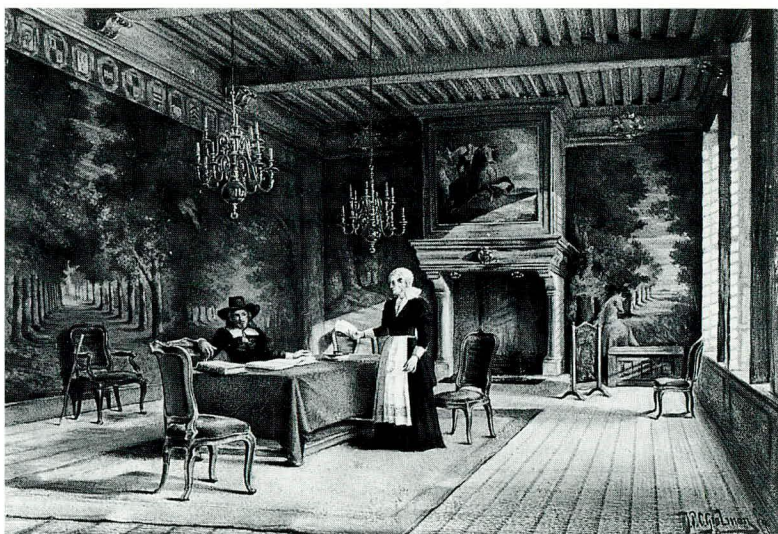
Met het Koninklijk Besluit van 1817 was de functiescheiding, die rond 1600 was opgetreden, compleet geworden. Het Bartholomeusgasthuis was nu een instelling voor ouderen, het Apostelgasthuis een ziekenhuis en de rest was opgeheven. De opzet van de zorg leek in veel opzichten op die uit de 17de en 18de eeuw. Het gasthuis stond onder toezicht van een regentencollege. Dat waren evenals in het verleden hoofdzakelijk degenen die het ook in de politiek voor het zeggen hadden. De regenten van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen waren gerecruteerd uit de regentencolleges van de vroegere gasthuizen. Hun politieke achtergrond liep nogal uiteen. Naast een conservatieve orangist als voorzitter Van Doelen kregen oud-patriotten zitting, die nog bij de zuiveringen in 1798 waren benoemd, zoals C.G. van Hengst en W.A. Haanebrink, de loterijcollecteur met de haantjes in zijn wapen. De regenten vatten hun nieuwe taak serieus op. Van een vroegtijdig bedanken was geen sprake. Van de vijftien in 1817 bleven er tien tot hun dood zitten. Slechts één bedankte binnen tien jaar. Een collega gaf zijn zetel pas in 1861 op. Hun opvolgers traden weer sneller terug uit het regentencollege. Onder de regenten kwamen veel vertrouwde patriciërsnamen voor: Ram, Van Asch van Wijck, Van Nellesteijn, Van Hengst.

Ook de personeelsinrichting vertoonde veel overeenkomsten met de oude situatie. De belangrijkste functionaris was de rentmeester. In de beginfase was er een ingewikkelde situatie, omdat de rentmeesters van de gesloten gasthuizen hun functie wensten te behouden. Wanneer er een overleed, ging zijn functie naar de algemeen secretaris van de Verenigde Gods- en Gasthuizen. Pas in 1847 kwam er een functionaris, die zowel dit secretariaat als het rentmeesterschap van het Bartholomeusgasthuis bekleedde. Deze E.M. van Schermbeek stond voor de taak de financiële knopen van zijn voorganger C.J. Nagtglas te ontwarren. Nagtglas, die in 1818 was aangetreden en die nog in de Bataafse tijd een rol had gespeeld, was niet opgewassen tegen de ingewikkelde constructies die ontstonden door het in elkaar schuiven van de verschillende fondsen. Toen Van Schermbeek naast zijn onvoldoende gehonoreerde baan als rentmeester in 1859 tot notaris benoemd werd, ontstonden er opnieuw problemen, doordat hij niet genoeg tijd had om de financiën van het Bartholomeusgasthuis te behartigen, terwijl hij het beheer van het ziekenhuis er enkele jaren eerder bij had gekregen. Nieuwe reorganisaties waren dan ook noodzakelijk. De belangrijkste figuur voor het dagelijkse reilen en zeilen van het gasthuis was als vanouds de binnenmoeder. Bij de fusie kreeg de binnenmoeder van het Bartholomeusgasthuis deze functie tegen een salaris van f 200 per jaar plus inkomsten uit fooien. Haar collega's uit de opgeheven instellingen werden doorbetaald of kregen een plaatsje in het proveniershuis. Met verworven rechten werd evenals bij de rentmeesters zorgvuldig omgegaan. In 1822 diende de binnenmoeder het opmerkelijke verzoek in om met een van de disgenoten te mogen trouwen. De regenten willigden het verzoek in op voorwaarde dat zij hem geen voorkeursbehandeling zou geven. Wel kreeg de toekomstige echtgenoot toestemming om bij zijn vrouw aan tafel te eten en haar kamer te 'occuperen'. Bij het vacant komen van de functie in 1827 benoemden de regenten een echtpaar als binnenmoeder en een binnenvader. Zij voldeden goed, maar over hun opvolgers kwamen bij de regenten zoveel klachten binnen dat zij in 1849 besloten om hen beiden te ontslaan. Door protectie van de regent Taets van Amerongen werd het ontslag van de binnenvader ingetrokken, maar het spoedig overlijden

J.P.C. Grolman (1841-1927), De regentenzaal van het Bartholomeusgasthuis met in Friese kledij vermoedelijk binnenvader Willem D. Jager (geb. 1845 te Nes) en binnenmoeder Antje Steensma (geb. 1849 te Hallum), het echtpaar dat op 19 juli 1893 in functie trad.

Tekening (1899), Collectie Stichting Bartholomeusgasthuis

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

De bestuurders van het Bartholomeusgasthuis hadden de regentenzaal in 1642 met kostbare gobelins laten bekleden. Aan het eind van de 19de eeuw werden deze gerestaureerd en werd de inmiddels verwaarloosde zaal in volle luister hersteld.

van de omstreden binnenvader loste het probleem binnen enkele maanden op. De gasthuisleiding kreeg steeds meer personeel onder zich. Al in 1819 kwam er een tweede dienstmeid, in 1827 een derde en in 1851 een vierde. Vanaf 1825 was er een vaste knecht. Een experiment om zijn werk te laten overnemen door twee disgenoten bleek geen succes. Naast het huishoudelijke personeel beschikte het gasthuis over een arts, een heelmeester, een zieken- en een zwakkenmoeder. Vanaf 1870 had het gasthuis de beschikking over een opzichter, die zorg droeg voor het onderhoud van de gebouwen. Die zorg betrof ook de uitbreidingen die noodzakelijk waren door de voortdurend groeiende behoefte aan ouderenhuisvesting. De verbouwingen in de eerste jaren na de fusie hadden slaapplekken voor zestien mannen en achttien vrouwen geschapen. De verkoop van de oude gasthuizen leverden de middelen op. Met het enorme bedrag dat het Barbaragasthuis opbracht, kon eind jaren dertig nieuwbouw plaatsvinden: er kwamen zestien kamertjes bij. Tussen 1845 en 1850 werden de ziekenzaal en de keuken verbeterd. Er kwam ook opnieuw slaapruimte bij. Rond 1870 vonden er weer twee uitbreidingen plaats. Het meest omstreden in de discussies over de verbouwingen was de bestemming van de regentenkamer met zijn prachtige gobelins. Verschillende malen zijn voorstellen gedaan om het wandtapijt te verkopen en de verwaarloosde zaal op te delen. In 1858 deed de regent F.C. Donders, de bekende oogarts, het voorstel om een deel van de zaal te bestemmen voor huishoudelijke bezigheden als het doen van de was. De meerderheid in het college was hiertegen, maar de discussies sleepten zich voort. Pas in 1897 werd besloten de zaal in volle luister te herstellen. De gobelins werden gerestaureerd. De zaal werd mooi opgeschilderd en ingericht met oude meubels uit het gasthuisbezit.

Twee jaar later konden de regenten in de prachtige ruimte gaan vergaderen. Zij namen besluiten over een aanzienlijk grotere groep bewoners dan hun voorgangers tachtig jaar eerder, toen het na de fusie verbouwde Bartholomeusgasthuis betrokken werd: 73 tegen 25. In de tabel is de ontwikkeling van het aantal bewoners in de eerste eeuw na de fusie te zien.

Aantal disgenoten van het Bartholomeusgasthuis, 1819-1918⁴

100

jaar	mannen	vrouwen	totaal
1819	7	18	25
1822	12	25	37
1839	19	34	53
1850	22	46	68
1861	24	50	74
1864	30	50	80
1890	23	50	73
1899	25	48	73
1910	25	52	77
1918	24	48	72

De bewoners van het Bartholomeusgasthuis gebruikten i

Na een snelle groei was er vanaf de jaren zestig een stagnatie opgetreden in het aantal disgenoten. De verkopen van de voormalige gasthuizen in de jaren twintig en dertig en de financiële hervormingen van rentmeester Van Schermbeek in de jaren vijftig hadden uitbreidingen mogelijk gemaakt, die later niet meer te financieren waren. Bovendien werd er meer geïnvesteerd in verbeteringen zoals de aanleg van gas en later elektriciteit.

Het leven van de disgenoten in de 19de eeuw verschilde maar weinig van dat van de gasthuisbewoners uit eerdere eeuwen. De regels waren streng, maar overtreding leidde niet meer tot de soms draconische maatregelen van vroeger. De zwaarste straf was uitzetting, maar die is gedurende de 19de eeuw slechts een enkele maal toegepast. De bewoners waren onderdeel van een collectief. Ze bevonden zich eigenlijk altijd in een gemeenschappelijke ruimte, al zorgde het aanbrengen van hokjes in de slaapzalen wel voor enige privacy. Echtparen werden van elkaar gescheiden en de echtelieden mochten elkaar slechts met toestemming bezoeken. Het bestaan van de afzonderlijke mannen- en vrouwenafdelingen kon niet verhinderen dat er soms een romance tussen bewoners ontstond. Enkele malen is het voorgekomen dat disgenoten met elkaar trouwden en het huis verlieten.

De bewoners gebruikten samen de maaltijd. Het hoofdmaal was 's middags om twaalf uur. Bij de maaltijden in het gasthuis werd een hoofdstuk uit de Bijbel gelezen en moesten de disgenoten 'met aandacht' bidden.⁵ De zondagse middagmaaltijden waren een half uur later vanwege de kerkgang. Het Bartholomeusgasthuis kende als religieus gemengde instelling geen gemeenschappelijke kerkgang zoals het hervormde diaconiehuis Oudaen. Iedere bewoner ging naar zijn eigen kerk. Deze nadrukkelijke gelijkberechtiging van de verschillende godsdiensten was een verschil met de situatie van vóór de revolutie, toen de gereformeerde religie in de gasthuizen overheerste.

Niet veranderd was de verplichting om werkzaamheden te verrichten, al ging het niet meer om arbeid die het gasthuis geld opleverde. De bewoners hadden enkele huishoudelijke taken en verpleegden zieken die er niet al te ernstig aan toe waren. In de loop van de negentiende eeuw werd het werk in het gasthuis steeds meer overgenomen door het zich uitbreidende personeel. De verzorging van zieken was vanaf het begin een probleem voor het gasthuis. Ernstig en ongeneeslijk zieke disgenoten werden uitbesteed of naar het ziekenhuis overgebracht. Dat was zelfs overheidsbeleid geworden. Zo stuurden burgemeester en wethouders in 1828 een formulier met de vraag of er onder de bewoners ongeneeslijk zieken waren,

101

Broodwagen van het Bartholomeusgasthuis

(19de eeuw).

Collectie Stichting Bartholomeusgasthuis

Foto Bartholomeusgasthuis

e 19de eeuw de maaltijden nog altijd gezamenlijk.

waarop de regenten meldden dat die er niet waren 'tenzij men vergevordenden ouderdom als een ongeneeslijken kwaal verkoos aan te merken'.⁶ Met de inrichting van ziekenzalen na 1850 verbeterden de opvangmogelijkheden, maar de bepalingen over het verplegen van ernstige en uitzichtloze gevallen buiten het gasthuis bleven van kracht. Nieuwe inzichten op het gebied van gezondheid vertaalden zich rond de eeuwwisseling in een sterke uitbreiding van de medische zorg. Rond die tijd was het grote gevaar voor epidemieën als de cholera al geweken. Deze ziekte was voor oude mensen (evenals voor kleine kinderen) bijzonder bedreigend. De eerste cholera-epidemie van 1832 was het Bartholomeusgasthuis ongeschonden doorgekomen. Het nuttigen van alcoholische dranken was waarschijnlijk de redding geweest. Besmet water vormde namelijk de voornaamste verspreider van de cholerabacterie, maar dat zou pas veel later in de eeuw ontdekt worden.

Wanneer bewoners overleden, hield de zorg niet op. Het gasthuis beschikte over eigen grafkelders in verschillende Utrechtse kerken: de Geerte-, de Buur-, de Jacobi- en de Catharijnekerk. Toen het begraven in de kerken in 1829 verboden werd, verwierven de regenten een deel van het nieuwe

De kerkgang bleef voor de bewoners van Oudaen een wekelijks terugkerende plicht.

kerkhof aan de Gansstraat. In dit stuk, dat was afgezet met stenen paaltjes voorzien van het opschrift 'Bartholomei-gasthuis', was plaats voor 124 kisten. Omdat de afstand te groot was om te lopen, vonden begrafenissen plaats met een lijkkoeft. De kist werd niet langer door burens gedragen, maar door disgenoten die daarvoor een vergoeding ontvingen. De kosten van de begrafenis werden betaald uit de bezittingen van de overledene of het busgeld dat door de disgenoten gespaard was.

Het dagelijks bestaan in het gasthuis was tamelijk eentonig. De bewoners mochten het huis wel verlaten, mits ze maar op tijd binnen waren. Bezoek ontvangen was ook toegestaan, maar niet 's avonds en niet op de slaapzalen. Voor zieken werd een uitzondering gemaakt. Het reglement van 1890 herhaalde in grote lijnen de praktijk van de afgelopen eeuwen. De bewoners dienden zich eerbiedig te gedragen, moesten 'stil, ordelijk en zedig' zijn en mochten vooral niet vloeken.⁷ Wie te laat voor het eten kwam, vond de hond in de pot. Het uur waarop de bewoners 's avonds binnen moesten zijn lag 's winters op 9 uur en 's zomers een half uur later. Sterke drank was absoluut verboden.

Ook in Oudaen werd veel scherper dan vroeger op drankgebruik gelet. Om het in 1889 uitgevaardigde verkoopverbod van alcoholische dranken aan diaconie-ouderen te kunnen controleren, kregen de bewoners een klein rood/wit onderscheidingssteken opgenaaid, bij mannen op de jas en bij vrouwen op de hoed. Oudaen had nooit gestichtskleding gekend en een in 1842 genomen besluit om de bewoners herkenbaar te laten zijn door een rode bies was na protesten weer teruggedraaid. Het herkenningsteken was ook handig voor het opsporen van weggelopen ouderen. Met name de wekelijkse kerkgang bood daarvoor een uitgelezen gelegenheid.

Het strenge verbod op alcohol is typerend voor de mentaliteit rond de eeuwwisseling. De oud-archivaris S. Muller Fzn. gebruikte in 1922 termen als 'bedenklijk' bij de beschrijving van alcoholische extraatjes, die de regenten in de eerste helft van de 19de eeuw op hoogtijdagen toekenden.⁸ De traditionele 'recreatiën' bleven bestaan. Bij bepaalde hoogtijdagen zoals de verjaardag van de koning of de kermis kregen de bewoners een feestelijke maaltijd of flessen wijn. In 1865 werd de vijftigjarige herdenking van de Slag bij Waterloo gevierd. Rond de eeuwwisseling was de doorbreking van de sleur aan de nieuwe opvattingen aangepast. Zo maakten de bewoners in 1905 een reisje naar Baarn. Na afloop was er nog genoeg geld over om allen op kersen te trakteren. Dergelijke verantwoorde activiteiten waren een teken van de komende modernisering.

103

De ingang van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis Oudaen met uit de kerk terugkomende bewoners (ca. 1900).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

L.M. de Rijk

De rol van particuliere instellingen als het Bartholomeus en Oudaen werd in de loop van de 19de eeuw belangrijker. Vanaf de Bataafse revolutie was het terugtrekken van de overheid gepropageerd. Ook de armenzorg, waar de zorg voor de ouderen nog steeds deel van uitmaakte, diende in particuliere handen te komen. Deze visie resulteerde in de Armenwet van 1854. Volgens deze wet mocht de burgerlijke armenzorg, georganiseerd in de stedelijke aalmoezenierskamers, slechts in geval van 'volstrekte onvermijdelijkheid' bijspringen. De overheid hield zich verder afzijdig en liet het initiatief geheel over aan kerkelijke en particuliere instellingen. Met deze privatisering van de armenzorg was niet iedereen het eens. De liberale staatsman J.R. Thorbecke (1798-1872) opperde al in 1853 dat het toenemende aantal armen in de samenleving de verantwoordelijkheid van de overheid was. In datzelfde jaar verloor hij echter veel van zijn politieke invloed, toen zijn kabinet ten val kwam in het conflict over de herinvoering van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie, die grote woede onder protestanten opriep. Thorbecke zag zijn opvattingen over de armenzorg definitief gedwarsboomd door de aanneming van de Armenwet. De verschuiving van de armenzorg naar de kerken leverde een verzwaarde last op voor de diaconieën, maar sloot wel aan op ideeën die daar leefden. In kerkelijke kringen stond men zeer wantrouwend tegenover iedere vorm van overheidsbemoeienis en werd de zorg voor armen liever in eigen hand gehouden. Binnen de kerken kreeg de zorg voor de minder bedeelden groeiende aandacht. Zo was Nicolaas Beets (1814-1903), de auteur van de *Camera Obscura*, die hervormd predikant in Utrecht was geworden, actief in het diaconale werk. Hij was onder meer superintendent van Oudaen.

Wie niet zelf in zijn levensonderhoud kon voorzien, was aangewezen op de diaconieën en het R.K. Parochiaal Armbestuur, dat in de plaats was gekomen van de rooms-katholieke aalmoezenierskamer. Het geven van geld of goederen aan armen thuis, de bedeling, was de gebruikelijke ondersteuning. In overeenstemming met de overtuiging dat ondersteuning lui maakte, een van de motieven voor de Armenwet van 1854, werd de bedeling het liefst beperkt tot weduwen en mensen die niet meer in het arbeidsproces

**Nicolaas Beets is het meest bekend als
Hildebrand
Zelf was hij tot op hoge leeftijd beroepsmatig actief**

Therèse Schwartz (1851-1918), Portret van
Nicolaas Beets (1814-1903), predikant en hoog-
leraar te Utrecht.

Olieverf op doek (1881), Centraal Museum
Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

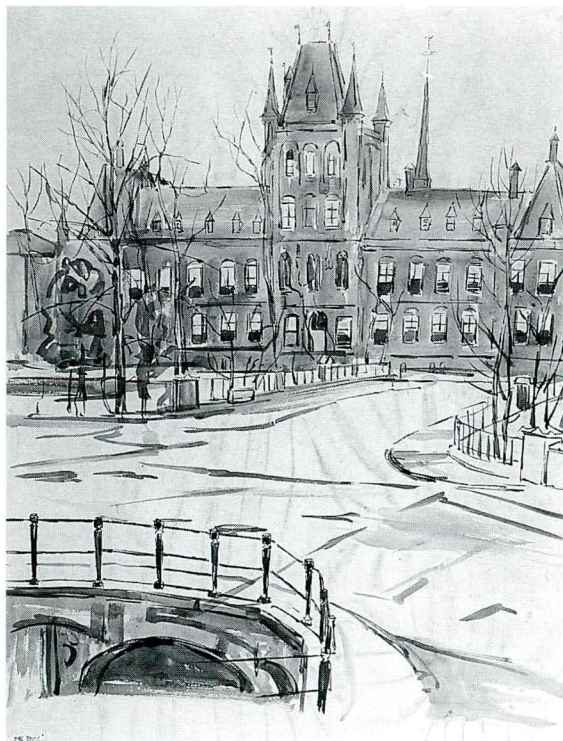

105

chrijver van de Camera Obscura onder het pseudoniem
Hij zette zich in voor de armenzorg in Utrecht.

konden meedraaien, dat wil zeggen ouderen en invaliden. Het reglement van de hervormde diaconie drukte dat als volgt uit: 'In vaste bedeling mogen alleen zodanigen worden opgenomen die, vanwege hunnen ouderdom of zielstoestand geoordeeld worden, naar menselijke beschouwing, nooit weder in staat te zullen zijn, zelve in hun onderhoud te kunnen voorzien. Met name zijn uitgesloten vrouwen, zolang de dood harer mannen onzeker is [...en] allen die een ergerlijk leven leiden, van welken ouderdom of lichaamstoestand zij ook zijn mogen.'⁹ Ook de joodse liefdadigheidsorganisatie *Miflat Zokein* hield zich primair bezig met de opvang van behoeftige en minvermogene ouden van dagen.

Als gevolg van de Armenwet van 1854 nam ook het aantal kerkelijke tehuizen voor sociaal zwakkeren zoals wezen, ouderen en overige armen sterk toe. In Utrecht kwamen er naast Oudaen een evangelisch-luthers, een gereformeerd, een rooms-katholiek en een oud-katholiek tehuis. Het lutherse tehuis, waaruit het huidige centrum 'De Wartburg' is voortgekomen, was een initiatief van ds. J. Decker Zimmerman (1785-1867), die de lutherse gemeente van Utrecht diende van 1808 tot 1858. Hij zette zich in voor sociaal werk- en stichtte in 1842 het lutherse Oudemannen- en Vrouwenhuis. Dit huis aan het Domplein diende tevens als weeshuis. Nu was de lutherse kerk een kleine en tamelijk welvarende gemeenschap, zodat de diaconale zorg veel gemakkelijker was dan voor de hervormden met hun grote aantallen armen. Ook de gereformeerden hadden dat voordeel van overzichtelijkheid. De gereformeerden wilden zich bovendien als nieuw kerkgenootschap afzetten tegenover de hervormde kerk, waarmee zij in 1886 onder leiding van Abraham Kuyper (1837-1920) gebroken hadden. Zij kozen bewust voor de oude naam 'gereformeerd'

om aan te geven hoe zeer de hervormde kerk van het oorspronkelijke gedachtengoed was afgedwaald. In 1907 stichtte de gereformeerde diaconie een eigen ouden-van-dagenhuis aan het Predikherenkerkhof.

Een sterke profileringsdrang was er ook bij de rooms-katholieken. Sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 schudde zij de eeuwenoude last van achterstelling van zich af en vertoonden zij een ongekend zelfbewustzijn. In steden en dorpen verrezen grote neogotische kerken, kloosters en instellingsgebouwen. Vooral de Utrechtse school van de neogotiek greep bewust terug op de Middeleeuwen, de gouden tijd van het katholicisme. De belangrijkste architect van deze stroming was Alfred Tepe, die in Utrecht verschillende kerken bouwde. In 1875 schiep hij het gebouw van het Rooms-Katholiek Weezen- en Oudeliedenhuis aan de Maliesingel, het St. Hieronymushuis. In het oudeliedengedeelte was plaats voor 50 mannen en 50 vrouwen. Voor opname kwamen onvermogenende katholieken in aanmerking die de 65-jarige leeftijd bereikt hadden en minstens 20 jaar in Utrecht hadden gewoond of daar geboren waren. De zorgtaken werden waargenomen door de Zusters van Liefde. Het huis stond onder toezicht van het R.K. Parochiaal Armbestuur. Ook de oud-katholieken stichtten hun eigen bejaardenvoorzieningen. De oud-katholieke kerk, die zich met het Utrechts schisma in 1723 van Rome had losgemaakt, zette zich tegen de rooms-katholieke af zoals de gereformeerde tegen de hervormde. De oud-katholieke aalmoezenierskamer stichtte in 1855 een huis aan de A.B.C.-straat, waar naast bejaarden ook oudere meisjes woonden. In 1893 wijdde aartsbisschop mgr. G. Gul een nieuw tehuis in, waar bejaarde oud-katholieken uit heel Nederland terecht konden. Nog geen tien jaar later verhuisden de bewoners naar het vlakbij

Elisabeth Adriani-Hovy (1878-1957), Huize

St. Hieronymus aan de Maliesingel te Utrecht.

Met krijt ingekleurde aquarel (1912)

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Het uit 1875 daterende gebouw van het Rooms-Katholiek Weezen- en Oudeliedenhuis St. Hieronymus was een ontwerp van architect Alfred Tepe. In het oudeliedengedeelte was plaats voor 50 mannen en 50 vrouwen. Voor opname kwamen onvermogenende katholieken in aanmerking, die de 65-jarige leeftijd hadden bereikt en minstens 20 jaar in Utrecht hadden gewoond of daar waren geboren. De verzorging was in handen van de Zusters van Liefde.

gelegen weeshuis aan de Mariahoek, waar door het teruglopen van het aantal wezen ruimte over was. In dit stukje Utrecht, rond de oude schuilkerk van St. Gertrudis, bevond zich het centrum van de oud-katholieke kerk in Nederland. Hier zou in 1914 een nieuwe kathedraal verrijzen. Dat het Utrechtse tehuis voor bejaarde oud-katholieken uit het hele land openstond, lag gezien de gerichtheid van deze kleine geloofsgemeenschap op de oude bisschopsstad voor de hand.

Met de Armenwet van 1854 nam niet alleen de rol van de kerken toe, maar ook die van de particuliere liefdadigheid. Het rijke scala aan fundaties zoals die van Maria van Pallaes en het Eloyengasthuis met zijn wekelijkse brooduitdelingen in de Buurkerk ging een grotere rol spelen. Ze kregen in de tweede helft van de 19de eeuw een forse aanvulling. Rijke burgers lieten soms aanzienlijke vermogens na voor doelen als het bouwen van goedkope woningen voor onvermogen ouderen. Deze stichtingen hadden veelal een religieuze signatuur, zodat ze het confessionele karakter van de armen- en ouderenzorg versterkten. Zo liet baronesse Speyaert van Woerden een aanzienlijk vermogen na aan de St. Vincentiusvereniging. Deze katholieke lekenorganisatie, die zich richtte op liefdewerken ten behoeve van arme geloofsgenoten, kende sinds 1849 een Utrechtse afdeling. Het testament van de barones droeg de afdeling op een hofje van vrije woningen te stichten voor weduwen zonder kinderen en ongehuwde vrouwen boven de 50 jaar. De St. Vincentiusvereniging verzocht enkele architecten een ontwerp te maken voor woningen waaraan de volgende eisen werden gesteld: 'elke woning moet bevatten twee vertrekken, secreet, pomp met gootsteen, watervoerkanaal en voldoende vrijen grond bij elk perceel'.¹⁰ Door middel van een prijsvraag verkreeg de

Na 1820 steeg het geboortecijfer en vanaf 1870 daalde met name de kindersterfte sterk. Hierdoor bereikten steeds meer

vereniging haar ontwerp voor het hofje en kon met de bouw worden begonnen. Vanaf de datum van oplevering in 1877 werd het gebouw aan de Kerkstraat beheerd door leden van de vereniging. Zoals met praktisch alle woonvoorzieningen die enige mate van zelfstandigheid waarborgden, waren alle 18 woningen in het jaar van oplevering reeds bezet. Het bestuur kreeg door de jaren heen een regelmatige stroom verzoeken ter opname. Was het Speyaert van Woerdenhofje voor katholieken, woningen in de Stevensfundatie aan de Kruisstraat waren bestemd voor hervormden. Beide instellingen bevonden zich vlak bij elkaar aan de oostkant van de stad, in de nieuwe wijken van het zich uitbreidende Utrecht.

Dat de stad na zeven eeuwen uit de ring van de stadsbuitengracht brak, hing samen met de enorme bevolkingsgroei in de 19de eeuw. Na een stagnatie van meer dan anderhalve eeuw begon de Nederlandse bevolking na 1820 weer te groeien. Aanvankelijk was dat het gevolg van een hoger geboortecijfer. Mensen trouwden jonger en kregen gedurende een langere tijd kinderen. De sterfte bleef echter hoog en vooral de enorme kindersterfte zorgde ervoor dat de gemiddelde leeftijd laag bleef, zelfs nog wat daalde tot even boven de 35 jaar. Epidemieën als de cholera kwamen veel voor in de overvolle binnensteden. Vooral kinderen en bejaarden waren bijzonder kwetsbaar voor deze besmettelijke ingewandziekte, die sinds 1832 ook in Utrecht regelmatig huishield. Na de grote epidemie van 1866 kwam het stadsbestuur met maatregelen. Inmiddels was ontdekt dat besmet drinkwater de oorzaak van de ziekte was. De dichte bebouwing van krotten, waarin de armen woonden en waar waterputten en beerputten met elkaar in verbinding stonden, vormde een besmettingshaard. De aanleg van

**nensen uiteindelijk een hoge leeftijd.
Dit leidde vanaf het einde van de 19de eeuw en zeker na
1920 tot een sterke groei van het aantal bejaarden.**

Wally Moes (1856-1918), Interieur met
spelende kinderen.

Olieverf op doek (1885), Centraal Museum
Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

waterleiding en later van riolering, de vermindering van de bevolkingsdichtheid door het bouwen van nieuwe wijken en een toenemend aantal hygiënische maatregelen verbeterden de volksgezondheid enorm. De ontwikkelingen in de medische wetenschap die tot de inzichten achter deze maatregelen hadden geleid, leverden in de laatste decennia van de 19de eeuw ook artsen op die niet langer machteloos stonden tegen allerlei ziekten. Vooral de kindersterfte nam sterk af. Met een hoog blijvend geboortecijfer zorgde dit voor een aanzienlijke bevolkingsgroei. De steden groeiden nog extra door een toenemende trek vanaf het platteland.

De demografische ontwikkelingen leidden er toe dat het aantal ouderen toenam, maar dat hun relatieve aandeel in de bevolking terugliep. De betere gezondheidszorg drong vooral de kindersterfte en in mindere mate de sterfte onder jonge volwassenen terug. In de steden kwam daar nog bij dat de nieuwkomers meestal jonge volwassenen waren, die vervolgens weer kinderen kregen. Vanaf ongeveer 1875 steeg het aantal ouderen, doordat van de grotere aantallen kinderen die na 1820 geboren waren, ondanks alle ziekten, een deel de ouderdom bereikte. Naarmate de kindersterfte vanaf 1860 ging dalen, nam ook het percentage dat inderdaad oud werd, steeds verder toe. Deze gevolgen van de dalende kindersterfte werden in de jaren twintig van deze eeuw duidelijk, toen de tekorten aan plaatsen in ouden-van-dagenhuizen uitbreiding noodzakelijk maakten. Echter ook rond de eeuwwisseling was vergroting van de capaciteit al nodig. In 1899 vestigde de Stadsaalmoezenierskamer in het voormalige werkhuis van Evert van de Poll aan het Nicolaaskerkhof een Armenhuis, waarin onvermogen ouderen konden leven. Dit initiatief van de Stadsaalmoezenierskamer vormde een breuk met de lijn die in 1854 was ingezet. De overheid zag weer een taak voor zichzelf in de armoedebestrijding.

Ouderen en de industriële maatschappij

Het hernieuwde verantwoordelijkheidsgevoel bij de overheid is niet alleen in Utrecht waarneembaar. Op allerlei gebied gingen overheden ingrijpen. Dat is te verklaren uit de gevolgen van de industriële revolutie, die rond de eeuwwisseling vaak schrijnend zichtbaar werden. De fabrieksmatige productie van goederen was in Engeland begonnen en had de maatschappij daar totaal veranderd. De invoering van stoommachines en lopendebandwerk maakte het vervaardigen van steeds meer producten tegen steeds lagere prijzen mogelijk.

In Nederland, en zeker in Utrecht, begon de industrialisatie laat. In 1899 werkte nog maar 5,7% van de Utrechtse beroepsbevolking in een fabriek tegen 43% in een ambachtelijk beroep.¹¹ Aanvankelijk ging het in de industrie om een grootschaliger opzetten van traditionele bedrijfstakken als de steenbakkerij en de sigarennijverheid. De koortsachtige bouwactiviteiten van de late 19de eeuw veroorzaakten een enorme vraag naar stenen en dakpannen. De ten zuiden van de stad Utrecht gelegen steenbakkerijen konden uitbreiden tot goed draaiende steenfabrieken, waar in totaal duizenden arbeiders werk vonden.

De grote mannenzaal van sigarenfabriek

Ribbius Pelletier (ca. 1905).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

In de sigarenfabriek Ribbius Pelletier waren rond de
euvisseling de werkruimten voor mannen en vrouwen
escheiden. De Utrechtse SDAP uitte felle kritiek op de
arbeidsomstandigheden bij Ribbius Pelletier, onder andere
p het afdanken van oudere werknemers.

De sigarenindustrie was een bedrijfstak waar wel grootschalig, maar nauwelijks machinaal werd gewerkt. Arbeiders maakten elke sigaar met de hand. De bekendste Utrechtse sigarenfabriek was die van Ribbius Pelletier, gevestigd aan de Oudegracht in het pand 'De Gesloten Steen'.

Een belangrijke impuls voor de economische ontwikkeling van Utrecht gaf het in 1892 geopende Merwedekanaal. Voor de Groningse staalfabrikant J.M. de Muinck de Keijzer was de aanleg van dit kanaal aanleiding om zijn fabriek naar Zuilen bij Utrecht te verplaatsen. Deze Demka zou tientallen jaren lang het gezicht zijn van de Utrechtse metaalindustrie, die met andere bedrijven als Jaffa en Werkspoor van nationaal belang was. Werkspoor was gekoppeld aan de spoorwegen, die Utrecht als knooppunt hadden. De uitbreiding van het spoor- en waterwegennet maakten de Domstad tot centrum van het land en daarmee tot een aantrekkelijke vestigingsplaats. Zo opende de Friese koffiebrander Douwe Egberts in 1919 een fabriek in Utrecht. Meer dan de industrie kwam in Utrecht de handel op met de Jaarbeurs als voornaamste trekker. De oude functie als inkoopcentrum voor de regio kreeg een steeds bredere betekenis. Grootwinkelbedrijven als de Winkel van Sinkel, die in 1839 op de plaats van het oude St. Barbara- en St. Laurensghuis was gebouwd, ontwikkelden zich steeds verder, al bleef de kleinere zaak nog steeds van belang.

De veranderingen in de maatschappij als gevolg van de industriële revolutie hadden ingrijpende gevolgen voor de ouderen, die, zoals we gezien hebben, een groeiende groep vormden. In de eerste plaats was hun positie veel kwetsbaarder geworden dan in de 17de of 18de eeuw. Er waren geen beschermende gildenregels meer, die het arbeidstempo voor ouderen op een aanvaardbaar peil hielden of wanneer het echt niet meer ging, een uitkering garandeerden. Mensen van boven de 40 werden soms al uitgestoten om vervangen te worden door goedkopere en vluggere jongeren, al ging het niet zoals in Engeland enkele decennia eerder om kleine kinderen. Het Kinderwetje van minister Van Houten uit 1874 beperkte de kinderarbeid. Was het voor ouderen, voor zover ze gezond waren, al moeilijk alternatief werk te vinden, voor degenen die fysiek niet meer tot arbeid in staat waren, brak bittere armoede aan. De arbeidersbevolking was dan aangewezen op kerkelijke of particuliere liefdadigheid. Hulp van kinderen of andere familieleden kon soelaas bieden, maar die moesten vaak al moeite genoeg doen om zelf het hoofd boven water te houden. Bovendien waren de familiebanden lang niet zo sterk als vroeger wel gedacht is. Het inwonen van ouderen in de gezinnen van kinderen was al in de 17de eeuw bepaald geen regel geweest. Een Amsterdams onderzoek wijst uit dat voor de 19de eeuw hetzelfde geldt.¹² In de loop van de eeuw neemt het samenwonen van ouderen met hun kinderen zelfs nog af. In het geval van inwoning bij gehuwde kinderen is er vrijwel altijd sprake van één ouder van wie de partner was overleden. Andersom gaat het meestal om ongehuwde

**Van 1604 tot 1907 vond elke zondagmorgen na de kerkdienst
Van Dashorstfonds van het Eloyengasthuis**

kinderen. Tot ver in de 20ste eeuw waren het vooral dochters die voor hun bejaarde ouders bleven zorgen. Daardoor kregen ze niet de kans een eigen bestaan op te bouwen en kwamen op latere leeftijd in moeilijkheden. Zo'n voorbeeld is te vinden in een van de verzoeken om opname in het Speyaert van Woerdenhofje: 'Mijn zuster heeft de leeftijd van 67 jaren bereikt en is voorlopig, zeer primitief, gehuisvest Vrouw Juttestraat nr.43 boven; zij heeft helaas geen ouderdomsrente, doordat zij wegens beslommeringen van een ruim dertigjarige verzorging van haar hoogbejaarden vader, de rechte tijd daarvoor heeft verzuimd! (...) Na zoo een leven lang van arbeid en toewijding, zonder ouderdomsverzekering en lichamelijk niet meer geschikt om op eenige wijze in haar onderhoud te voorzien, zou het hebben van een tehuis althans een groote weldaad voor haar zijn!'¹³

J. Hoevenaar Wz. (1840-1926), De noordelijke zijbeuk van de Buurkerk tijdens de uitdeling van brood aan de armen, betaald uit het Van Dashorstfonds van het Eloyengasthuis.

Aquarel (ca. 1880), Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

113

in de Buurkerk een uitdeling plaats die betaald werd uit het Van 1907 tot 1965 werden de uitdelingen voortgezet in het gasthuis zelf.

Ouderen uit de middengroepen en de elite hadden het een stuk makkelijker. Mensen uit deze sociale lagen beschikten meestal over een betere gezondheid en konden vaak zelf beslissen hoe lang ze doorwerkten. In bedrijven bleven ondernemers vaak tot op hoge leeftijd werkzaam, de zaken langzaam overdoend aan opvolgende zoons. Predikanten, artsen, advocaten en notarissen oefenden hun beroep soms tot ver na hun 65-ste uit. Zo stond Nicolaas Beets, die behalve hervormd predikant ook hoogleraar in Utrecht was, op 80-jarige leeftijd nog college te geven en preekte hij nog regelmatig. Mensen uit de welvarender klassen hadden bovendien de mogelijkheid om te zorgen voor een inkomen na de arbeidsjaren. De beste garantie voor een onbezorgde oude dag was het beschikken over een eigen vermogen. Rente en pacht- of huurinkomsten leverden een bestaansgrond op of er kon een pensioen worden gekocht bij een verzekeringsmaatschappij. Na 1880 steeg het aantal levensverzekeringsmaatschappijen snel. Dat hing onder meer samen met een sterke groei van beoefenaars van vrije beroepen en van een nieuwe middenklasse van ambtenaren en onderwijzers. Mensen uit deze groepen, die veelal voor deze vorm van oudedagsvoorziening kozen, bezaten onvoldoende kapitaal om onbezorgd van te kunnen leven, maar hadden wel genoeg inkomen om via verzekeringen voor de oude dag te kunnen zorgen. Verzekeringsmaatschappijen ontwikkelden zich voor een deel uit de bestaande begrafenisfondsen. Sommigen specialiseerden zich als volksverzekeraars en lokten met lage premies een zo breed mogelijk publiek. Verzekeringsmaatschappij De Utrecht, opgericht in 1883 en later overgegaan in de AMEV, was een dergelijke volksverzekeraar en vond zijn oorsprong in het begrafenisfonds 'Let Op Uw Einde'.

Voor de gemiddelde werkmans was het afsluiten van een begrafenisverzekering het hoogst haalbare. 'Van de armen begraven worden' werd immers beschouwd als de grootst denkbare schande. Het verhaal van Keesje het diakenhuismannetje uit de *Camera Obscura* van Beets, dat stiekem geld had gespaard voor zijn begrafenis, is daarvan een voorbeeld. Tot ver in de 20ste eeuw werd het door mensen van de arbeidersklasse als zeer belangrijk ervaren om de eigen begrafenis zelf te bekostigen: 't Gesticht is bevolkt door zes mannen en een vrouw. Laatstgenoemde is zeer versuft, heeft slechts zelden oogenblikken van helderheid! Zij vroeg staatspensioen om van haar eigen geld onder de groene zoden te komen. Vreemd is het, maar deze wensch koestert haast elke gestichtsverpleegde. Van eigen geld worden begraven. Zij trachten daarvoor geld te verzamelen en velen hebben het in 't geheim ook'.¹⁴

Aan de opbouw van een pensioen werd door de gewone werkmans en -vrouw praktisch niets gedaan. De lonen waren te laag om de wekelijks terugkerende premie te kunnen betalen. De fondsen die aan het einde van de eeuw werden opgericht hadden weinig succes vanwege de hoge kosten en het gebrek aan animo bij de arbeiders. Dat wil overigens niet zeggen dat bedrijven niets deden op het gebied van pensioenopbouw. De Staatsspoorwegen ontwikkelden al in een vroeg stadium een pensioenfonds voor de eigen werknemers. Het Bartholomeusgasthuis voerde in 1901 een pensioenregeling voor het eigen personeel in. De schaduwzijden van de industriële revolutie werden ook in Nederland snel duidelijk. Tegen de mensonterende arbeidsomstandigheden en het afschrijven van oudere werknemers werd van verschillende zijden verzet aangetekend. Niet alleen protesteerden

mondige arbeiders tegen hun situatie, maar ook mensen uit meer bevoorrechte kringen uitten kritiek op de wantoestanden. Een deel van de bezwaren was christelijk-conservatief van aard. De industriële revolutie en de verzakelijkte arbeidsverhoudingen zag men als uitingen van het toenemende ongeloof dat uit de Franse Revolutie was voortgekomen. Patriciërs en edellieden, die door het sociaal bewogen Réveil waren geraakt, dachten er zo over. Zij vormden de leiding van de anti-revolutionaire stroming, die door G. Groen van Prinsterer was gesticht en die door de Utrechtse en later Amsterdamse predikant Abraham Kuiper zou worden omgevormd tot de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Onder de arbeiders zelf had een beweging als Patrimonium, waarvan ook in Utrecht een afdeling bestond, dergelijke ideeën. Een geïdealiseerd verleden, waarin gildenmeester en gezelschap in harmonie samenwerkten en waarin voor de oudere gezorgd werd, was het model voor dergelijke organisaties. Samen met door het Réveil geraakte voorlieden zouden zij de sociale vleugel van de confessionele partijen zouden gaan vormen.

Een radicaler deel van de arbeidersbeweging liet zich inspireren door de opkomende sociaal-democratie in Duitsland en de ideeën van Karl Marx. De eerste politieke organisatie in deze geest was de in 1881 gestichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een splitsing leidde in 1894 tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) onder leiding van Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), die in deze tijd in Utrecht woonde. De SDAP richtte zich op verbetering van de sociale omstandigheden door parlementaire wetgeving. Aan de partij was een vakbeweging gelieerd, het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), die dezelfde doelstellingen in het bedrijfsleven nastreefde. De socialistische arbeidersbeweging stelde voortdurend wantoestanden aan de kaak. Het door Troelstra geredigeerde krantje *De Baanbreker*, waarmee de SDAP-voorman zelf door Utrecht leurde, pakte lokale ondernemers aan. Vooral de slechte arbeidsomstandigheden en het gebrek aan sociale voorzieningen bij de sigarenfabriek Ribbius Pelletier werden nauwlettend geregistreerd. Eind 1893 onthulde *De Baanbreker* een staaltje van industriële botheid: '(...) Iemand die 25 jaren bij hem in dienst was kreeg ten antwoord, toen hij mijnheer eraan herinnerde, "je mag blij wezen dat ik je zo lang te vreten gegeven heb".'¹⁵ Een paar weken later publiceerde het blad een verhaal over de oude portier van de fabriek: 'Die man was vroeger tabakskerver. Nu moet men weten, dat zulk werk erg zwaar is; maar hij verdiende niet meer dan 8 heele gulden. Thans is hij oud en haast heelemaal uitgezogen; nu werd hij portier voor 2 gulden minder, dus 6 gulden. Hij moet nu in de kou staan op de tocht van de deur... och, dan wordt hij gauw ziek en is spoedig opgeruimd. Dan zijn ze den man spoedig kwijt, die heeft medegewerkt, om hen van arm, rijk te maken.'¹⁶

115

Mede door de druk van de opkomende arbeidersbeweging werd de 'sociale quaestie' voor de politici een actueel thema. De groeiende en de steeds zichtbaarder wordende armoede vroeg de aandacht. Onder de hogere standen, waaruit de kamerleden afkomstig waren, drong het besef door dat armoede niet eenvoudigweg toe te schrijven was aan zedelijke gebreken van de getroffen zelf. In 1887 nam de liberaal H. Goeman Borgesius het initiatief tot een parlementaire enquête over de sociale kwestie. Het rapport betekende een doorbraak in de publieke opinie en bracht in brede kring het

Kalender van de levensverzekerings-
maatschappij 'Utrecht'.

Museum Fortis Nederland

Foto Museum Fortis Nederland

Vanaf 1880 groeide het aantal

evensverzekeringsmaatschappijen, zoals De Utrecht, snel.

Anton Gerard Alexander van Rappard
(1858-1892), Arbeiders op de steenbakkerij

Ruimzicht.

Olieverf op doek (1885), Centraal Museum

Utrecht

Foto Centraal Museum Utrecht

117

Aan het eind van de 19de eeuw begon in Utrecht de industrialisatie.

Traditionele bedrijfstakken als de steenbakkerij werden grootschaliger van opzet.

besef van de omvang van het armoedeprobleem. Vooral de gesprekken met de hardvochtige Maastrichtse keramiekfabrikant Petrus Regout werkten schokkend. In de enquête werd nadrukkelijk ingegaan op de positie van ouderen:

‘En hoe gaat het als de werklieden oud worden?

Wordt er dan iets voor hen gedaan?’

‘Nee, zij worden eenvoudig weggezonden. Als iemand over de vijftig komt, wordt hij in de regel spoedig zwakkelijk en oud, de bazen begrijpen dat spoedig en dan is het gedaan. Ik moet u zeggen, dat mij geen geval bekend is, dat er iets voor zulke mensen wordt gedaan, ik zou het anders eerlijk zeggen. De patroon gaat in dergelijke gevallen hakken en vitten om de man zodoende weg te krijgen. Dan wordt er gezegd: Oude jongen, ik kan je niet langer voor dat geld gebruiken en dan wordt het loon verminderd.’¹⁷

De mythe dat ouderen werden opgevangen in de gezinnen van hun kinderen werd door het van staatswege ingestelde onderzoek al destijds ontkracht. Publicaties over de sociale kwestie verschenen steeds frequenter in progressief-liberale tijdschriften als *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad*. De wetenschappelijk aandoende benadering van de sociale problemen werd mede gestimuleerd door nieuwe inzichten in de economie. Het vertrouwen in de ‘onzichtbare hand’ die economische en sociale oneffenheden zou wegstrijken werd door de nieuwe generatie liberalen opgezegd en het idee dat staatsingrijpen noodzakelijk was, won aan populariteit.

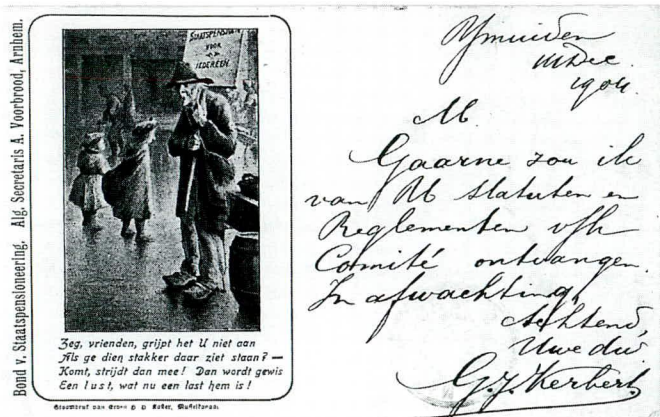
De Bond voor Staatspensionering maakte reclame door middel van briefkaarten. Hier draagt een oude uitgemergelde man een bord met de tekst: ‘Staatspensioen voor iedereen’.

118

Propagandabriefkaart van de Bond voor
Staatspensionering (1904).

Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis (IISG) te Amsterdam

Foto IISG

De strijd voor een goede oudedagsvoorziening

De enquête van 1887 vormde de aanleiding om de aangetoonde sociale wantoestanden aan te pakken. Daarmee werd de basis gelegd voor de opbouw van het voorzieningensstelsel uit de jaren na de Tweede Wereldoorlog, waarmee de naam van W. Drees sr. verbonden is. De positie van de ouderen was een van de speerpunten in de strijd voor een rechtvaardiger samenleving. De vanzelfsprekende combinatie 'oud en arm' moest doorbroken worden. Vooral socialisten en ook linksliberalen gaven de voorkeur aan wettelijke regelingen boven hervormingen binnen het bestaande stelsel van armen- en ouderenopvang. Een dergelijke oplossing werd bepleit vanuit de confessionele hoek. Linkse politici vonden dat ouderen te zeer afhankelijk waren van de liefdadigheid. Binnen de SDAP had men een uitgesproken afkeer van de traditionele liefdadige instellingen: 'De liefdadigheid is een der walgelijkste instellingen, daar zij er op uit is, den in nood verkeerenden arbeider te vernederen, en gewoonlijk gedreven wordt door aanmatigende oude vrijsters en zelfgenoegzame bourgeois.'¹⁸

In *De Baanbreker* werd korte metten gemaakt met de aalmoescultuur van de gevestigde orde. Fabriekseigenaren en de rooms-katholieke geestelijkheid werden karikaturaal geportretteerd in een overvloed aan kleine anekdotes uit zowel binnen- als buitenland. Dat arbeiders na een leven lang werken niets anders restte dan armoede en vernedering was een regelmatig terugkerend thema. De armen die werkten als ambachtslieden en fabrieksarbeiders, vormden de eerste categorie die aan het reguliere systeem van liefdadigheid ontsnapte. Dankzij organisatie in vakbonden en een sterke politieke partij, de SDAP, werden de belangen van deze mensen gebundeld. Troelstra hield in 1896 een redevoering in Utrecht voor de aldaar zojuist opgerichte arbeiders-kiesvereniging. In dat jaar nam de in 1894 opgerichte SDAP de eis van staatspensionering voor werklieden op in haar verkiezingsprogramma. Dat de strijd hard zou worden voorspelde Troelstra in Utrecht: 'De SDAP (...) meent n.l. niet, dat de heeren bezitters goedwillig al datgene zullen toestaan, wat de arbeiders sinds jaar en dag hebben geëischt: een loon, hoog genoeg om er fatsoenlijk van te leven (wat voor Utrecht f15.- is) - (...) voorziening in geval van ziekte en ongelukken en pensioen in geval van ouderdom, alles van staatswege en zonder dat hij, die nog niet eens genoeg verdient om er vandaag van te leven, daarvoor behoeft te betalen.'

119

(...) Wat is er te verwachten van regeeringen en partijen, die veertig miljoen vragen en toestaan voor militarisme; pensioenen aan nietsnutte, omvergekegelde ministers betalen van f2000 tot f4000 en nog te achterlijk en schriel zijn, om in bestekken van rijkswerken een minimumloon en maximum arbeidstijd op te nemen? Wat te denken van de leden eener Tweede Kamer, die nog eene afzonderlijke staatskommissie noodig achten om uit te maken, of eene verplichte pensioenering wel mogelijk is?¹⁹

Vier jaar nadat de SDAP haar eisenpakket naar buiten droeg, richtten G.L. Janssen en F. Hesselink de Bond voor Staatspensionering (BvS) op. Deze bond wenste voor alle mannen en vrouwen boven de 65 een pensioen zonder premiebetaling, dat van staatswege was ingesteld. De organisatie werd gedragen door mensen van uiteenlopende politieke achtergrond, onder wie veel liberalen en socialisten. Er waren echter ook enkele leden uit kerkelijke kring. De Bond werd zeer populair en had binnen enkele jaren honderden afdelingen in het land. De activiteiten van de BvS hebben het bespreekbaar maken van een pensioen voor iedereen boven de 65 in hoge mate gestimuleerd. Het vraagstuk werd door de Bond als het ware uit het roerige politieke vaarwater gehaald, waar het ten onder dreigde te gaan door de deining die werd veroorzaakt door de tegenstellingen tussen socialisten en de voor revolutie en goddeloosheid vrezende overige partijen.

Een uitspraak die deze bewering bevestigt, kwam van een van de weinige katholieke bestuursleden van de BvS. Pastoor N. Prins schreef in een brief aan Perio, het schrijverspseudoniem van G.L. Janssen: 'Een wenk nog. Leid ons nooit op den weg der partijpolitiek; dat zou ons succes niet verhaasten, maar stellig doen instorten wat we reeds mochten opbouwen. Het onpartijdig karakter van onzen Bond zal ons werk welgevallig maken aan alle weldenkenden, en dezen gezamenlijk zullen ook "den onrechtvaardigen rechter" dwingen "recht te doen".'²⁰

Socialisten hebben zich nooit beziggehouden met enige specifieke vorm van armen- of ouderenzorg. Dat werd gezien als symptoombestrijding. Armoede moest worden aangepakt in het veel ruimere kader van de strijd om een menswaardiger bestaan. Er werd daarbij duidelijk onderscheid gemaakt tussen middelen en doelstellingen. Het staatspensioen zou de gehele liefdadigheid voor oudere werknemers in één klap overbodig maken, was de gedachte. Het pensioen dat men na het 65ste levensjaar zou ontvangen werd in socialistische kringen gezien als uitgesteld loon. In contrast daarmee werd het vernederende aspect van de armenzorg en de armenhuizen breed uitgemeten.

De invoering van een staatspensioen leidde tot heftige politieke discussies. Zelfs in linkse kring was het omstreden. De anarchisten rond Domela Nieuwenhuis waren er bijvoorbeeld tegen. Veel belangrijker waren de bezwaren uit de confessionele hoek. De anti-revolutionairen onder leiding van Abraham Kuyper waren tegen een premievrij staatspensioen, dat zij beschouwden als een vernederende vorm van staatsbedeling. Kuyper bestempelde het als 'immoreel en demoraliseerend'. Ook katholieken dachten er zo over. Enkele katholieke voormannen betoogden in 1909 dat het toekennen van een pensioen zonder premiebetaling 'beteekende de invoering van een vals en ongezond beginsel; dat demoraliseerend zou werken en dat de Katholieken

**Abraham Kuyper, leider van de anti-revolutionairen, voerd
als bezwaar tegen een staatspensioen zonde**

er niet aan mee zouden doen.²¹ Premiebetaling was voor anti-revolutionairen en katholieken wezenlijk voor de eigen verantwoordelijkheid. In 1905 diende Kuyper als minister een wetsontwerp in voor een pensioenregeling waarbij de werknemer en werkgever ieder de helft van de premie dienden te betalen. Deze vorm van pensioenering past in de opkomst van de Verzuiling, de opdeling van de Nederlandse samenleving in levensbeschouwelijke blokken. Wederzijdse verantwoordelijkheid binnen een autonome 'zuil' is kenmerkend voor deze ontwikkeling. De oorsprong ligt in de Schoolstrijd. Orthodoxe protestanten beschouwden de invloed van de liberale staat op het openbaar onderwijs als een bedreiging van hun religieuze identiteit. Zij streden daarom voor erkenning van eigen scholen op godsdienstige grondslag. Rooms-katholieken volgden hun voorbeeld. Uit de Schoolstrijd kwam een heel netwerk van gelijkgezinde organisaties voort, de zuilen. Deze zuilen waren emancipatiebewegingen, die zich richtten op de verheffing van een bepaald volksdeel: de katholieken, de orthodoxe protestanten. De armen- en ouderenzorg maakte daar deel van uit. Naast de diaconieën waren particuliere instellingen van religieuze signatuur van belang voor binding van de armen aan een zuil. Huisbezoeken versterkten het persoonlijke contact en de controle. Bij de katholieken zorgde de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891, waarin paus Leo XIII aandacht vroeg voor sociale vraagstukken, voor een belangrijke impuls. De paus noemde de armenzorg zeer nadrukkelijk een taak voor de kerk. In Nederland bekommerde de St. Vincentiusvereniging, die ook in Utrecht zeer actief

A. Hahn (1877-1918), Karikatuur van Abraham Kuyper (1837-1920): 'Staatspensioen demoraliseert'.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam
Foto IISG

remiebetaling aan dat dit de moraal van de arbeiders ou ondermijnen.

was, zich om katholieke armen en ouderen. Ook deze vereniging hanteerde tientallen jaren lang de methode van het huisbezoek. De zuilen koesterden de eigen identiteit en streefden naar een zo groot mogelijke autonomie, de soevereiniteit in eigen kring. Tegenover de staat bestond een groot wantrouwen. Angst voor inbreuk op de eigen cultuur en zelfstandigheid waren voortdurend aanwezig. Het belangrijkste wapen in de politieke strijd waren de politieke partijen die tot de zuil behoorden. De ARP van Kuiper was in 1879 de eerste. De Christelijk Historische Unie (CHU) scheidde zich daar later van af. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) sloot de rij van de drie confessionele partijen, die in de politiek een blok tegen de liberalen en de socialisten vormden.

Na de eeuwwisseling groeide tussen de verschillende stromingen overeenstemming over belangrijke sociale en politieke problemen. De socialisten lieten de hoop op revolutionaire veranderingen los en waren steeds meer bereid tot compromissen. In feite vormden zij net zo goed een zuil met een eigen cultuur. Het zich uitbreidende net van geestverwante organisaties had de SDAP als politieke arm. Bij de liberalen, die er niet in slaagden een sterke organisatie op te bouwen en die in toenemende mate verdeeld raakten, zette de bereidheid door om iets te doen voor de lagere sociale klassen. De confessionelen verloren langzamerhand hun wantrouwen tegen de staat. Veel anti-revolutionairen en katholieken waren ervan overtuigd geraakt dat nieuwe wetgeving noodzakelijk was. De voormalige predikant A.S. Talma (1864-1916), mede-oprichter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) als voortzetting van Patrimonium, was binnen de ARP een voorvechter van de christelijk-sociale politiek. Als minister bracht hij een belangrijk stuk sociale wetgeving tot stand. Een deel van die wetgeving was van direct belang voor ouderen. Zijn Armenwet van 1912 en zijn Ouderdomswet van het daaropvolgende jaar verbeterden de positie van de tehuizen voor ouden-van-dagen en legden de basis voor financiële onafhankelijkheid van ouderen. Hoewel inhoudelijk bescheiden van betekenis was de wet van 1913 toch een eerste stap op weg naar de Algemene Ouderdomswet van 1956 en de Algemene Bijstandswet van 1965. De wet kende iedere loonarbeider boven de 70 een pensioen toe van f 2,- per week, indien hij kon aantonen dat hij in de periode voorafgaand aan pensionering 156 weken had gewerkt.

Deze voorziening werd in 1919 uitgebreid met de Ouderdoms- en invaliditeitswet, een initiatief van de coalitieregering van ARP, CHU en RKSP, die na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht aan de macht was gekomen. De regering wilde zoveel mogelijk ouderen onder deze wet laten vallen: verplichte ouderdoms- en invaliditeitsverzekering, waarbij de werkgever de premie betaalde en de staat een bedrag bijlegde. De rente bedroeg f 3,- tot f 5,- (echtpaar) per week en werd uitbetaald vanaf het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Deze wekelijks uitgekeerde premie was van belang, niet alleen voor een toenemend aantal ouderen dat daardoor langer zelfstandig kon leven, maar tevens voor de kwaliteit van de opvang in de tehuizen. Dankzij de premiebetaling kwam meer geld de tehuizen binnen doordat de bewoners verplicht waren de ouderdomsrente grotendeels af te staan.

De wet van 1919 was een tijdelijke regeling, waarbij degenen die op dat moment 65 of ouder waren een uitke-

ring kregen mits ze aan een aantal criteria voldeden. Het algemene recht op uitkering werd niet erkend. Mensen die jonger waren dan 65, betaalden een wekelijkse premie van 39 cent per week als ze in aanmerking wilden komen voor een staatspensioen. De Bond voor Staatspensionneering reageerde enigszins ambivalent op de wetgeving. Aan de ene kant werd de 9de september vanaf 1919 bestempeld als 'oudjesdag', maar aan de andere kant had de Bond grote bezwaren tegen de premiebetaling door mensen onder de 65: 'De deur ging den 3en Dec. 1919 dicht achter hen, die hoopten binnen te gaan naar een eenigszins schemerende dageraad, welke glom van achter de donkere wolken van somberen levensavond! De donkere wolken bleven, de dage-raadschemering verdween, en het werd weer nacht. Wie na 3 dec. 1919 vijf en zestig worden, hadden zichzelf te redden, de Christelijke regeering sloot de deur der liefde en van het recht en opende twee achterdeurtjes, zooals de voorzitter van den Bond het in zijn de openingsrede op de Jaarvergadering uitdrukte.'²²

Met de twee achterdeurtjes werd verwezen naar de Vrijwillige Ouderdomsverzekering (VOV), bedoeld voor kleine zelfstandigen en het bedrijfspensioen voor de loonarbeiders. Het bezwaar van de Bond was in die zin gerechtvaardigd dat de rol van de overheid beperkt bleef en geen continuïteit aan de dag legde waar het ging om bescherming van de financiële onafhankelijkheid van ouden van dagen. De wetten van 1913 en 1919 kunnen gezien worden als pogingen om de gigantische achterstand in één klap weg te werken, een definitieve regeling kwam er niet.

In de praktijk was het 'zegeltjes plakken' een zware belasting op het gemiddelde inkomen van arbeiders en kleine zelfstandigen. Het gevolg was dat tien jaar na de invoering van de wet 30 à 40.000 ouderen geen enkele vorm van uitkering genoten. De BvS trok alle registers open om in het land het besef op te wekken dat de strijd om tot een goede regeling ten behoeve van ouderen te komen een plicht was voor iedere zichzelf respecterende burger. In brochures werd verwezen naar de goede voorbeelden Engeland en Denemarken waar het reeds bestaande staatspensioen ouderen een onbezorgde oude dag garandeerde. De propaganda was zeer uiteenlopend: brochures, de film van Oene en Anke (Oud en Arm), radiotoespraken, congressen, zangbundels met liederen op 'bekende wijzen' en niet te vergeten de toneelstukken waarvan er enkele geschreven werden door de voorzitter en oprichter van de Bond, G.L. Janssen, onder het pseudoniem Perio. Met de opvoering van toneelstukken met titels als *Donkere Wolken*, *Als de winter komt* en *Als de levenszon ondergaat* werd de boodschap van de Bond verpakt in een vorm van amusement die in de jaren twintig zeer populair was. In propagandamateriaal voor het staatspensioen werd de situatie waarin veel ouderen verkeerden zo schrijnend mogelijk uitgebeeld.

De BvS oogstte succes in haar streven om duidelijk te maken hoe onrechtvaardig de inkomenspositie van ouderen was. Ook in confessionele kring won de voorkeur voor een volwaardig staatspensioen veld. Kleine christelijke partijen als de Christen Democratische Unie en de Rooms Katholieke Volkspartij namen dit punt op in hun partijprogramma's.

Op het congres in 1929 van de Bond voor Staatspensio-
nering in Den Haag was de opkomst wat mensen van verschillende politieke gezindte

GEEN AALMOES
MAAR
RECHT!

STAATSPENSIOEN!
KIEST TER LAAN
S.D.A.P.

124

A. Hahn jr. (1894-1953), Affiche van de SDAP
voor de kamerverkiezingen van 1929.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
(IISG) te Amsterdam

Foto IISG

In de verkiezingscampagne van d

betreft, gevarieerder dan ooit. Duidelijk werd dat eensgezindheid over de invulling van het staatspensioen ontbrak bij de sprekers van de SDAP (Sannes) en de Vrijzinnig Democratische Bond (Oud). Sannes zag geen heil in een beperking tot het staatspensioen zoals Oud dat wilde. Daarbovenop dienden naar zijn mening aanvullende uitkeringen te worden verstrekt aan loonarbeiders op basis van de Invaliditeitswet.

Modernisering van de zorginstellingen

De wetgeving uit de jaren rond de Eerste Wereldoorlog vormt een breekpunt in de ontwikkeling van de ouderenzorg, die nog steeds een onderdeel vormde van de armenzorg. De Armenwet van 1912 maakte een einde aan het sinds 1854 geldende principe dat de burgerlijke overheid slechts in geval van 'volstrekte onvermijdelijkheid' hulp mocht bieden. Met de terugkeer van de overheidszorg kwam er voor onvermogen ouderen een alternatief voor de kerkelijke en particuliere hulp. De religieus georiënteerde instellingen konden zich conform de verzuilingstenden-
dens meer op de eigen achterban richten.

De basis voor de nieuwe wetgeving was gelegd door de toenemende twijfels over de opvatting dat armoede de som was van individuele tekortkomingen als drankzucht en gebrek aan spaarzaamheid. Er kwam kritiek op de te lage ondersteuning, het ontbreken van deugdelijke administratie en het in de rij staan voor het ontvangen van steun. Een organisatie die zich inzette voor vernieuwingen was de in 1890 opgerichte Vereniging voor Verbetering van de Armenzorg (VVA). Deze organisatie vond dat materiële hulp moest worden uitgebreid met maatschappelijk werk: 'niet de zorg voor armen is ons doel maar de armenzorg'. Er waren geen strenge criteria en over de beginfase schreef een bestuurslid van de Utrechtse afdeling: 'De gezinnen, die door ons gesteund werden, behoorden tot alle soorten van behoeftigen: ouden van dagen, noodlijdenden door ziekte, tijdelijk werklozen, gezonkenen door een langzamerhand opgehoopten achterstand, zelfs bedelaars en dronkaards'.²³

Dit citaat maakt duidelijk dat ook voor een progressieve organisatie als de VVA ouderenzorg nog volledig gekoppeld was aan armenzorg. De vernieuwing van de VVA lag in de wens incidentele liefdadigheid te vervangen

DAP in 1929 was de invoering van een staatspensioen bij 5 jaar een belangrijk thema.

door structurele hulp. De VVA wilde de armen leren om op eigen benen te staan. Om inzicht te krijgen in de problemen wilde de afdeling Utrecht het aantal armen in de stad in kaart brengen. De oproep aan organisaties van verschillende signatuur om bij de aanpak van het armoedeprobleem samen te werken stuitte bij kerkelijke instellingen op wantrouwen. De gereformeerde kerk wees een dergelijke samenwerking zelfs af.

De VVA introduceerde een nieuwe methode om armen te begeleiden, het Elberfelder stelsel. Het was genoemd naar een Duits stadje, waar armen thuis werden bezocht om hun problemen te bespreken en oplossingen daarvoor te vinden. De Utrechtse VVA paste deze vroege variant van maatschappelijk werk vanaf 1890 in de stad toe. Er werd zoveel mogelijk geprobeerd om materiële hulp te vervangen door het vinden van eigen inkomsten om zo het gevoel voor eigenwaarde te versterken. De Stadsaalmoezenierskamer en de hervormde diaconie namen de methode al spoedig over. De hervormde diaken J.H. Adriani was lid van de VVA en van de Armenraad. Ook de Winter-Heijnsiusstichting, een in 1896 opgericht particulier fonds dat zorgde voor hervormde behoeftigen, en de katholieke St. Vincentiusvereniging pasten de methode van het huisbezoek toe.

Het huisbezoek kon ook dienen om te bepalen of onvermogene ouderen in aanmerking kwamen voor opname in een tehuis of toewijzing van een vrijwoning. Tegen de eeuwwisseling bestond de ouderenhuisvesting nog steeds uit het conglomeraat van tehuizen, vrijwoningen en uitbesteding bij particulieren. Het Bartholomeusgasthuis was een uitzondering, omdat het ouderen met een uiteenlopende religieuze achtergrond opnam. De andere tehuizen waren voor een bepaalde kerkelijke richting bestemd. Zo nam Oudaen hervormde bejaarden op en het Hieronymushuis rooms-katholieken. Ook veel particuliere fundaties die vrijwoningen beheerden, hadden een dergelijk religieus selectiebeleid. De hernieuwde rol van de burgerlijke overheid betekende zowel voor de regenten van de Verenigde Gods- en Gasthuizen, die het Bartholomeusgasthuis en diverse vrijwoningen bestuurden, als voor de kerkelijke instellingen een ontlasting. De Stadsaalmoezenierskamer begon met de aankoop van drie huisjes aan de Abstederdijk voor de opvang van vijf mannen en zeven vrouwen. De problemen van de kamer om ouderen bij particulieren geplaatst te krijgen, bleven echter en in 1899 werd een nieuw stedelijk armenhuis gesticht. Dit tehuis aan de Doelenstraat stond open voor alle categorieën armen. Mannen en vrouwen leefden gescheiden en droegen dezelfde kleding. Aanvankelijk was het de bedoeling dat 'De Doelen' een werkhuis zou zijn. In het begin werd al het huishoudelijk werk door de bewoners zelf gedaan. Tevens werden ze bezig gehouden met vaak eentonig werk zoals het lezen van bonen. Na een ingrijpende verbouwing in 1906, waarvoor een deel van het oude Nicolaasklooster werd afgebroken, steeg het aantal bewoners al boven de honderd. Ook kerkelijke tehuizen kregen meer bewoners en moesten soms omzien naar een grotere behuizing. Zo verhuisden de oud-katholieke bejaarden eerst naar de Spoorstraat en vervolgens naar de Mariahoek. De luthersers gingen van het Damplein naar de Lange Nieuwstraat.

De sterke groei van het aantal bewoners was vooral een gevolg van de toenemende aantallen ouderen in de stad. Deze groei maakte voortdurend verbouwingen en aanpassingen noodzakelijk. Daar-

naast leidden technische ontwikkelingen tot ingrepen. Al in 1845 kreeg het Bartholomeusgasthuis gasverlichting. Kort na 1890 kwamen er waterleiding en verwarming van de slaapzalen. In 1909 deed de telefoon zijn intrede in het gasthuis, nadat er voor de interne communicatie al elektrische bellen waren aangelegd. Het Bartholomeusgasthuis investeerde ook in de bijbehorende vrijwoningen. In de vanouds tot het gasthuis behorende Sionskameren aan de Nieuwegracht werden verschillende hygiënische maatregelen genomen. In 1849 werden de secreten uit de huisjes verwijderd en buiten neergezet en in 1892 kwam er waterleiding. In 1913 lieten de regenten gas aanleggen.

Ondanks de verbeteringen bleef de woonsituatie van de ouderen uiterst sober. Het maakte eigenlijk niet zoveel uit of men in Oudaen, de Doelen of in het katholieke tehuis aan de Maliesingel woonde. Mannen en vrouwen werden gescheiden en bezittingen werden afgenomen. De strenge regels, die in acht genomen moesten worden hieven de individualiteit in feite op. In wezen was de eeuwenoude armenzorg gebaseerd op liefdadigheid rond 1900 nog steeds het uitgangspunt van de ouderenhuisvesting. De situatie in de tehuizen was voor de sociaal-democraten een mikpunt van kritiek. Zo hekelde het Utrechtse SDAP-orgaan de voedselsituatie in Oudaen: 'In het Diaconie Oude Mannen en Vrouwenhuis schijnt de voeding zeer veel te wenschen over te laten. Deze bestaat, naar men ons meldt, in: 's morgens 2 sneden brood; 's middags, altijd gestampt eten (rats). Is dit goed klaargemaakt met genoegzaam vet, dan is het best te gebruiken, doch de slechte bereiding, het vergeten van vet, maken, dat de oude stumpers het eten bijna niet kunnen gebruiken. Soms krijgen ze ook rijst, die een waterkuur heeft ondergaan, waarom dan ook de spoelington 't best er bij vaart, doch onze berichtgever meent dat de binnenvader P.M. van Leeuwen niet van hetzelfde voedsel gebruikt, daar genoemde van Leeuwen hem te vet en te goed gedaan toeschijnt. Tot slot 's avonds een bord pap, zonder meer'.²⁴

Met de Eerste

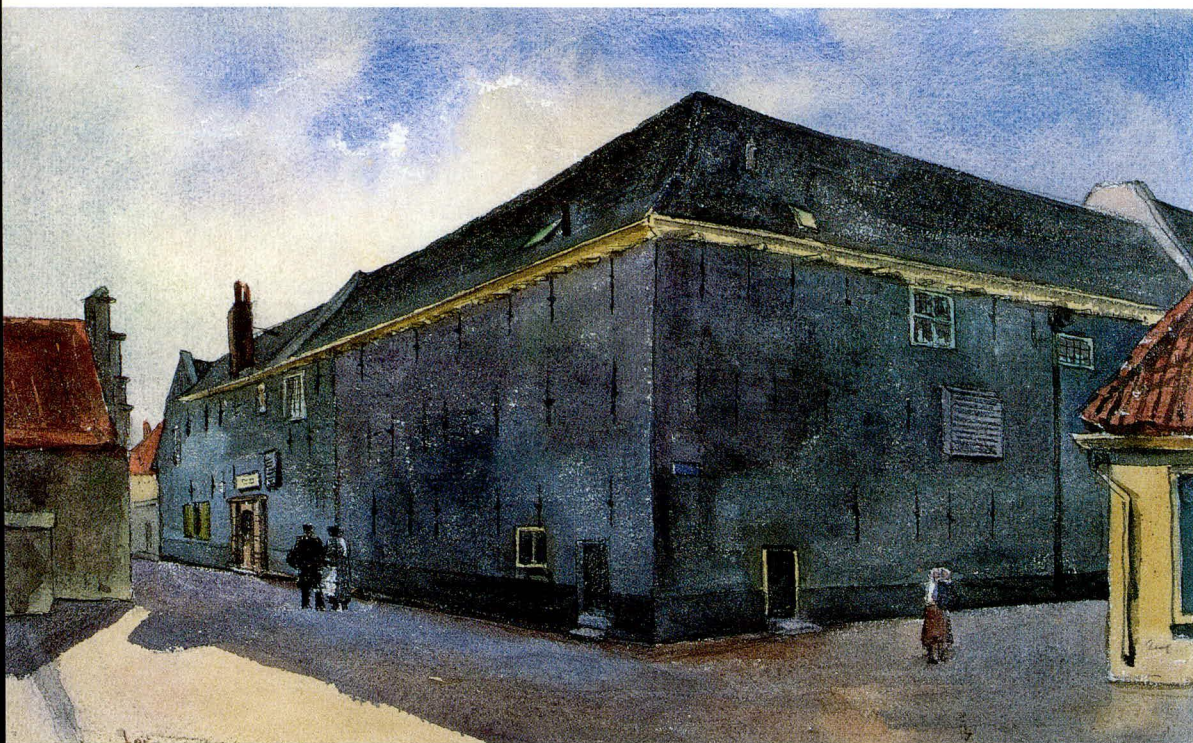
Wereldoorlog (1914-1918) braken moeilijke tijden aan voor veel ouderen. Nederland bleef weliswaar neutraal, maar door blokkades van de oorlogvoerende partijen ontstond al snel voedselschaarste. Speculanten, de zogenaamde OW-ers (oorlogswinstmakers), dreven de prijzen op. Ouderen zonder geld hadden grote problemen om aan voldoende voedsel te komen. Ook de tehuizen kwamen in moeilijkheden. Het Bartholomeusgasthuis kreeg bovendien te maken met de opvang van Belgische vluchtelingen. Ouderen die wel over geld beschikten, raakten dit in de oorlogsjaren kwijt door de exorbitante voedselprijzen of omdat hun beleggingen waardeloos waren geworden. Veel mensen uit de gegoede middengroepen hadden bijvoorbeeld hun kapitaal belegd in Russische obligaties en na de revolutie van 1917 weigerde Lenin de schulden van de tsaristische regering nog langer te erkennen. De fraai uitgevoerde stukken konden hoogstens als wanddecoratie dienen, maar de bezitters waren in één klap straatarm geworden.

Plotseling ontstond er een groep, die tot voor kort een respectabel bestaan had geleid, maar nu moest aankloppen bij de armenzorg. De nieuwe categorie in nood verkerenden werd aangeduid met de term 'stille armen'. Over het algemeen waren armenverzorgers het er over eens dat deze mensen een speciale aanpak verdienden. Financiële hulp werd op discrete wijze verleend, onzichtbaar voor de omgeving. Bij de

A.E. Grolman (1843-1926), Het voormalige
werkhuis van Evert van de Poll aan het
Nicolaaskerkhof.

Aquarel (1895), Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

In het voormalige werkhuis van Evert van de Poll vestigde
de gemeente Utrecht in 1899 het Stadsarmenhuys, dat
hoofdzakelijk ouderen opnam.

hervormde diaconie in Utrecht werd daartoe in 1916 een Fonds Hulpbetoon in het leven geroepen, dat speciaal gericht was op deze nieuwe armen. Het werd als ongepast gezien dat alle diakenen op de hoogte zouden zijn van de moeilijke financiële situatie waarin sommige gemeenteleden verkeerden. Daarom bestond het fonds slechts uit drie diakenen, die geheimhouding betrachtten over binnengekomen aanvragen. Een zelfde houding ten aanzien van de stille armen treffen we aan bij de VVA waar tijdens een debat over een eventueel op te richten werkhuis werd opgemerkt: 'Hen samen te brengen geeft aanleiding tot verkeerde samensprekingen, en is beledigend voor de stille armen, wier armoede daardoor openbaar gemaakt wordt'.²⁵ Het werd ook als ongepast gezien om 'stille armen' op leeftijd onder te brengen in het reeds bestaand Oude Mannen en Vrouwenhuis Oudaen. Dit huis bleef het karakter houden van een echt armenhuis, te vergelijken met de Doelen. Omdat het aantal in nood verkerenden groeide, werd door de regenten van Oudaen de wens uitgesproken 'van de oprichting van een tehuis voor personen, die vroeger gefortuneerd zijnde, ten gevolge van den wereldoorlog 1914 tot 1918 zoodanig in hun bezit waren achteruitgegaan, dat zij niet meer zelfstandig in hun stand konden voortleven, en voor wie Oudaen niet de aangewezen plaats was, omdat zij tot een geheel anderen stand behoorden dan dien, waaruit personen in Oudaen voortkomen'.²⁶ In 1924 kocht de hervormde diaconie een aan de Biltstraat gelegen huis en liet dat verbouwen tot 'Het Rusthuis', bestemd voor vrouwen boven de 50 jaar. Het pand bood semi-zelfstandige woonruimte aan achttien personen. Er was zelfs een kamer voor een echtpaar. Bij intrede betaalden de bewoners een entreegeld van f 50.- De voorzitter van de Utrechtse Armenraad, die aanwezig was bij de opening, toonde zich onder de indruk van het huis en constateerde een verschil met de wijze waarop ouderen in het verleden werden gehuisvest: 'ras heb ik begrepen, dat gij de bewoners van uw huis wilt laten meeleven met het groote verkeer, dat elken dag weer langs uw Rusthuis stroomt. En dat heeft ook zijn nuttigen kant. We moeten inderdaad onze ouden van dagen niet van de wereld afsluiten in kleine huiskes en hofjes. Wij moeten, ook in onzen levensavond, deel blijven nemen aan het leven'.²⁷

Het bestuur van 'Het Rusthuis' werd gevormd door het regentencollege van het Oudemannen- en Vrouwenhuis, terwijl aan het hoofd een directrice stond. Al in het jaar van oprichting waren alle kamers bezet en ontstond de behoefte aan een tweede pand. In 1927 werd daartoe het aangrenzende pand gekocht waardoor een ruime eetzaal en conversatieruimte gebouwd konden worden.

De inrichting van het rusthuis aan de Biltstraat markeerde een nieuwe fase in de bejaardenhuisvesting. In 1930 trad in het Stadsarmenhuys een nieuwe directeur aan. Deze J.L.M. Boot voerde samen met zijn vrouw een groot aantal veranderingen door. De bewoners kregen rieten stoelen en comfortabeler bedden met kapokmatrassen, waarvoor de vrouwen uit het huis fleurige spreien breiden. Om de sfeer te verhogen kwam er wandversiering. Een breuk met het verleden was de afschaffing van de uniforme kleding. Voor de verbeterde verzorging van de bewoners zorgden een zich gestaag uitbreidende staf. Daardoor hoefden de bewoners zelf geen huishoudelijke werkzaamheden meer te verrichten. De bewoners bestonden vanaf de jaren dertig uitsluitend uit bejaarden. De naam van het huis veranderde dan ook van 'Stads-

De keuken van het Bartholomeusgasthuis (1926).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

E.A. van Blitz en Znn.

130

In de jaren twintig vond in het Bartholomeusgasthuis een
Doordat bewoners o
die afdroegen aan het huis, verbeterde de financiële positi

armenhuys' in 'Gemeentelijk Tehuis voor Ouden van Dagen'. Door de beperking tot bejaarden en vergroting van het aantal bewoners nam de opvangcapaciteit toe. Ook het Bartholomeusgasthuis vergrootte de huisvestingsmogelijkheden met een renovatie in 1926, maar dat was nog niet genoeg. Nieuwbouw op de plaats van de te slopen Geertekerk was een van de overwegingen. Het gereformeerde tehuis aan het Predikherenkerkhof verhuisde in 1934 naar het landhuis 'De Oorsprong' aan de Biltstraat, wat een verdubbeling van de capaciteit betekende.

De uitbreidingen waren noodzakelijk om het sterk groeiende aantal ouderen op te vangen. Na 1860 was immers de kindersterfte aanzienlijk gedaald, terwijl het geboortecijfer op peil was gebleven. Deze kinderen begonnen vanaf 1920 de bejaarde leeftijd te bereiken. Een gelukkige omstandigheid was dat tegelijkertijd de financiële armslag van de instellingen toenam. De Ouderdomswet van 1919 garandeerde voor vele duizenden bejaarden een wekelijks uitgekeerd inkomen. Dit inkomen, drie gulden voor alleenstaanden en vijf gulden voor een echtpaar, werd door bewoners aan de tehuizen afgedragen.

De verbeteringen na 1920 konden tot stand komen onder het gelukkige gesternte van een ongekend groeiende economie. De beurskrach van Wall Street in oktober 1929 maakte een einde aan deze gunstige situatie. De wereldwijde economische crisis sloeg ook in Nederland toe. Vanaf 1933 bestreden de achtereenvolgende kabinetten Colijn de gevolgen van de crisis met steeds stringenter bezuinigingen. Sociale zorg en uitkeringen behoorden tot de slachtoffers van de snoeipolitiek.

Ook de ouderenzorg kwam onder druk te staan, terwijl door de toename van het aantal bejaarden en hun slechter wordende financiële positie eigenlijk uitbreiding van de zorg noodzakelijk was. De verbeteringen, die na het uitbreken van de crisis nog enkele jaren waren doorgegaan, hadden een sterke stijging van de vaste lasten met zich meegebracht. Onderzoekers die de verzorging van ouderen in de jaren dertig onder de loep namen, concludeerden dat de versnippering van de zorg groot was, de coördinatie tussen de instellingen beperkt en de middelen ontoereikend waren.²⁸ Pleidooien voor verbetering konden niet op een gunstig onthaal van minister-president Colijn rekenen: 'De boeren worden gesteund, de tuinders worden gesteund, middenstand komt om steun(...) de kleine zelfstandigen komen om steun, evenals de onderwijzers en andere intellectuelen, en dan vraagt men nog om uitbreiding van de ouderenzorg. Wij krijgen zo langzamerhand een volk waarin geen enkele man meer is die niet op krukken loopt.'²⁹

ngrijpende modernisering plaats.
rond van de Ouderdomswet van 1919 inkomsten hadden en
Dit maakte investeringen mogelijk.

Om de opvang van ouderen te kunnen bekostigen werd de zogenaamde onderhouds-
plicht ingesteld, die inhield dat familieleden van ouderen bij gingen dragen in de
gemaakte onkosten. Een onderhoudscommissie in Utrecht ging van geval tot geval
bepalen hoe groot de wekelijkse bijdrage diende te zijn. Familieleden weigerden vaak
mee te werken, omdat ze zelf nauwelijks rond konden komen. Geschillen omtrent
de bijdrage liepen soms zo hoog op dat een deurwaarder door de commissie werd

Eetzaal van het Diaconie Oude Mannen- en
Vrouwenhuis Oudaen (1928).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar Pers

Bureau Utrecht

**Hoewel mannen en vrouwen in Oudaen in dezelfde zaal
de maaltijd nuttigden, zaten ze aan aparte tafeltjes.**

vrouwenslaapzalen. Echtparen hadde

ingeschakeld om het bedrag te innen. Het onderhoudsgeld werd vervolgens overgemaakt op de rekening van de instelling waar de oudere was opgenomen. Toen tegen het eind van de jaren dertig de crisis voorbij was en Colijn als premier was vervangen door De Geer, die de SDAP in zijn kabinet opnam, veranderde het klimaat. Er kwamen weer plannen voor uitbreiding van tehuizen. De Tweede Wereldoorlog zou echter alles verstoren.

Vrouwenslaapzaal van het Diaconie Oude

Mannen- en Vrouwenhuis Oudaen (1928).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

133

Voor alleenstaanden waren er in Oudaen mannen- en
achter het huis eigen kamertjes.

Het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-
Dagen in De Doelen: een groepje mannen voert
de duiven op de binnenplaats (1934).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar N.N.

Met het aantreden van een nieuw directeursechtpaar in 1930 werd het Stadsarmenhuys een echt bejaardentehuis, dat meer aandacht besteedde aan verzorging en comfort. Werken was al een tijd niet meer nodig. De bewoners mochten van hun oude dag genieten.

In de toneelstukken, die de Bond voor Staatspensioenering uitgat, komen de meest schrijnende situaties van armoede bij ouderen voor. Het volgende fragment uit *Een moeder oud-en-arm* geschreven door G.L. Janssen Perio, de oprichter van de Bond, gaat over de problemen die de premieverplichting van de Ouderdomswet van 1919 met zich mee heeft gebracht. **Dokter:** - Juist! U moet uw ouderdomsrente voor een goed deel afstaan... (tot Jan): Uw moeder heeft toch ouderdomsrente? **Jan:** - Neen, helaas! Wij konden onmogelijk die premie missen van 39 cents per week, ruim f 21.- per jaar. Ons begrafenisfonds en 't ziekenfonds hebben we óók moeten laten lopen. (Bitter) Daarom betaal ik de dokter en de apotheker met een schilderijtje, maar de bakker en de kruidenier en de slager en de huisbaas en de klee- en schoenmaker moeten geld zien. **Dokter:** - Geen ouderdomsrente.... dat maakt 't moeilijk! Maar hoe zit dat dan? Ik dacht dat alle 65-jarigen en ouderen die geen vermogen hebben nu ouderdomsrente genieten. **Jan:** - Neen dokter! Wie in 1919 nog geen 65 was - en moeder was dat toen 61 - die moest elke week 39 cents betalen. Op zich zelf beschouwd was niet véél, maar waar niet is verliest zelfs de Keizer zijn recht. En wij hadden nog zóóveel in te halen van dien ellendigen mobilisatietijd, en het ging met verkoopen zóó slecht, dat we letterlijk geen cent konden missen. (bitter ironisch) Ik heb zelfs geen mobilisatiekruis kunnen koopen voor 46 cents.... ha! ha! ha! **Dokter:** - Nu dát kun je ook best missen! Je eigen kruis is zwáár genoeg. G.L. Janssen Perio, *Een moeder oud-en-arm* (uitgave BvS, 1926)

De laatste halve eeuw

De Tweede Wereldoorlog vormt in velerlei opzicht een breukvlak. Dat geldt heel duidelijk voor de ouderenzorg. Al snel na de oorlog kwam de pensioenkwestie tot een voorlopige oplossing in de Noodwet Ouderdomsvoorziening, die definitief werd met de inwerkingtreding van de Algemene Ouderdomswet (AOW) op 1 januari 1957. In de jaren vijftig kwamen de modernisering en de nieuwbouw van bejaardenoorden op gang, die tussen 1960 en 1975 massale vormen zouden aannemen. Ouderen moesten onafhankelijk van hun kinderen een onbezorgd bestaan kunnen leiden.

In het midden van de jaren zeventig kwam opnieuw een omslag. De bejaardencentra, veelal in de naoorlogse buitenwijken gelegen, leidden soms tot eenzaamheid en isolement. Langer zelfstandig wonen werd de beleidslijn. Daar zat ook een stuk kostenbesparing in. Met de sterke toename van het ouderenaandeel in de bevolking, de 'vergrijzing', groeiden de zorgen over de betaalbaarheid. Eerst ging het om de verzorgings- en verpleegtehuizen, maar de laatste jaren is zelfs de AOW ter discussie komen te staan.

In de periode vanaf 1940 worden nationale ontwikkelingen van steeds groter belang. De voornaamste beslissingen zoals de invoering van de AOW worden in Den Haag genomen en voor de lokale overheid is er veel minder ruimte. Hetzelfde geldt voor de bezuinigingslijn van de laatste twintig jaar. Daarom zal dit hoofdstuk minder 'Utrechts' zijn dan het voorafgaande gedeelte van het boek. Het gaat om ouderenzorg in een Nederlandse stad.

De bezettingsjaren

'Vanochtend om half vier werd ik wakker door een geluid, dat ik niet dadelijk begreep. Dof brommend gerucht: aanhoudend, niet te onderscheiden of thuis te brengen in mijn nog slaperig hoofd. Tot ik opeens klaar wakker schrok door de stem naast me: "Er wordt geschoten. Vliegtuigen. Het is al een tijd aan de gang." Open de gordijnen. Ja! Voor onze verbijsterde ogen een onbewolkte vroegochtendlucht bezaaid met vliegtuigen.'² De 65-jarige schrijfster Ina Boudier-Bakker werd in haar huis aan de Oudegracht net zo verrast door de Duitse inval op 10 mei 1940 als miljoenen landgenoten. De hoop om evenals in de Eerste Wereldoorlog neutraal te blijven was vervlogen. Voor Utrecht werd het al snel spannend, toen de Duitsers na Rotterdam ook deze stad dreigden te bombarderen. De capitulatie redde de stad. Na de dramatische meidagen hernam het leven zijn normale loop. Het onverwacht correcte optre-

den van de Duitse troepen zorgde zelfs voor een zekere opluchting. Pas geleidelijk zouden de bezettingsautoriteiten en hun nationaal-socialistische ideologie de samenleving in een wurgende greep nemen. Zeker in de jaren 1940 en 1941 ging het leven voor de meeste mensen gewoon door. De bewoners van het Oud-Katholiek Oude Mannen- en Vrouwenhuis maakten in september 1940 nog hun jaarlijkse reisje, dat was ingesteld door de regent Th.J. van Everdingen: 'De Van Everdingendag is dit jaar gevierd met een tocht naar de Hollandsche Rading in een met twee paarden bespannen wagen. Dit uitstapje is zeer geslaagd.'³ De volgende jaren waren dergelijke activiteiten al niet meer mogelijk, maar binnenshuis werd het jaarlijkse feest 'met onthaal' gevierd.

Het oud-katholiek tehuis kon ook de reeds begonnen restauratie van het pand voortzetten. In augustus 1941 constateerde de regent J.L. Staal hoe de 'prachtige restauratie' onder de 'bezielde leiding van voorzitter Vermeulen' tot stand gekomen was.⁴ Hij stelde voor een gedenksteen te plaatsen, die nog hetzelfde jaar tijdens de diësviering werd ingemetseld. Het Evangelisch-Luthers Oude Mannen- en Vrouwenhuis slaagde er zelfs in een nieuwbouwproject af te ronden. Op 21 februari 1941 verhuisden de bewoners naar het nieuwe pand 'De Wartburg' in de naburige gemeente Oudenrijn.

Na 1941 werd de toestand snel grimmiger. De zich opeenstapelende maatregelen van de bezetter troffen ouderen aanvankelijk minder zwaar dan andere leeftijdsgroepen. Zij hadden geen last van arbeidsinzet of loyaliteitsverklaringen. Aangezien de bezetter achter ouderen niet direct potentiële verzetsstrijders of onderduikers zag, konden zij zich nog relatief vrij bewegen. Zo gebruikte de communistische verzetsstrijder Van Oosten een vermomming als bejaarde predikant om joodse onderduikers, die hij onder zijn hoede had, te kunnen verzorgen. Joodse ouderen kregen al wel op dramatische wijze te maken met de bezetting. De nazi's maakten geen leeftijdsonderscheid in hun vervolging van deze bevolkingsgroep. Na steeds verder gaande discriminerende maatregelen werden de Utrechtse joden in 1942 weggevoerd. Ook een joodse huurder van een appartement in het pand van het oud-katholiek tehuis aan de Mariahoek trof dit lot.

De tehuizen zelf kregen te maken met evacuaties. In april 1942 vorderden de Duitsers 'De Wartburg'. De bewoners moesten terug naar de Lange Nieuwstraat. Het gereformeerde diaconiehuis 'De Oorsprong' stond ook op het lijstje: 'Op maandag 6 april (1942) kreeg ons tehuis bezoek van drie Duitse militairen met twee Duitse dames, in verband met hun plan om het huis voor de Duitse Wehrmacht te vorderen.'⁵ Ruim een week later kwam het bevel het huis te ontruimen met achterlating van de inventaris. Alleen bedden en persoonlijke bezittingen van de bewoners waren daarvan uitgezonderd. Een aantal bewoners werd bij familie ondergebracht, anderen in een door de gereformeerde diaconie gehuurd pand aan de Breedstraat. Het huis Oudaen nam de zieken op, waardoor het overvol raakte. Omdat er voor veel mensen gekookt en gewassen moest worden, kreeg het huis een boete wegens te hoog gasverbruik. Na protesten van de huismeester, die de noodsituatie uitlegde, werd de boete kwijtgescholden. 'De Oorsprong' werd na de vordering in gebruik genomen door een eenheid 'Nachrichtenhelferinnen', de zogeheten 'grijze muizen', die sinds een jaar ook al in het Hieronymushuis zaten.

Het oud-katholiek tehuis aan de Mariahoek kreeg eveneens te maken met evacuatie. Op zaterdag 27 maart 1943 riep voorzitter Vermeulen de regenten in een spoedvergadering bijeen, omdat vordering door de bezetter dreigde. Overleg met de verantwoordelijke ambtenaar van de gemeente Utrecht en de Ortskommandant leidde slechts tot kortstondig uitstel. Per 10 april moest het pand ter beschikking komen. De regenten slaagden erin een huis aan de dichtbij gelegen Rijnkade te verkrijgen. Omdat het eerst aan de bewoning door ouden-van-dagen moest worden aangepast, was een tijdelijk verblijf in het Bartholomeusgasthuis noodzakelijk. Op 7 april vond in een verschrikkelijke storm de verhuizing plaats. Voor de oudste bewoonster, de 100-jarige Geertruida Glazemaker, was het allemaal teveel. Kort na de verhuizing overleed ze. Het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen in de Doelen had weer heel andere problemen. Als gemeentelijke instelling kreeg het te maken met het benoemingsbeleid van de NSB-burgemeester C. van Ravenswaay, die in april 1942 de ontslagen G.A.W. ter Pelkwijk opvolgde. Al in juni van dat jaar benoemde het gemeentebestuur twee geestverwanten als verpleegster. In april 1943 kreeg het directeursechtpaar zijn ontslag en trad een NSB-er als directeur aan. De nieuwbenoemden bleken buitengewoon incompetent, een probleem dat zich bij NSB-ambtenaren vaker voordeed. De nieuwe directeur van de Doelen maakte het zelfs zo bont, dat hij op 1 oktober 1943 weer ontslagen werd. Een van de verpleegsters trad voor de rest van de oorlog op als waarnemend directrice.

De verschillende Utrechtse tehuizen stonden tijdens de oorlogsjaren voor de moeilijke taak om ondanks huisvestingsproblemen en een krimpend aanbod van goederen een groeiend aantal bewoners te verzorgen. Zoals de volgende tabel laat zien, nam hun aantal tussen 1940 en 1945 flink toe.

Aantal bewoners van de verschillende Utrechtse tehuizen voor ouden-van-dagen, 1940-1945⁶

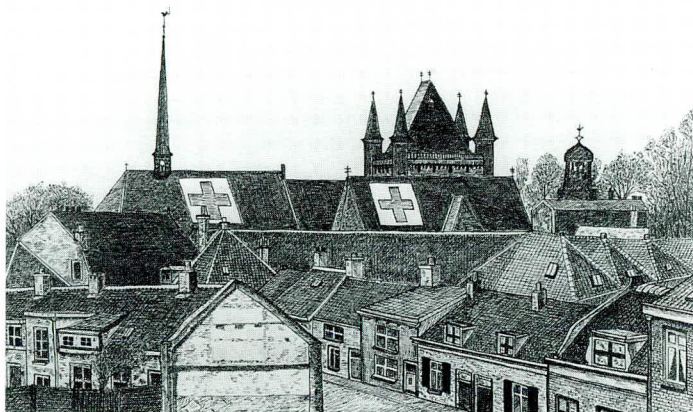
Tehuis	1940	1945
Doelen	135	151
Hieronymus	92	92
Oudaen	82	103
Bartholomeus	93	110
Rusthuis	21	23
De Oorsprong	39	31
Oud-katholiek	14	15
Luthers	10	?

**Het St. Hieronymushuis werd in 194
gevorderd door een eenheid 'Nachrichtenhelferinnen
de zogenaamde 'grijze muizen**

Het doorzetten van de vooroorlogse groei tussen 1940 en 1945 is mede te verklaren door de toenemende hulpbehoefte van ouderen. Steeds meer waren kwamen op de bon. Het organiseren van het bestaan werd daardoor veel ingewikkelder. Opname in een bejaardenhuis was dan een oplossing. Het aankloppen bij de Winterhulp, de nationaal-socialistische zorgorganisatie die via de Volksdienst ook ouderen hielp, stuitte bij velen op morele bezwaren. Een Utrechtse wijkverpleegster schreef over haar werk in de winter 1941-1942: 'Soms kan je de patiënten niet helpen, er is geen kachel aan en geen eten genoeg. De Volksdienst stelde lokaliteiten beschikbaar voor Ouden van Dagen en kinderen om er daags warm te zitten. Er wordt geen gebruik van gemaakt, de mensen hebben het nog liever koud. Toch tref je wel gezinnen aan die zich moeten laten helpen bij gebrek aan alles.'⁷

Vanaf 1943 begon het bestaan echt bedreigend te worden. Het gevaar van evacuatie dreef nog over. Toen de Duitsers eind 1943 ambtenaren uit de kustprovincies evacueerden en Utrecht toe- wezen aan het Departement van Waterstaat, moest woonruimte gevonden worden. Utrechtse die niet in het arbeidsproces waren ingeschakeld, de 'nappers', liepen het risico hun huis uitgezet te worden. Dat betrof vooral ouderen. Om hieraan te ontkomen, namen 'nappers' zelf maar vast iemand in huis die wel economisch actief was. Ina Boudier-Bakker schreef in haar dagboek: 'Nu hebben we gehoord, dat maar honderdzestig gezinnen moeten worden ondergebracht. Maar nu we deze "medebewoner" aanbevolen kregen, leek het ons toch raadzaam die maar te aanvaarden. En zo komt deze jonge gehuwde man, en krijgt de logeerkamer om te slapen, en toveren we de salon om in zitkamer.'⁸ Andere 'nappers' gingen samenwonen. Uiteindelijk viel het met de verplichte uitzettingen nogal mee.

Wat niet meeviel, was de toenemende goederenschaarste. Die nam in de herfst van 1944 een dramatische wending. In september bevrijdden de geallieerden het zuiden van het land en landden bij Arnhem, de operatie *Market Garden*. Om Duitse transporten te hinderen riep de Nederlandse

Henri van Heuven (1895-1953), St. Hieronymusgasthuis tijdens de Tweede Wereldoorlog, met op het dak een Rode Kruisbeschildering. Tekening (1945), Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

regering in London het spoorwegpersoneel op in staking te gaan. Na de mislukking van *Market Garden* kondigde de Duitse rijkscommissaris Seyss-Inquart als strafmaatregel voor de spoorwegstaking een verbod op voedseltransporten naar het westen van Nederland af. De hongerwinter stond voor de deur. De nijpende tekorten aan voedsel en brandstof werden in januari en februari 1945 verergerd door de strenge vorst. Ouderen waren in deze extreme omstandigheden bijzonder kwetsbaar. Behalve dat ze ontberingen fysiek veel slechter konden doorstaan, hadden ze ook de kracht niet om via lange hongertochten voedsel te bemachtigen. Ze werden voor hun overleven afhankelijk van hun kinderen. Bejaarden zonder kinderen waren aangewezen op de gaarkeukens, die door hulporganisaties werden opgezet. De belangrijkste hulporganisatie was het Interkerkelijk Overleg (IKO), een samenwerkingsverband van de Utrechtse kerken, dat onder leiding stond van de oud-katholieke bisschop mgr. E. Lagerwey. Ook aloude instellingen als de wekelijkse brooduitdeling uit het Van Dashorstfonds, die sinds 1907 niet meer in de Buurkerk, maar in het Eloyengasthuis plaatsvond, werden nu van levensbelang. Voor velen was de hulp onvoldoende. Ina Boudier-Bakker

August van der Linden, Uitdeelpost Oudwijk

12 mei 1945. Potloodschets (1945),

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht,

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

**Tijdens de hongerwinter waren vooral ouderen aangewezen
het Interkerkelijk Overleg (IKO)**

schreef in januari 1945: 'Dokter Koster was bij ons en vertelde dat hij zijn eerste patiënt aan verhogering had verloren. Zonder ziekte, een man alleen, eenvoudig aan verzwakking door ondervoeding bezwaken.'⁹ De sterfte in Utrecht liep sterk op. In de eerste helft van 1945 stierven tweemaal zoveel inwoners als in dezelfde periode van het jaar daarvoor. Dat betrof naar verhouding veel ouderen. In het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden van Dagen was de toestand dramatisch. In 1945 stierf de helft van de 150 bewoners, bijna allemaal in de eerste helft van het jaar. In 1944 was het aantal overlijdensgevallen 53 geweest en het jaar daarvoor 25. Naast honger waren koude en vervuiling de oorzaak van de verhoogde sterfte.

Met de bevrijding, die voor Utrecht op 7 mei 1945 kwam, was het leed nog niet geleden. Het zou tot eind juni duren voor de voedselvoorziening weer enigszins op peil was. Vóór er weer voldoende textiel, brandstof en schoonmaakmiddelen waren, zou nog veel langer duren. De geëvacueerde ouderentehuizen moesten eveneens geduld hebben. Het betrekken van hun oorspronkelijke panden was nog niet mogelijk, omdat de Canadezen ze nodig hadden. Die woonden de huizen nog verder uit, zodat na het vrijgeven in de herfst van 1945 ingrijpende herstelwerkzaamheden nodig waren. De niet gevorderde tehuizen waren meestal onbeschadigd, maar zwaar vervuild. Na de bevrijding moesten ze grondig schoongemaakt en van ongedierte gereinigd worden. Door het gebrek aan goederen bleef het gedurende het hele jaar behelpen.

Bij het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden van Dagen keerden meteen na de bevrijding de in 1943 ontslagen directeur en directrice terug in hun functies. De waarnemend directrice vloog de laan uit, evenals vijf andere verpleegsters die de bezetter welgezind waren geweest. In Huize De Oorsprong trad met de heropening in 1946 een nieuwe directrice aan, mevrouw N. van der Pol-Bontekoe. De functie van directrice kwam in de plaats van die van huisvader en huismoeder. Deze wisseling kwam voort uit de nieuwe ideeën over bejaardenhuisvesting, die in de jaren '20 waren ontstaan en nu een grotere verspreiding kregen. In de jaren na de oorlog werd gebroken met de traditionele oudeliedenzorg. Tijdens de oorlog waren ideeën gerijpt over de opvang van medeburgers boven de 65. Zowel in het bezette Nederland als in de kringen rond de regering in Londen werkte men aan plannen. Die betroffen zowel de huisvesting als de inkomensvoorziening. In opdracht van de regering in ballingschap stelde de commissie Van Rhijn een sociaal plan op voor de armoedebestrijding in het naoorlogse Nederland. Het Engelse rapport *Beveridge*, dat een stelsel van sociale verzekeringen schetste, inspireerde de commissie en werd met wat aanpassingen op maat gesneden voor de situatie in Nederland. Als gevolg van de bezetting was de armoede tot grote hoogte gestegen en met name veel ouderen bevonden zich in een bijzonder ongunstige situatie. Deze plannen vormden

op de gaarkeukens van
Het zou tot eind juni 1945 duren voor de voedselvoorziening
weer enigszins op orde was.

de grondslag voor het beleid van het eerste naoorlogse kabinet, dat in juni 1945 aantrad. Minister van Sociale Zaken werd de sociaal-democratische voorman W. Drees sr. (1886-1988), die deze functie in verschillende kabinetten tot 1948 zou bekleden. Hij werd de belichaming van de totale vernieuwing in de ouderenzorg, die na de oorlog tot stand zou komen.

De wetgeving onder Drees: de Noodwet Ouderdomsvoorziening en de AOW

Al kort na de bevrijding zei Drees dat Nederland op het gebied van ouderenzorg nog heel wat goed te maken had. Hij begon meteen met de voorbereidingen. Omdat het ontwerpen van uitgewerkte wetgeving veel tijd zou kosten, kwam de minister van Sociale Zaken in het voorjaar van 1947 met een Noodwet Ouderdomsvoorziening. Ongeveer 300.000 Nederlanders gingen 'van Drees trekken'. De Noodwet gaf ouderen het recht op een uitkering op basis van een zogeheten omslagstelsel: jongeren brachten het geld voor de ouderen direct op. De werkenden betaalden geen premie, die later recht op een uitkering zou geven. Van de uitkering van f 19,50 per week dienden eigen inkomsten te worden afgetrokken. Ouderen met voldoende inkomen uit pensioen, vermogen of arbeid vielen buiten de termen. Meer dan de helft van het totale aantal ouderen kreeg geen uitkering krachtens de Noodwet. De regeling had als doel ouderen op korte termijn boven de armoedegrens te verheffen. Als zodanig vormt de Noodwet een doorbraak in de opbouw van de verzorgingsstaat. Drees zelf keek er een kleine 30 jaar na dato als volgt op terug: 'De betekenis was principieel groot, al was de regeling zelf, gezien de financiële toestand, zeer sober.'¹⁰ Niet alleen de uitkeringen waren betrekkelijk laag, maar ook regelingen als het in de jaren '30 ingevoerde verhaalrecht, waarbij mensen verplicht waren bij te dragen in de verzorgingskosten voor hun familieleden in bejaardentehuizen, bleven bestaan. De kleinzoon van J. de H. uit Utrecht, werd in 1952 door de commissie voor onderhoudsplicht, gesommeerd een achterstallig bedrag van f 345,25 te betalen ter ondersteuning van zijn grootvader, die in Oudaen was opgenomen. Nadat het bevelschrift in handen was gesteld van een deurwaarder werd het geïnde bedrag bijgeschreven op de rekening van Oudaen.

De bescheiden bedragen die werden uitgekeerd stemden veel ouderen toch tot grote dankbaarheid jegens Drees. Hij werd overladen met giften, waaronder veel huisvuilproducten als portretten van hem uit schelpen of ijzerdraad. Enkelen vereenzelvigden zijn naam zozeer met de nieuwe wettelijke regeling dat bezorgdheid ontstond: 'Als die meneer nu dood gaat, krijgen we dan nog een uitkering?'¹¹ Drees bewaarde de geschenken zorgvuldig en gaf enkele een vaste plaats op zijn werkkamer. Ook de brieven die hij ontving zijn bewaard gebleven. Ze tonen op soms ontroerende wijze hoezeer de schrijvers en schrijfsters hun financiële zelfstandigheid geheel aan hem toeschreven. Een dankbare Utrechter schreef in april 1949: 'Hoog Weledelen Heer Minister Precident Drees, Mijn Heer, groot is onze dankbaarheid dat dien Nood wet er door is

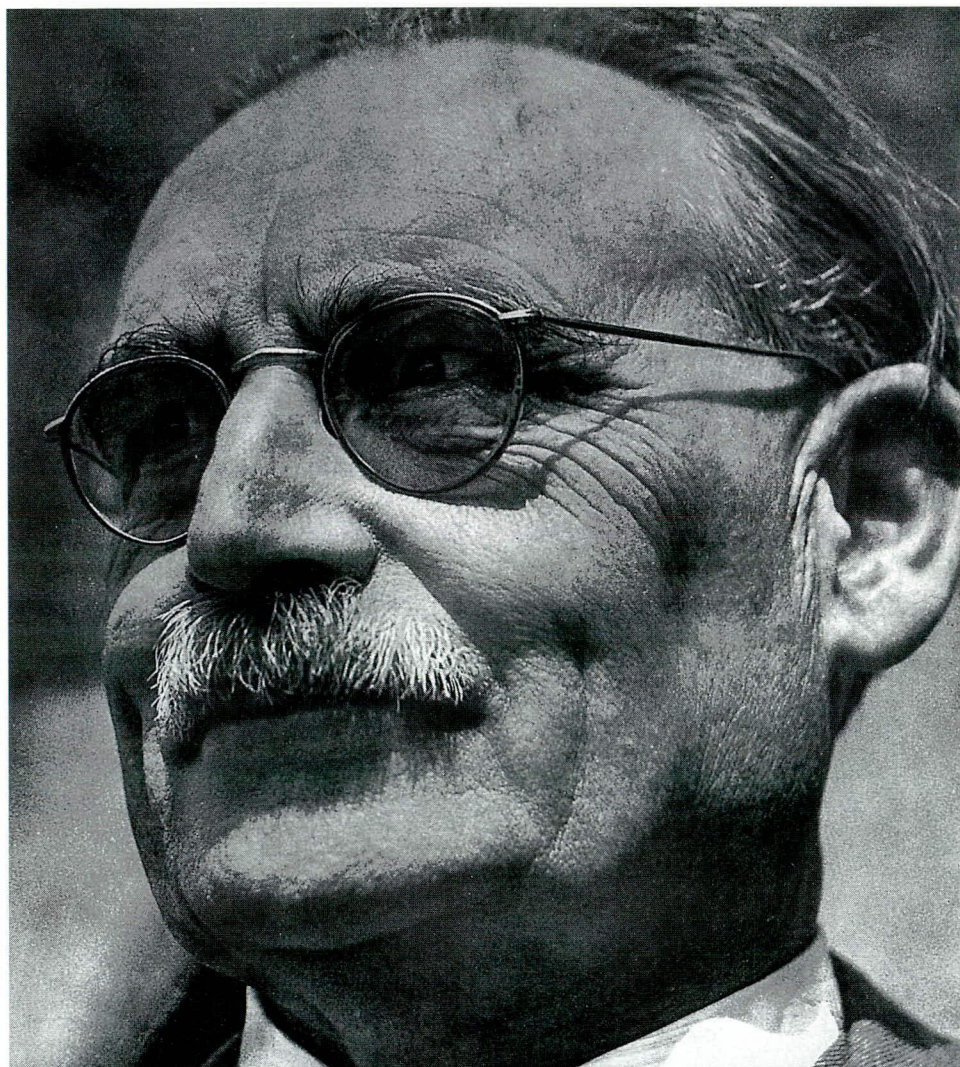
gekome, maar hopen duuzende met mij dat er toch is een zonnetje in dat Licht moge schijnen. Voor my is het veel beter geworden. 10,64 in den 28 dagen en mijn hand op houden van mijn Kinderen, nu heeft ik zoo 19,60 per week. Daar blijft ik U Exxellentie groot Dankbaar voor.' De brief eindigt met de woorden 'Nogmaals Den Grote Dank voor onze Boterham.'¹²

De Bond voor Staatspensionering, tijdens de oorlog verboden door de bezetter en direct na de bevrijding heropgericht, reageerde positief op de Noodwet, maar uitte bezorgdheid over het ontbreken van een definitieve regeling. Bovendien was het uitgekeerde bedrag te laag. Met name de verrekening van inkomsten en het bezit van een bescheiden kapitaal werd door de Bond uitgelegd als onrechtvaardig, omdat zodoende de spaarder werd gestraft en de verkwister werd beloond. De aftrek van de eigen inkomsten leverde in het algemeen veel kritiek op. G. van Roekel, de algemeen voorzitter van de Bond schreef naar aanleiding van de Noodwet van 1947: 'Wij hebben de minister te kennen gegeven, dat deze dankbaarheid niet betekende, dat wij geheel voldaan waren. Wij zijn niet voldaan, omdat het bedrag der uitkering niet voldoende is om onze oudjes, die niets bezitten, geheel financieel onafhankelijk te maken, zodat aanvullende steun van kerk of van burgerlijk armbestuur in veel gevallen nog nodig zal blijken te zijn.'¹³

Het was de bedoeling de Noodwet al na drie jaar te vervangen door een definitieve regeling. Dat lukte niet door de grote verdeeldheid tussen de sociale partners en de politieke partijen. Met name de premieheffing was een moeilijk punt. Drees was intussen minister-president geworden. Hij leidde achtereenvolgens vier regeringen. Zijn eerste kabinet was een coalitie van PvdA, KVP, CHU en de nieuwe liberale partij VVD. In 1952 werd de laatste partij vervangen door de ARP. In het voorjaar van 1956 kwam J.G. Suurhoff, minister van Sociale Zaken in het derde kabinet Drees, met de Algemene Ouderdomswet, bekend geworden onder de afkorting AOW. Het wetsontwerp hield een verplichte verzekering voor alle burgers in, ongeacht de hoogte en de bron van hun inkomen. Er was dus uiteindelijk gekozen voor een regeling met premiebetaling, maar wel een die per 1 januari 1957 recht gaf op een uitkering voor alle 65-plussers. Het ontwerp kreeg in de kamer brede steun. De voorzitter van de Tweede Kamer feliciteerde de parlementariërs met het aannemen van de nieuwe wet 'waardoor de ongelukkige woordcombinatie "oud en arm" zal verdwijnen.'¹⁴ Op 31 mei 1956 vond de ondertekening door koningin Juliana plaats.

De uitkeringen die krachtens de AOW werden verstrekt aan bijna 740.000 huishoudens waren niet zo hoog dat daarmee onmiddellijk een einde was gekomen aan de moeilijke financiële situatie van veel ouderen. De AOW was bedoeld als een bodempensioen, waarbij aanvullende uitkeringen in de vorm van bedrijfspensioenen, levensverzekeringen of inkomsten uit vermogen noodzakelijk bleven. Daarbij kwam dat er nog geen sprake was van een koppeling van de AOW aan het minimuminkomen. Ondanks het nieuwe wettelijke kader waarbinnen geen plaats meer was voor ouderwetse armenzorg en bedeling, bleef voor veel bejaarden de noodzaak bestaan om sober te leven.

De ouderen, waar altijd over werd gesproken, gingen intussen zelf steeds meer een pressiegroep vormen. De belangen

DREES

uw
vertrouwen
waard

LIJST

2

PARTIJ VAN DE ARBEID

Bij de Kamerverkiezingen van 1956 tra

van ouderen werden na de Tweede Wereldoorlog niet alleen meer behartigd door de Bond voor Staatspensionering. Na 1945 werd naast de Algemene Bond van Ouden van Dagen (later Algemene Bond van Bejaarden) een aantal confessionele ouderensbonden opgericht, die onderling veel samenwerkten om zodoende invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid. Het welzijn van ouderen bleef een zaak van algemeen belang waar politieke en levensbeschouwelijke tegenstellingen makkelijk overbrugbaar bleken. Strijdvaardigheid werd op 9 mei 1964 gedemonstreerd toen 30.000 ouderen in de Utrechtse Jaarbeurshallen bijeenkwamen om uiting te geven aan hun ongenoegen over het regeringsbeleid. 'Op die zaterdag reden in alle vroegte 550 autobussen uit alle delen van het land naar Utrecht. Ze zaten vol met bejaarde mensen die gingen demonstreren voor hun recht: een levensavond zonder al te grote zorgen. Een inkomen waarvan je kunt bestaan zonder je hand te moeten ophouden. Een AOW-uitkering, die een redelijk sociaal minimum inhoudt.'¹⁵ Een belangrijk thema op deze dag was het uitblijven van een reactie in de vorm van deugdelijke beleidsplannen op het toenemende aantal ouderen: 'We worden ouder en ouder, maar we gedragen ons nog steeds alsof het niet waar is.'¹⁶ Van iedere 1000 inwoners van Nederland waren er in 1964 100 bejaard tegenover 62 in 1930 en 78 in 1950. De grootste moeilijkheden waren de te lage inkomens, huisvestingsproblemen, het gebrek aan bejaardentehuizen en de opvang voor chronisch zieke bejaarden. Een hoger inkomen zou de bejaarde mensen in ieder geval maken tot 'doodgewone staatsburgers net als ieder ander.' De Algemene Bijstandswet, die in 1965 van kracht werd, maakte van de AOW een inkomen dat gelijk was gesteld met het sociaal minimum. De demonstratie van 1964 had voor het eerst aangetoond dat ouderen zelf ook druk konden uitoefenen op het regeringsbeleid. Een koppeling van de AOW aan het minimumloon werd overigens pas in 1976 bij wet vastgelegd. Het gegarandeerde inkomen van ouderen was nu verbonden met dat van de werkende bevolking. Bij pensioenen was er al vaak sprake van een bepaald percentage van het laatstverdiende loon. De koppeling van het ouderensinkomen aan het loonniveau betekende een volledige breuk met de armenzorgtraditie, waarbij anderen hadden vastgesteld hoeveel geld of zorg ouderen nodig hadden.

Een toereikend inkomen na het bereiken van het 65ste levensjaar was in feite de realisering van het staatspensioen. Ondanks de premiebetaling kwam de regeling het dichtst in de buurt van de opvattingen die de Bond voor Staatspensionering vanaf

Affiche van de PvdA voor de Kamerverkiezingen van 1956.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam

Foto IISG

Minister-president W. Drees op als lijsttrekker van de PvdA.

1900 had uitdragen. Ook de ouderen die in 1956 de pensioengerechtigde leeftijd bereikten en nooit premie hadden betaald, kregen een volledige AOW-uitkering. Deze verworvenheid kwam tot stand in een periode waarin de economische ontwikkeling van Nederland gekenmerkt werd door een ongekende bloei. Het proces van industrialisatie en mechanisering maakte de financiering van de verzorgingsstaat mogelijk. De keerzijde was dat ouderen nog verder van de arbeidsmarkt werden verdrongen. Mensen hoefden na hun 65ste niet meer te werken en mochten dat vaak ook niet meer. 'Het is de nog jonge directeur van de zaak, die hem breed glimlachend toespreekt, maar die in zijn hart blij is zelf nog ver van deze mijlpaal af te zijn. Meneer tracht blij verrast over zijn leesbril (...), heen te kijken om het juiste moment te bepalen, waarin van hem verwacht wordt, dat hij op zal staan om de envelop in ontvangst te nemen en met enkele bescheiden woorden te zeggen, dat het voor hem een onvergetelijke dag zal blijven en dat hij met voldoening op zijn werkkring zal terug zien.'¹⁷ Voor veel ouderen was een dergelijk tafereel de inleiding van een nieuwe fase in hun leven waarbij het arbeidsleven voorgoed vaarwel werd gezegd. Velen vonden dit een heerlijke rust, anderen voelden zich juist afgedankt.

146

Deelnemers aan de grote demonstratie voor een
verhoging van de AOW in 1964.

Collectie ANBO.

Foto B.J. van Meerendonk, Fotobureau Alg. Holl.

Fotopersbureau, Amsterdam.

In 1964 vervoerden 550 autobusse

Het gevoel niet meer mee te tellen in de samenleving was en is voor velen onacceptabel. Een oplossing werd in de loop van de jaren '60 en '70 gezocht in het stimuleren van culturele, recreatieve en educatieve activiteiten van ouderen. In de tweede Nota Ouderenbeleid van het kabinet Den Uyl werd gesproken over het bereiken van een fase waarin het accent 'ligt op de gelijkwaardigheid van de mens, zowel naar sexe als naar leeftijd, maar ook naar inkomen, invloed, kennis.'¹⁸ Nu volkomen ingeburgerd maar destijds omstreden was de PAS-65, die ouderen kortingen geeft op verschillende terreinen. Door korting te geven werd getracht de mobiliteit van ouderen te bevorderen en de drempel te verlagen voor participatie op het gebied van cultuur, recreatie, en dergelijke. In het openbaar vervoer kregen ouderen kortingen: de roze strippenkaart en de seniorenkaart van de Nederlandse Spoorwegen.

De uitstroom van ouderen uit het arbeidsproces nam steeds verder toe en kreeg rond 1980 een nieuwe impuls met de vervroegde uittreding (VUT) van werknemers onder de 65. Om plaats te maken voor jongeren die anders werkloos zouden blijven werden oudere werknemers gestimuleerd om al vóór het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd hun werkkring te verlaten.

...ejaarden uit het hele land naar de Jaarbeurs te Utrecht om
...e demonstreren voor een verhoging van de AOW.

Vernieuwingen in de bejaardenhuisvesting

Terwijl dankzij de Noodwet Ouderdomsvoorziening, de AOW en de Algemene Bijstandswet de inkomenspositie van ouderen verbeterde, werd er in dezelfde periode veel gedaan aan de bejaardenhuisvesting. Aanvankelijk ging het om verbetering van de bestaande instellingen. Alleen het lutherse tehuis was gevestigd in nieuwbouw; het huis 'De Wartburg', dat in 1941 in de naburige gemeente Oudenrijn was geopend. Het door de Duitsers gevorderde pand was na de oorlog weer betrokken. In 1954 kwam het binnen de Utrechtse gemeentegrenzen te liggen na de annexatie van Oudenrijn. Hier verrees de nieuwe wijk Kanaleneiland. Het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen, het Bartholomeusgasthuis, Oudaen, het Hieronymushuis en het oud-katholiek tehuis aan de Mariahoek bleven voorlopig nog op hun oude plek. De ouderen uit de betere milieus brachten hun 'levensavond' door in de rusthuizen die in de jaren '20 en '30 waren gebouwd voor hen die door 'tegenslag niet meer konden leven, overeenkomstig hun stand.'¹⁹ In 1953 werd 'Welgelegen' aan de Leidseweg geopend, omdat er behoefte was aan meer tehuizen voor beter gesitueerden. Ook in de oude vrijwoningen zoals de Beyerskameren en het Margarethenhofje waren veel bejaarden gehuisvest.

De hervormingen in de oude instellingen kwamen meestal slechts langzaam op gang. Ook in het oudste bejaardentehuis van Utrecht, het Bartholomeusgasthuis, leefden de inwoners aanvankelijk naar dezelfde strenge regels als vóór de oorlog. Een incident dat in 1953 plaatsvond, weerspiegelt echter iets van veranderingen die voor de deur stonden. Het Bartholomeus werd in dat jaar geconfronteerd met kritiek op het functioneren van het tehuis. In een anonieme brief gericht aan het *Utrechts Nieuwsblad* werd melding gemaakt van allerlei wantoestanden. De ouderen zouden beven als de directrice haar dictatoriale stem door de zalen liet schallen. Pantoffels zouden verboden zijn en 's middags na de broodmaaltijd werd volgens de schrijver geen koffie of thee meer verstrekt. 'U zult vragen: "Is er dan geen controle?" Ja, maar die wordt van te voren aangekondigd. Dan krijgen ze op die dag: heerlijke koffie, soep vooraf en een heerlijk stuk vlees, wat ze anders eens per week krijgen.' Het college van regenten nam de klacht serieus en was de redactie van de krant dankbaar voor het zenden van een afschrift van de brief. De regenten inventariseerden klachten onder de bewoners, maar vermeden daarbij een rechtstreeks verband met de brief. De enquête zou dienen om meningen te verzamelen in verband met moderniseringsplannen. Personen werden gehoord die bekend stonden als 'bezwaarden'. Volgens de regenten waren de betreffende personen verheugd dat er belangstelling werd getoond voor hun mening. Een eerste verlangen was de instelling van een maandelijks spreekuur van de huismeester of de secretaris, waardoor disgenoten rechtstreeks, zonder tussenkomst van de directrice, met de regenten in contact konden komen. Tegen de zogenaamde slaapboxen bestonden weinig bezwaren, wel stelden

**Beyerskameren aan de Lange Nieuwstraat
met ramen zemende bewoonster (1951).**

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht,

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

Fr. v.d. Werf

**In de 17de-eeuwse Beyerskameren leefden in de jaren
vijftig nog zelfstandig wonende bejaarden.**

enkele disgenoten het op prijs dat het licht voortaan wat langer aan zou blijven dan tot half tien 's avonds. Het eten werd door de meesten niet smakelijk gevonden: 'groenten zijn papperig en nat; de jus is schraal en smaakt dikwijls niet; oude aardappelen overgebleven van de vorige dag, zouden de volgende dag tussen de nieuw gekookte aardappelen komen. (...) De oordelen lopen van matig tot slecht.' De herenzitzaal was naar de mening van de ondervraagden donker, somber, ongerieflijk en te klein. Alleen zij die aan de straatkant zaten, kregen nog wat licht, de rest zat volgens hen altijd in het donker. Ondanks tekortkomingen voelden de bewoners zich naar de mening van de regenten thuis in het Bartholomeus. 'De meesten brachten naar voren dat vooral in het begin de aanpassing moeilijk is, omdat de wijze waarop tucht en orde wordt gehandhaafd h.i. wat teveel is afgestemd op personen met weinig verantwoordelijkheidsgevoel en minder volwaardigen.'

In een brief aan het *Utrechts Nieuwsblad* beklemtoonden de regenten nog eens dat de reeks klachten berustte op feiten die door de schrijver in een wel zeer ongunstig daglicht waren gesteld. De klacht dat enkele bewoners onder dwang bedorven spinazie gegeten hadden, was een overdreven voorstelling van zaken: 'op den bewusten dag is de directrice naast deze oudjes gaan zitten, totdat zij hun bord met spinazie hadden leeg gegeten.(...) Daarbij dient wel in het oog worden gezien, dat het in het belang van de gezondheid van de oudjes is, dat zij hun eten niet laten staan, omdat gelet op hun hoogen leeftijd, bij niet-eten hunne gezondheid zou geschaad worden'.²⁰ Dat de affaire hoog werd opgenomen bleek wel uit de snelheid waarmee sommige dingen veranderden. Zonder de conclusies van de regenten af te wachten werd alvast besloten om voortaan om 8 uur 's avonds een kop koffie aan de disgenoten te verstrekken.

Naar aanleiding van het opinieonderzoek onder de disgenoten kondigden de regenten een aantal veranderingen aan. Een maandelijks spreekuur van de huismeester en/of de secretaris werd ingesteld, de boxen werden vervangen door slaapkamertjes, men zou wat vaker soep en een toetje krijgen en eigendommen van overleden inwoners werden voortaan aan de erfgenamen gegeven. Op het eerste spreekuur, dat gehouden werd op 3 mei 1954, kwam disgenoot G. met enkele verzoeken, onder andere dat regenten zouden toestaan dat ook 's middags kon worden gekaart. Zij besloten dit toe te staan, 'mits dit kaarten geen rumoer veroorzaakt.' Een verzoek van G. om voortaan in plaats van zes slechts vier stuks ondergoed van elke soort te hoeven hebben, werd overgelaten aan het oordelend vermogen van de directrice.

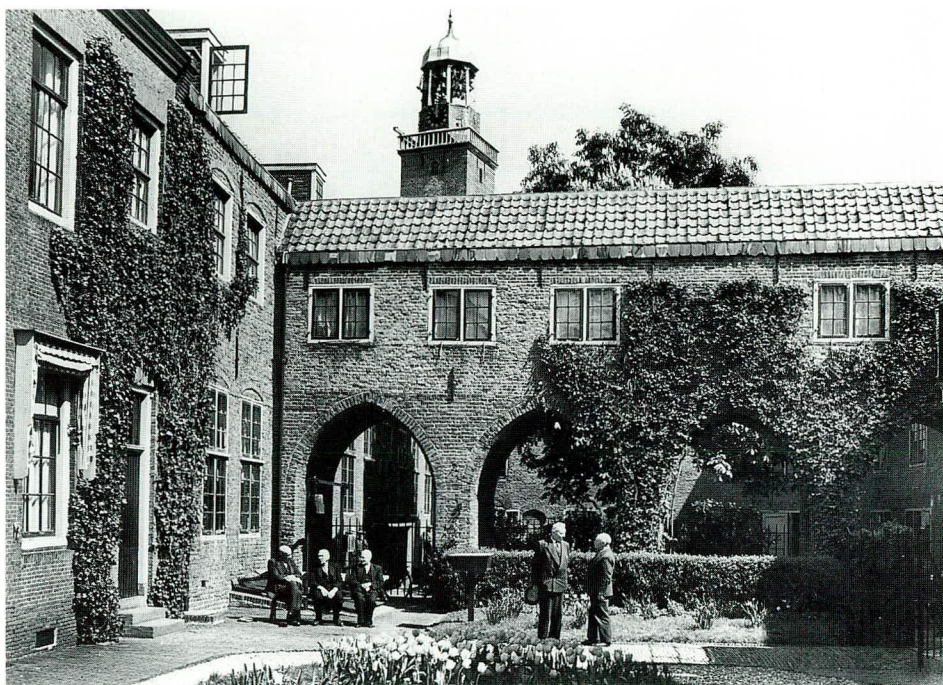
Ook in het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen, de Doelen, kwamen de veranderingen na 1945 langzaam op gang. De reglementen die inwonenden op straffe van huisarrest verboden om later dan een uur na zonsondergang thuis te komen werden pas in 1953 van de muur gehaald. Inmiddels werd in de gemeentelijke politiek wel degelijk nagedacht over toekomstige verbeteringen van het beleid ten aanzien van ouderen. Daarbij was sprake van een verstrengeling met een naoorlogs fenomeen: de woningnood. De vraag was hoe de achterstand in het aanbod van geschikte woonruimte voor het toenemende aantal ouderen kon worden weggewerkt. De directeur van sociale zaken in Utrecht kwam met een revolutionair plan, geïnspireerd op de 'stad der ouden' in Denemarken. Zijn plan voorzag een 'ideale' situatie

Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen,
kort voor de verhuizing: de gotische verbin-
dingsgang op het binnenplein met een groepje
bewoners (1955).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

G.J. Lauwers

151

in tegenstelling tot de beginjaren van het Gemeentelijk
Tehuis voor Ouden-van-Dagen, toen uniforme kleding
verplicht was, dragen de mannen in de jaren vijftig een
normaal pak.

waarin de ouderen van de stad bij elkaar zouden wonen in een complex van gebouwen en voorzieningen, voor elke categorie ouderen een speciale afdeling. Paviljoens voor zieke mannen en vrouwen, een paviljoen voor incontinenten, een voor chronisch zieken, een flatgebouw voor echtparen, een voor alleenstaanden, het geheel gecompleteerd met algemene voorzieningen als een centrale keuken, een kerk, een bibliotheek, volkstuinten, enz.²¹

Een ambtelijke commissie voor de bejaardenzorg adviseerde juist dat een goede oplossing gezocht moest worden in een verspreiding van kleinschalige bejaardenvoorzieningen over de gehele stad. In die zin werden ook conclusies getrokken. Het plan dat in 1952 op tafel kwam, legde tevens de nadruk op voorzieningen die ouderen in staat moesten stellen langer zelfstandig te blijven wonen. Wat de opvang van chronisch zieken betreft, voorzag het plan in de bouw van speciale verpleeghuizen.

In 1952 werd tevens vastgesteld dat het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen niet meer voldeed. Het zou echter nog zes jaar duren voor de bewoners van de Doelen het nieuwe gebouw aan de Aalbersestraat konden betrekken. De bewoners maakten met de verhuizing de stap vanuit een somber 19de-eeuws armenhuis naar een modern bejaardenhuis. Datzelfde gold voor de bewoners van Oudaen, die in 1965 vertrokken naar Huize Transwijk op het Kanaleneiland. Net als de Doelen stond Oudaen in Utrecht bekend als een ouderwets armenhuis met een streng regime en een beklemmende sfeer. C.J. de B., die op 17 januari 1947 opgenomen was in Oudaen, ondervond dat aan den lijve en verliet het gebouw weer in augustus van hetzelfde jaar met de mededeling dat hij zich te jong voelde voor een dergelijke inrichting. Hij verkoos de onzekerheid van de vrijheid boven het veilige maar beklemmende bestaan in deze inrichting. Hem werd bij vertrek aangezegd dat van de mogelijkheid om later terug te keren geen sprake kon zijn.²² Oudaen werd na de opening van Transwijk verkocht voor anderhalf miljoen gulden. Het pand raakte in verval en werd pas in de jaren '80 gerestaureerd.

Het Bartholomeusgasthuis werd niet vervangen door nieuwbouw, maar is steeds aangepast aan de veranderende eisen. Verbouwingen, gedeeltelijke nieuwbouw en heropeningen van het gasthuis vonden plaats in 1927, in 1956/57 en in 1985/1987. In een bespreking met enkele Bouwplancommissies werd de verbouwing van 1956 gedefinieerd, 'niet als een concessie aan de huidige hoogconjunctuur, doch als een redelijke tegemoetkoming aan de eischen die thans aan de huisvesting van minvermogenden worden gesteld'.²³ De kosten die de

**In 1958 verhuisden de inwoners van het Gemeentelijk
Tehuis voor Ouden-van-Dagen 'De Doelen' naar de
nieuwe locatie in de Aalbersestraat
over ouderenzorg**

verbouwing en nieuwbouw met zich meebrachten, waren aanleiding voor een van de regenten om te filosoferen over de vraag of 'minvermogenden' nog wel als bewoners in aanmerking konden komen. 'Vroeger waren er slechts paupers in het Bartholomeï-gasthuis. Dankzij de uitkering van Drees zijn er nu in het algemeen slechts minvermogen- den. Moeten wij vasthouden aan deze bevolkingslaag of kunnen wij overgaan tot het opnemen van mensen uit de kleine middenstand? Kan de thans aanwezige laag ergens anders onderdak vinden? (...) Wanneer de verbouwing tot stand is gekomen, kan iemand, die alleen ouderdomspensioen heeft niet meer terecht, immers de ge- middelde onkosten zullen per jaar f 1600,- bedragen, terwijl het ouderdomspensioen vermoedelijk ca. f 800,- zal zijn'.²⁴

Naar de mening van deze regent diende afgestapt te worden van het tot in details gereguleerd samenleven in gemeenschappelijke ruimten. Hij zag de eigen kamer als kern van een gedecentraliseerd systeem waar de mogelijkheid bestond om de broodmaaltijden te nuttigen, bezoek te ontvangen, om 'kortom individueel te leven'.²⁵ In de jaren 1986-1987 vond opnieuw een ingrijpende verbouwing van het Bartholomeusgasthuis plaats. Daar ging een moeizame periode aan vooraf. Al vanaf het begin van de jaren '70 voldeed het oude gebouw niet meer

Loco-burgemeester H. Ploeg jr. opent op 23 mei

1958 het nieuwe Gemeentelijk Tehuis voor

Ouden-van-Dagen.

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Vanaf 1965 werd de naam aangepast aan nieuwe opvattingen
verzorgingstehuis Tuinwijk.

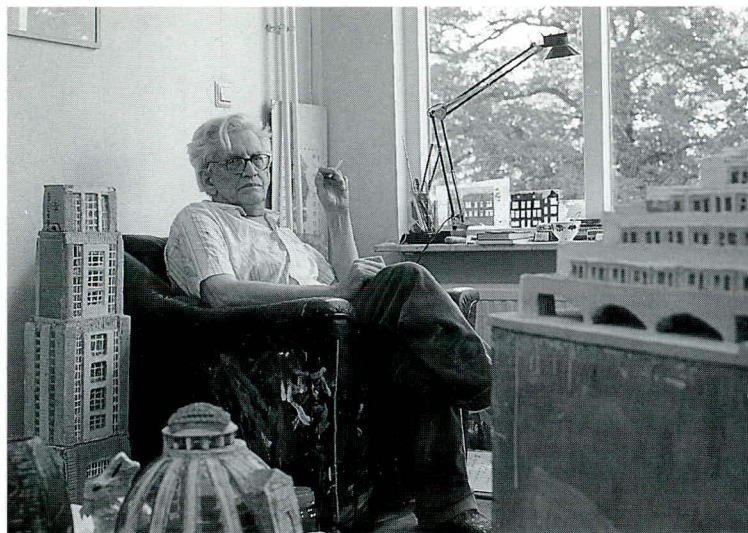
aan de eisen die de wet op de bejaardenoorden voorschreef. Ondanks de modernisering bleef het oudste bejaardenoord van Utrecht de sfeer van het verleden ademen. Tot in 1975 werden de bewoners nog aangeduid als 'disgenoten'. Met de laatste verbouwing is het uiteindelijk gelukt om een modern bejaardencentrum te realiseren op de eeuwenoude lokatie. Het 'Bartholomeetje' bleef voor de binnenstad behouden en de binnenstad bleef voor de bewoners op loopafstand.

Het Bartholomeusgasthuis was in het renoveren van de oude behuizing de grote uitzondering. Vanaf de jaren '50 was er vooral sprake van grootse plannen voor nieuwbouwprojecten. Dit gebeurde in belangrijke mate binnen de verzuilde kaders van de bejaardenzorg. Rooms-katholieke, gereformeerde en hervormde stichtingen en commissies deden onderzoek en inventariseerden de huisvestingsproblemen van de ouderen binnen de eigen zuil. Het rapport *Bejaardenzorg* uit 1953 van een door het rooms-katholieke Sociaal Charitatief Centrum in het leven geroepen commissie, inventariseerde de behoeften op het punt van huisvesting. Verder werd in het rapport aandacht geschonken aan zaken die het welzijn van ouderen bepaalden, zoals het arbeidsproces en gemeenschapsleven. Grote flats en 'kolonies' moesten worden voorkomen, omdat daarmee de oudere uit het gewone leven werd gebannen. De behoefte aan moderne verzorgingstehuizen was echter zo groot dat bij de bouw ervan hoofdzakelijk naar de opnamecapaciteit werd gekeken. Deze behoefte groeide doordat het aantal ouderen in relatieve en absolute zin sterk toenam.

Daarbij kwam dat de vele vrijwoningen en hofjes in Utrecht na 1945 niet langer geschikt werden gevonden voor bewoning door bejaarden. De huisjes hadden te weinig voorzieningen. Centrale verwarming en een douche vormden een luxe die de bewoners van de hofjes niet kenden. Uiteindelijk

Bertus Jonkers,
temidden van zijn werk (1996).

Foto Dea Rijper

werden veel van deze woningen afgestoten. Ze raakten in verval en verschillende kwamen onder de slopershamer, zoals de Sionskameren, de Stevensfundatie en de vrijwoningen in de Kroonstraat. Andere werden in de jaren '70 en '80 gered door restauratieprojecten. Ze kregen daarna uiteenlopende bewoners. Een uitzondering was de Bruntenhof bij het Lepelenburg, die opnieuw werd bestemd voor ouderen. Naast de eerder genoemde tehuizen die Oudaen en De Doelen vervingen, verrezen in Utrecht verschillende, soms zeer grote bejaardenflats. De bouw werd gestimuleerd door de Woningwet waarbij de overheid kapitaal voor de bouw beschikbaar stelde. De overheid kreeg in de jaren '60 een steeds belangrijker regulerende rol en stelde eisen aan gebouwen en personeel.

De rooms-katholieken hadden tot 1960 alleen de beschikking over het Hieronymushuis en Huize Maria Pia in Tuindorp, in totaal zo'n 150 plaatsen. Het eerste nieuwe katholieke bejaardentehuis, het Alphons Ariënhuis in Hoograven, werd in 1964 door kardinaal Alfrink ingezegend. De kamers waren klein, maar ontworpen met het idee de bewoners zoveel mogelijk vrijheid te gunnen. Iedere bewoner had een eigen 'huis', met zit-slaapkamer, toilet, wasgelegenheid en een kitchenette.²⁶ De verzorgingsflat Tuindorp-Oost volgde in 1968. Vier jaar later werd het grootste katholieke bejaardencentrum gebouwd, het Titus Brandsmahuis in Overvecht. Het twaalf verdiepingen tellende gebouw bevatte 280 kamers, waarin 320 ouderen een plaats kregen. Iedere etage beschikte over eigen eetzalen en recreatiezaaltjes. Verder werd een vleugel gebouwd met 80 aanleunwoningen.

Het oude Hieronymushuis werd in 1967 en 1968 verbouwd tot een verpleeghuis. Hoewel er herhaaldelijk plannen zijn gesmeed om het huis te vervangen door nieuwbouw op een andere locatie, doet het tehuis nog steeds dienst als verpleegtehuis voor ouderen. Het eveneens rooms-katholieke verpleeghuis Rosendael werd in 1972 gebouwd en kon ruim 200 patiënten herbergen. De gemeente Utrecht stelde het terrein beschikbaar. In een informatiefoldertje stond wat bezoekers voor de patiënten konden meebrengen: 'fruit, kleine plantjes, kleine bosjes bloemen, leuk tijdschrift, puzzleboekjes of dranken, indien de patiënt veel drinkt.'

Het feit dat de materiële zorg voor bejaarden steeds meer een taak werd van de overheid deed niets af aan het belang dat in diaconale kringen werd gehecht aan de stichting van nieuwe tehuizen 'waar onze bejaarden, rijk of arm, hun laatste levensjaren met vreugde kunnen slijten; in eigen geestelijk milieu'.²⁷ Het vraagstuk van de huisvesting en verzorging van ouden van dagen was in die optiek te veel gereduceerd tot een volkshuisvestingsvraagstuk. Materiële en geestelijke zorg was naar de mening van de schrijvers van het rapport niet van elkaar te scheiden. De geestelijke verzorging werd echter bijna uitsluitend gezocht in de sfeer van geloofszaken.

In 1958 werd de opvang van hervormde bejaarden uitgebreid met huize Henriëtte Swellengrebel aan de Fockema Andreaelaan. Ook dit was een massaal huis met een capaciteit van ongeveer 200 bewoners. Gezonde ouderen boven de 65 die

zich nog goed konden redden, kwamen in aanmerking voor opname. In een informatiefolder lezen we: 'Op elke verdieping zijn badkamers, douches, afdelingskeukens en telefoons, alsmede grotere kamers, die als conversatie-, lees- of eetzaaltjes kunnen worden gebruikt, terwijl er ook gelegenheid voor knutselen en biljarten is'. Bewoners van het oude 'Rusthuis' aan de Biltstraat werden vanaf 1972 opgenomen in het verzorgingstehuis Zuylenstede aan de Perudreef.

Het gereformeerde deel van de Utrechtse ouderen kon vanaf 1962 terecht in 'De Lichtkring' aan de Eykmanlaan in Tuindorp. Bewoners van 'De Oorsprong' verhuisden hier naartoe, indien zij nog gezond en vitaal waren. Het bewonen van eigen appartementen werd in het begin niet door iedereen gewaardeerd. Voormalige bewoners van 'De Oorsprong' misten het contact met de andere bewoners. Voordeuren die open bleven staan om contact met elkaar te houden, waren een normaal verschijnsel.²⁸ De wachtlijst van ouderen die in een tehuis

De Pallaeskamers, gezien vanaf de
Nieuwegracht, met een van de laatste bejaarde
bewoonsters (1970).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Tot in de jaren zeventig zijn de Pallaeskamers bewoond geweest door ouderen.

wilden wonen was zo lang dat in de jaren '60 de ene opening de andere opvolgde. In 1964 besloot de Stichting tot Verzorging van Gereformeerde Bejaarden tot de bouw van een nieuw complex aan de Neckardreef in Overvecht. De Richard Hoogland Stichting werd in het leven geroepen om dit unieke 'combinatiegebouw' te beheren. Het verzorgingstehuis Warande werd samengevoegd met een verpleeg- en reactiveringscentrum, dat de naam Tamarinde kreeg. Van de christelijke bejaardentehuizen bleef het oud-katholieke huis aan de Mariahoek het langst in de binnenstad. Het werd in 1973 gesloten zonder een opvolger elders te krijgen. Het huis had zijn exclusief oud-katholiek karakter al jaren geleden verloren. De oud-katholieke gemeenschap was te klein geworden voor een eigen voorziening.

Er kwamen ook nieuwe voorzieningen voor niet kerkelijk gebonden ouderen. In 1958 namen zeven algemene woningbouwverenigingen het initiatief tot de Stichting Algemeen Bejaardentehuis in Utrecht

Het Speyaert van Woerdenhofje aan de
Kerkstraat, gezicht op het binnenplein met
hoofdgebouw (1973).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Aan de schommel is te zien dat er geen bejaarden meer
wonen.

(SABU). Steun kregen ze van de voorzitters van de gemeenteraadsfracties van de PvdA en de VVD. Ook de Vereniging Humanitas, het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), de Vereniging de Vrije Gedachte en de Nederlandse Protestantenbond bevestigden hun steun. Op 1 mei 1965 ging de eerste paal de grond in op een groot terrein aan de voormalige Ezelsdijk. Op dat moment stonden 1200 ouderen ingeschreven. In maart 1968 ging het SABU-huis open. In de beginperiode werden iedere week 20 ouderen opgenomen. De gemiddelde leeftijd van de inwoners van het SABU-huis steeg na verloop van tijd en daarmee ook de verzorgingsbehoefte. Met deze ontwikkeling kreeg ieder tehuis te maken. Door de groeiende zorgbehoefte waren meer medewerkers en deskundigheid noodzakelijk en daarmee stegen de kosten. De huizen kre-

Het hervormde verzorgingstehuis Zuylenstede
aan de Perudreef in aanbouw (1971).

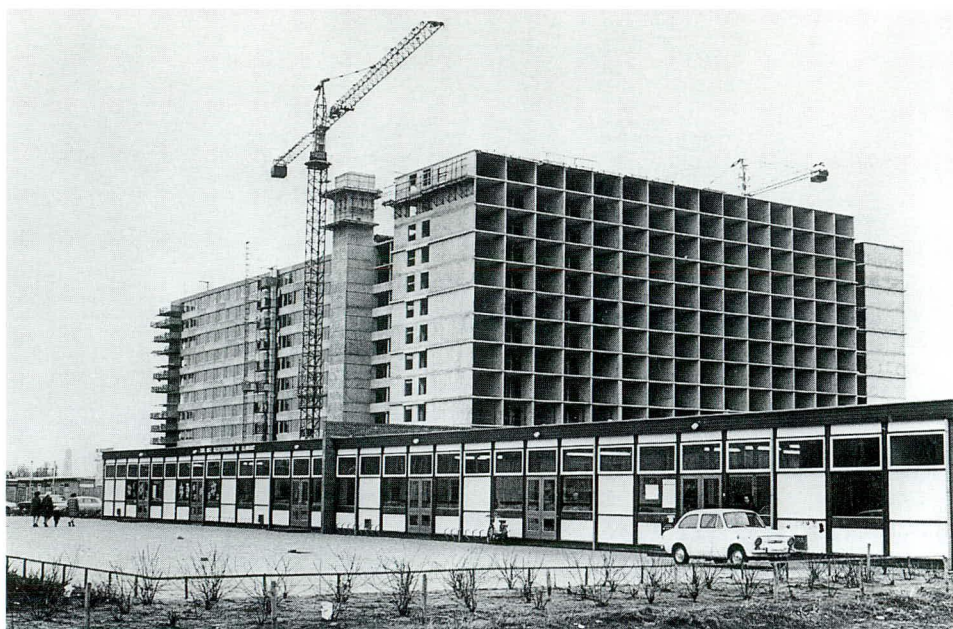
Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar

't Sticht

Met de bouw van nieuwe verzorgingstehuizen van bejaarden uitgebreid

Naast verzorgingscentra zijn er steeds meer dienstencentra

gen na verloop van tijd het karakter van een verzorgingstehuis. De pensionprijs voor opname in het SABU-huis bedroeg in 1968 f 460,- per maand en was in 1983 al gestegen tot f 2837,- per maand! Veel ouderen hadden er moeite mee om een beroep te doen op de Algemene Bijstandswet, die nog vaak geassocieerd werd met een vorm van bedeling. Een oud-directeur zei in het jubileumgeschrift van het SABU-huis uit 1983 hierover: 'Ik heb wel eens een bewoner gesproken, die zei: "Als ik naar de bijstand moet, spring ik mijn raam uit." Hij woonde op de achtste etage. Gelukkig is dat niet gebeurd en heeft men het nu ook als een recht geaccepteerd.'²⁹ Een bejaardentehuis dat speciaal afgestemd was op leden van de sociaal-democratische vakbond NVV was 't Huis aan de Vecht, geopend in 1973. In een wervingsfolder werd de doelstelling

Dienstencentrum Kanaleneiland met kegelende
bezoeksters (1974).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

*Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht naar
Gemeentelijke Fotodienst*

Is Zuylenstede werd de opvang

ekomen, waar zelfstandig wonende ouderen elkaar kunnen
ntmoeten en desgewenst hulp kunnen krijgen.

omschreven: 'In toenemende mate wordt de samenleving geconfronteerd met de behoeften van hen die vanwege hun ouderdom het arbeidsproces hebben verlaten.' Toen NVV en NKV enkele jaren later opgingen in de FNV, besloot het bestuur om het verzorgingstehuis open te stellen voor iedereen die in het bezit was van een indicatie tot opname.³⁰ Het kreeg daardoor een meer algemeen karakter. In het bouwen van algemene verzorgingscentra was ook de gemeente Utrecht verder gegaan na de verhuizing van 'De Doelen' naar 'Tuinwijk'. In 1965 ging het tehuis 'Tolsteeg' open en in 1968 'Kanaleneiland'. Laatstgenoemd bejaardentehuis werd gekoppeld aan een al enkele jaren bestaand dienstencentrum, waar zelfstandig wonende ouderen op terug konden vallen. In 1974 waren 3283 bejaarden in negentien Utrechtse verzorgings- en verpleeghuizen opgenomen. Bij deze centra behoorden nog eens 577 aanleunwoningen. In de zeven verpleeghuizen werden 796 chronisch zieke ouderen verzorgd. De volgende tabel geeft een overzicht van de aantallen bewoners per instelling.

Aantallen bewoners van Utrechtse verzorgings- en verpleeghuizen (1974)³¹

Instelling	Bewoners	Aanleunwoningen
Bartholomeusgasthuis	114	
Maria Pia	46	
De Wartburg	145	
Welgelegen	60	
Henriëtte Swellengrebel	200	
Tuinwijk	102	
De Lichtkring	100	25
Alphons Ariëns	300	27
Transwijk	170	24
Tolsteeg	198	93
Kanaalstraat	57	
De Keizershof	146	
SABU-huis	298	43
Kanaleneiland	263	
Tuindorp-Oost		128 met verzorging
Warande	110	
Titus Brandsma	320	77
Zuylenstede	324	80
't Huis aan de Vecht	330	80
Verpleeghuizen:		
Agnes- en St. Catharijnegasth.	37	
Elckerlijc	26	
St. Hieronymus	70	
Albert van Koningsbruggen	240	
Mr. J.N. Voorhoevehuis	97	
Tamarinde	122	
Rosendaal	204	

De bouw van massale bejaardentehuizen was het antwoord op het vraagstuk van de woningnood en het stijgende aantal ouderen in de samenleving. De regulerende rol van de overheid was daarbij steeds belangrijker geworden. Vanwege de woningnood was getracht de bouw van massale bejaardenoorden, onder andere door de Woningwet, zoveel mogelijk te bevorderen. Het feit dat er bejaardentehuizen werden gebouwd maakte nog geen einde aan de situatie dat sommige ouderen lang op wachtlijsten moesten staan voor ze werden opgenomen. Vooral in de jaren '50 waren huisvestingsproblemen een algemeen verschijnsel geweest. In de grotere steden bleef de woningnood jarenlang hét grote obstakel voor een normaal gezinsleven. Veel jonge echtparen, getrouwd in de eerste jaren na de oorlog, trokken bij ouders in. De bejaardentehuizen werden gebouwd vanuit de gedachte dat hoe meer bejaarden geconcentreerd bij elkaar woonden in een tehuis, hoe meer woningen beschikbaar kwamen voor jonge gezinnen. De tehuizen waren in de meeste gevallen grote flatachtige gebouwen zonder al te veel architectonische opsmuk en vooral gericht op een zo groot mogelijke opnamecapaciteit. Sommigen zagen lichtpuntjes: 'Wie de blik laat glijden langs de hoge gevels, wordt getroffen door de variatie in vitrage, die het geheel een levendig aanzien geeft.'³²

Een onderzoek dat het Sociologisch Instituut van de Utrechtse universiteit in 1962 uitvoerde naar huisvesting en leefomstandigheden van Utrechtse ouderen boven de 65 jaar brengt de wensen van ouderen zelf in beeld. In een gewone woning waren 69% van de ondervraagden woonachtig, 6% in een bejaardenwoning of een tehuis, 25% woonde in een flat, 10% stond op een wachtlijst voor een speciale ouderenwoning of tehuis. Vrijwel iedere ondervraagde gaf te kennen zo lang mogelijk zelfstandig te willen blijven wonen. Op de vraag wat men dacht te doen als men door omstandigheden niet meer in het eigen huis kon wonen antwoordden verrassend veel ouderen dat ze het niet wisten (36%). Degene die wel een idee hadden, zagen een oplossing in hulp van familie (12%), een kleiner of een benedenhuis (20%) of het intrekken bij een zoon of dochter (8%). Ongeveer de helft van de respondenten zag een oplossing in de vorm van een rusthuis, bejaardenwoning, bejaardencentrum of verzorgingstehuis.

Wie zal dat betalen?

161

In 1975 organiseerde het Utrechtse gemeente-archief een tentoonstelling over bejaardenhuisvesting in de stad onder de titel 'Van gasthuisbed tot verzorgingsflat'. De expositie kwam precies op een keerpunt in het denken over bejaardenhuisvesting en over ouderenbeleid in het algemeen. Er kwamen langzamerhand steeds meer kritische geluiden over de massale vorm van bejaardenhuisvesting. In de jaren '70 werd afgestapt van het idee om ouderen zoveel mogelijk bij elkaar te stoppen in grote gebouwen. Sindsdien is het beleid er steeds meer op gericht ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen. Zogegeheten extra-murale hulpverlening via wijkverpleging en dienstencentra werd belangrijker.

Dit nieuwe denken viel samen met financiële problemen. In 1973 kwam door de oliecrisis een einde aan de periode van vrijwel ononderbroken economische groei, die na de oorlog was ingezet. De verzorgingstehuizen ondervonden daarvan de gevolgen. Daarvoor werd in de Nota Bejaardenbeleid van 1970 al in negatieve zin gesproken over de bouw van nieuwe bejaardentehuizen omdat de exploitatiekosten bleven stijgen. Later werd door de overheid de zogenaamde 7%-norm gelanceerd, die inhield dat niet meer dan 7% van de ouderen boven de 65 woonachtig mocht zijn in verzorgingstehuizen. Deze 7%-norm was in feite volkomen willekeurig. In 1978 werd in Utrecht een Indicatiecommissie ingesteld die toe moest gaan zien op het opnamebeleid van de Utrechtse verzorgingstehuizen. 'Ik zeg wel eens: in 1968 werd je gekeurd of je nog wel goed genoeg was voor een bejaardentehuis, nu wordt je gekeurd of je wel slecht genoeg bent om opgenomen te worden.'³³

Na 1976 volgden maatregelen als een bouw- en personeelsstop. Het beleid werd strakker en onder invloed van de economische crisis kwam de opvang van ouderen in verzorgings- en verpleegtehuizen in het gedrang. De functie van het bejaardenoord had zich in de loop van de tijd flink uitgebreid. De tehuizen waren een soort mini-samenlevingen geworden. Niet alleen waren zaken als lectuurvoorziening, radio en TV, het maken van uitstapjes en vakanties gangbaar geworden, eigenlijk speelde het gehele sociale leven zich af binnen de besloten kring van het bejaardencentrum. 'Titus Brandsma' had zelfs een eigen reisbureau opgericht met Spanje en Zwitserland als reisdoelen.

Toen eind jaren '70 de bejaardenoord met bezuinigingen te maken kregen, werd het steeds moeilijker om met minder middelen dit uitgebreide takenpakket aan te kunnen. De rol van vrijwilligers werd steeds belangrijker voor de aanvullende sociale en culturele verzorging. Zij zetten zich in om spelmiddagen, maaltijddistributie, ontspanningsavonden en bezigheidstherapieën te verwezenlijken. De bezuinigingsdruk van de overheid dwong de verschillende bejaardencentra tot samenwerking. Zo richtten tien Utrechtse stichtingen, die samen vijftien instellingen onder hun hoede hadden, in 1986 de Vereniging Verzorgingstehuizen Utrecht op. Een dergelijk samenwerkingsverband van protestants-christelijke, katholieke, algemene en vakbondsorganisaties was mogelijk door de 'ontzuiling', het verminderen van de levensbeschouwelijke tegenstellingen uit het verleden. Samen hadden ze in 1991 bijna 2700 bewoners onder hun hoede.

Alphons Ariëns (r.k.)	230	Titus Brandsma (r.k.)	325
Bartholomeus (alg.)	101	Tolsteeg (alg.)	103
De Bijkershoek (alg.)	229	Transwijk (prot.)	150
Henriëtte Swellengrebel (prot.)	100	Tuindorp-Oost (r.k.)	148
't Huis aan de Vecht (vakb.)	327	Warande (prot.)	110
Kanaalstraat-Centrum (alg.)	64	De Wartburg (prot.)	116
De Lichtkring (prot.)	106	Zuylenstede (prot.)	320
SABU-Huis (alg.)	267	Totaal	2696

Een vergelijking met de vorige tabel, die de situatie in 1974 aangeeft, maakt duidelijk dat de groei eruit is. Instellingen zijn samengevoegd, bijvoorbeeld de verzorgingscentra 'Tuinwijk' en 'Kanaleneiland' tot 'De Bijkershoek'. Nieuwbouw was niet meer aan de orde, maar ingrijpende renovaties bleven nodig. De verbouwing van het Bartholomeusgasthuis in 1986/87 is al aan de orde geweest. Aan het begin van de jaren '80 kreeg Huize Transwijk, waarin het rusthuis 'Welgelegen' aan de Leidseweg intussen was opgegaan, een volledige opknapbeurt. Tien jaar later gebeurde dat met het andere hervormde verzorgingstehuis 'Henriëtte Swellengrebel'. De kamers hadden geen eigen douche, toilet en keuken en dat was niet meer acceptabel. De met de verbouwing van het Bartholomeusgasthuis in 1819 ingezette individualisering kreeg de afgelopen decennia met het aanbrengen van voorzieningen in de kamers zijn bekroning. Het afremmen van uitbreiding bij de verzorgingscentra is overheidsbeleid. Steeds meer wordt geprobeerd ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen. Veranderde inzichten over de nadelen van massale bejaardencentra, de over het algemeen sterk verbeterde gezondheidstoestand van mensen boven de 65 en bezuinigingsstreven pasten prachtig in elkaar. Het creëren van dagbehandeling vloeyde bijvoorbeeld direct voort uit bezuinigingsmaatregelen van de overheid. In 1993, overigens tot het jaar van de oudere uitgeroepen, kondigde minister Hedy d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aan dat ze binnen tien tot vijftien jaar de opheffing van alle verzorgingshuizen verwachtte. Katalysator van dat proces zouden de aangekondigde miljoenenbezuinigingen zijn. De onduidelijkheid over de financiering van de ouderenzorg bracht de provincie Utrecht ertoe voorlopig zoveel mogelijk bij het oude te laten.³⁵ Staatssecretaris D. Tommel van Volkshuisvesting meende eind 1995 dat de huisvestingssituatie van de meeste ouderen zonder meer goed te noemen is. Beleidslijnen die hij presenteerde op het in Utrecht gehouden congres 'Ouder worden in de bestaande woningvoorraad' behelsden bekende opvattingen dat wonen betaalbaar moet blijven en het woningaanbod op de vraag afgestemd dient te worden. Bij ouderenhuisvesting, met name voor de 75-plus-huishoudens, zou volgens Tommel uitgegaan moeten worden van sobere nieuwbouw als de bestaande voorraad te klein is. 'Ik pleit daarbij wel voor terughoudendheid met het aanbrengen van extra bouwkundige voorzieningen zoals overdekte gangen en galerijen en gemeenschappelijke ruimte in specifieke ouderenhuisvesting.'³⁶

Een ontwikkeling die de laatste tijd meer in het nieuws komt, is de opvang van ouderen die oorspronkelijk van niet-Nederlandse origine zijn. Daarbij doet zich de moeilijkheid voor dat deze ouderen afkomstig zijn uit een cultuur waarin het vanzelfsprekend is dat kinderen voor hun ouders zorgen. Kinderen van allochtone ouders zijn echter opgegroeid in Nederland en hebben daar vaak andere ideeën over. Speciale tehuizen voor ouderen van buitenlandse afkomst vinden we in Amsterdam en Den Haag. De Utrechtse verzorgingstehuizen zien vooralsnog geen reden om voor deze groep speciale voorzieningen te treffen. De aanvragen voor opname zijn zo incidenteel dat een expliciet allochtonenbeleid niet nodig lijkt. De reden waarom het animo zo laag is, wordt gezocht in taalproblemen, het zich niet thuis voelen in Nederlandse bejaardencentra, onbekendheid met de mogelijkheden voor de oude dag in Nederland en de eerder genoemde verwachting dat de kinderen in zullen springen. Dienstencentrum Utrecht-West organiseert als enige van de elf dienstencentra in

Utrecht activiteiten voor oudere buitenlanders. Er worden onder andere taalcursussen en zwemles gegeven aan oudere allochtonen. Volgens schattingen zullen allochtone ouderen in 2000 ongeveer 9% uitmaken van de totale ouderenbevolking tegen 5% in 1993. De meesten van hen wonen nu vooral in het westelijke stadsdeel: Vleutenseweg en Zuilen.³⁷

In 1993 kwam een gemeenterapport uit onder de titel *Ouderen wonen in Utrecht*, dat de gegevens van een eerder rapport uit 1987 actualiseerde. Hieruit bleek dat het totaal aantal ouderen in deze zes jaar was gedaald. Alleen de groep van boven de tachtig was gestegen met 550 personen. In de verzorgingstehuizen vormt die groep een steeds groter aandeel. Voor deze ontwikkeling gebruikt het rapport de term 'verzilvering'. Langzamerhand wordt het verzorgingstehuis steeds meer een voorziening voor hulp- en zorgbehoevende ouderen. De vooruitgang in de medische wetenschappen vanaf de Tweede Wereldoorlog heeft ertoe geleid dat een steeds grotere groep een zeer hoge leeftijd bereikt. De maximumleeftijd blijft op ongeveer 110 jaar liggen, alleen het aantal mensen dat die grens benadert, groeit enorm. Het feliciteren van een 100-jarige door de burgemeester is allang geen voorpaginanieuws meer. De stabilisatie en zelfs teruggang van het aantal ouderen in Utrecht is een gevolg van verhuizing naar omliggende gemeenten. Landelijk gezien neemt het aandeel van ouderen in de bevolking echter toe. Deze trend houdt beleidsmakers al decennialang bezig. 'De veroudering', zo meldde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

**In vergelijking met de tijd dat hervormde bejaarde
veel meer privacy. De bewoners hebben een eigen kamer, d**

(WRR) in een recent rapport *Ouderen voor Ouderen*, 'lijkt op een tweetraps-raket. Enerzijds is er de "ontgroening", het gestaag teruglopende geboortecijfer, waardoor er minder jongeren komen; en anderzijds rukt de "vergrijzing" op, ofwel mensen zijn door de betere gezondheidszorg en voeding steeds langer gaan leven waardoor hun aantal drastisch oploopt.'³⁸

Regelmatig verschijnen dergelijke berichten die, op soms alarmerende wijze, melding maken van de vergrijzingsgolf die Nederland in de nabije toekomst dreigt te overspoelen. Zo wordt er gesproken van een demografische tijdbom onder de verzorgingsstaat en een oorlog tussen generaties. De kern van de discussie over de vergrijzing is de vraag hoe een voorziening als de AOW in de toekomst gefinancierd moet worden. De AOW wordt immers betaald door middel van het omslagstelsel: de werkenden staan een deel van hun inkomen af ten behoeve van de AOW-uitkeringen. Dit systeem, gebaseerd op een solidariteitsprincipe tussen generaties, staat momenteel steeds meer ter discussie. De grote vraag is daarbij of de in aantal afnemende werkenden in de toekomst bereid zullen zijn de stijgende kosten voor hun rekening te nemen die het toenemende aantal pensioengerechtigden met zich meebrengt.

Bewoners van het verzorgingscentrum

Huize Transwijk (1994).

Foto's Jessica Grezel

opgevangen werden in Oudaen, is er in Huize Transwijk
zij zelf kunnen inrichten.

Een oplossing voor het probleem rond de financiering van de AOW wordt onder meer gezocht in afschaffing van de VUT-regelingen en zelfs in het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67. Verder zijn er deskundigen die opperen om de generatie die in de toekomst de 'grijze golf' zal veroorzaken, degenen die tijdens de geboortegolf 1946-1960 zijn geboren, op te laten draaien voor de extra kosten: 'ontzie de baby-boomers niet langer'.³⁹ De redenering achter deze uitspraak is dat mensen uit de geboortegolf-generatie in elke fase van hun leven opzienbarende extra kosten voor de samenleving met zich hebben gebracht en zullen brengen: achtereenvolgens waren ze oorzaak van de uitbreiding van de zuigelingenverzorging, de kleuter- en lagere scholen, de middelbare scholen en in de jaren '60 de universiteiten. De laatste aanpassing zal zijn de financiering van de AOW en een ouderenbeleid dat daarop is afgestemd. Het zou onrechtvaardig zijn, deze redenering volgend, dat de 'baby-bust' generatie, geboren na 1960 en veel meer moeilijkheden ondervindend op de arbeidsmarkt als gevolg van de economische recessie, voor die extra kosten op te laten draaien. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert prognoses die ervan uitgaan dat in Nederland over tien jaar 2,2 miljoen 55-plussers zullen zijn, tegenover 1,6 miljoen op dit moment. Het aantal twintigers zal volgens het CBS 2 miljoen bedragen, tegenover 2,5 miljoen nu. Dit betekent dat de bevolkingspiramide steeds breder zal worden in het midden: 'was het een echt bouwsel, dan zou de architect het prompt in de steigers zetten en verbouwen.'⁴⁰

Volgens berekeningen zullen er in 2030 bijna evenveel premiebetalers zijn als in 1985. Het aantal gepensioneerden zal daarentegen twee keer zo groot zijn als nu.⁴¹ Het is duidelijk dat dergelijke ontwikkelingen de nodige gevolgen zullen hebben voor een voorziening als de AOW. Welke oplossing ook gekozen wordt, ergens moeten offers worden gebracht. Vooralsnog lijkt geen der politieke partijen zich te willen wagen aan de heikele kwestie rond de AOW. De gevolgen van de vergrijzing spelen zich af op lange termijn, langer dan het tijdvak tot de volgende verkiezingen. Toch worden voorzichtig maatregelen geopperd die in de richting gaan van afschaffing van de VUT-regeling en verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. De kostenstijgingen worden overigens niet alleen veroorzaakt door het toenemende aantal ouderen boven de 65. Ook de meeste mensen uit de leeftijdscategorie van boven de 55 wachten niet tot ze 65 zijn alvorens ze met pensioen gaan. Slechts één op de tien haalt anno 1996 werkend de 65. Professor Van Praag, projectleider van het WRR-rapport *Ouderen voor Ouderen* is van mening: 'Het taboe dat het salaris van ouderen nooit of te nimmer mag dalen als hun productiviteit daalt, moet worden doorbroken. En de pensioenregeling, die nu nog uitgaat van het laatst genoten inkomen, moet daaraan worden aangepast.'⁴²

Een interessante vraag die opdoemt bij deze bewering is wie kan beoordelen op welk moment de arbeidsproductiviteit van een werknemer daalt. Onwillekeurig dringt zich het beeld op van de oude portier bij Ribbius Pelletier, die een eeuw geleden genoeg moest nemen met zes in plaats van acht gulden, omdat zijn baas van mening was dat zijn productiviteit terugliep. Het is de vraag of de kans bestaat dat dergelijke situaties niet opnieuw de arbeidsverhoudingen zullen verstoren, als het 'taboe' van Van Praag doorbroken wordt. Geen loonsverlaging voor ouderen, maar loskoppeling van de AOW-uitkering van

het laatstverdiende loon en vervanging door het gemiddelde loon, het zogenaamde middelloonsysteem, vinden we in het in oktober 1996 verschenen rapport *Verzilverend vergrijzen* van oud-minister van Sociale Zaken Bert de Vries. Dit rapport gaat ervan uit dat daarmee de AOW financieerbaar blijft. De optimistische conclusie luidt: 'De AOW is helemaal niet zo duur als iedereen denkt.'⁴³

Hoe gevoelig discussies over de betaalbaarheid van de AOW liggen, bleek wel in de aanloop naar de kamerverkiezingen van 1994. Het CDA nam in zijn verkiezingsprogramma beperkende maatregelen voor een toekomstige financiering van de AOW op. Hoewel de partij niet zo ver van de politieke concurrenten afstond, bracht de botte presentatie van dit punt door de toenmalige partijvoorzitter W. van Velzen een storm van kritiek te weeg. Deze leidde onder meer tot de oprichting van enkele ouderenpartijen: het Algemeen Ouderenverbond (AOV) en de Unie 55+. In korte tijd bleken deze partijen genoeg kiezers te kunnen mobiliseren om respectievelijk zes en één zetels in de Tweede Kamer te vergaren. De al veel langer bestaande onvrede onder ouderen had een politieke vertaling gekregen: 'er was niet meer dan een ongelukkige opmerking van een CDA-politicus over het bevrozen van de AOW nodig om de generatiestrijd te laten ontbranden.'⁴⁴

De beide partijen kennen een duidelijk conservatief sentiment. AOV-oprichter Batenburg is van mening dat de Nederlanders ten tijde van de wederopbouw eerlijker, hulpvaardiger en meer bij elkaar betrokken waren. Naar zijn mening is door de hang naar het materiële de saamhorigheid teloorgegaan. 'Maar als ik met jongeren praat, zie ik ze meestal denken: ouwe lul', aldus Batenburg.⁴⁵ De ouderenpartijen die een kortstondige opbloei kenden, maar daarna door interne verdeeldheid hun aanhang weer vrijwel verloren, kwamen voort uit een onbestemd gevoel van onvrede over de maatschappij. Het stemgedrag dat deze partijen in het parlement deed belanden was eerder een vorm van emotioneel protest dan weloverwogen kritiek op de afbraak van de verzorgingsstaat.

De verwikkelingen rond de AOW zijn niet alleen bepalend voor het stemgedrag van ouderen. Uit een in opdracht van verzekeraar Aegon verricht opinie-onderzoek bleek dat 90% van de burgers de AOW op peil wilde houden en dat meer dan de helft het stemgedrag liet beïnvloeden door de standpunten over de AOW. Dat heeft te maken met de ontwikkeling dat kiezers zich steeds meer door belangen en op het moment spelende zaken laten leiden en steeds minder door loyaliteit aan een bepaalde partij. De verkiezingen van 1994 met historische nederlagen voor de traditionele partijen CDA en PvdA vormden een definitief doorzetten van de ontzuiling, die in de jaren '60 begon.

167

In de discussies over ouderenbeleid en vergrijzing wordt nogal eens vergeten dat ouderen een zeer heterogene groep vormen. Alleen al de inkomensverschillen zijn in geen enkele andere leeftijdscategorie zo uiteenlopend als hier. Enerzijds zijn in deze categorie de meeste miljonairs te vinden en anderzijds de meeste 'armen', vaak alleenstaande ouderen, onder wie verhoudingsgewijs veel vrouwen die geen aanvullend pensioen hebben naast de AOW. De hoogbejaarde die de 80 gepasseerd is, heeft een heel ander levensperspectief dan de oudere die net 65 is geworden. Dat verschil uit

zich bijvoorbeeld in het feit dat 75-plussers over het algemeen minder hoog opgeleid zijn, lagere inkomens en kleinere woonruimte hebben. Tegelijkertijd is deze categorie milder gestemd over de eigen leefomstandigheden. 'Bejaarden van nu vergelijken hun positie met die van hun ouders. Ik ken er in mijn omgeving die AOW plus 100 gulden pensioen hebben, en die daar akelig tevreden mee zijn, want hun moeder moest tot een week voor haar dood werken.'⁴⁶

De laatste tijd wordt in de media meer aandacht besteed aan de jonge generatie ouderen die beter is opgeleid en meer te besteden heeft. Pas sinds kort wordt ook de marketing sector zich bewust van het feit dat er geld te verdienen is aan deze doelgroep. Dat is onder meer te merken in de reclame. Wat bijvoorbeeld te denken van een Nivea crème, niet voor de gerimpelde, maar voor de rijpere huid? Een marketingadviseur, speciaal gericht op ouderen maakt een onderscheid in de 'Gouden Genieters' en de 'Zilveren Alleenstaanders'. De derde en grootste groep omschrijft hij als volgt: 'De overige zestig procent, de Bronzen Thuiszitters, zijn de mensen van de kaartavondjes en de televisie. Zij moeten rondkomen van de AOW en misschien nog een klein pensioentje. Ze klussen, hebben soms een volkstuintje, viëren verjaardagen, gaan op familiebezoek. Deze groep voldoet nog steeds aan het gedateerde beeld dat velen van dé ouderen hebben.'⁴⁷ In hoeverre de realiteitswaarde van de betreffende indeling opgaat, doet niet ter zake, de denigrende wijze waarop gesproken wordt over de leefstijl van ruim de helft van de ouderen boven de 65, wel.

Bedrijven die inspelen op de wens om na de pensionering een goed inkomen te hebben zijn de levensverzekeringsmaatschappijen, die hun reclamecampagnes zo inkleden dat het oud zijn niet meer als een gebrek, maar als een lust wordt voorgesteld. Sportieve zelfbewuste ouderen op mountainbikes sieren de kaft van een pensioenbrochure van een grote verzekeraar. Alleen op de illustraties afgaand wordt de indruk gewekt dat iedere 65-plusser na het pensioen erop uit trekt met zijn zeewaardige zeiljacht.

Hoewel dit beeld de werkelijkheid overdrijft, illustreert een dergelijke reclamefolder iets van het ontstane bewustzijn dat ouderen een belangrijke groep consumenten vormen die tot nu toe redelijk verwaarloosd werd. Met name de jongbejaarden hebben meer kunnen sparen dan de generatie voor hen. Recente CBS-gegevens tonen aan dat de inkomensverschillen met de rest van de bevolking niet groot zijn. Slechts 3% van de pensioengerechtigden leeft uitsluitend van de AOW, zonder aanvullend inkomen. De aanvullende inkomens zijn voor een veel grotere groep echter zeer bescheiden. Dat is onder meer af te leiden uit het grote aantal bejaarden dat huursubsidie ontvangt. De bezuinigingen en inkrimping van de hulpverlening maken het leven van juist die groep ouderen er niet makkelijker op. De thuiszorg, die meer ouderen in staat stelde langer zelfstandig te blijven wonen, moet minder volgens minister Borst van Volksgezondheid. Dergelijke beleidsvoornemens kunnen onverminderd rekenen op felle reacties: 'Geen geld? Kom nou. Overal is nog geld genoeg te halen. Behalve bij de bejaarden, uitgebluste AOW'ers. Die hebben al genoeg ingeleverd, vaak hun leven lang.'⁴⁸

Enkele artikelen uit de Algemene Ouderdomswet van 31 mei 1956. Wij Juliana, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz. Allen, die deze zullen zien of horen lezen, saluut! doen te weten: Alzo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenselijk is regelen vast te stellen inzake een algemene, de gehele bevolking omvattende, verplichte verzekering tegen geldelijke gevolgen van de ouderdom. **Art. 7. 1.** Degene, die verzekerd is geweest en de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt, heeft overeenkomstig de bepalingen van deze wet recht op ouderdomspensioen. **Art. 8. 1.** Het ouderdomspensioen bedraagt, behoudens het overigens in dit artikel bepaalde, 804 gulden per jaar. **2.** Het ouderdomspensioen van de gehuwde man en dat van de gehuwde vrouw, [...], bedraagt 1338 gulden per jaar. **3.** Het ouderdomspensioen van de man en dat van de vrouw, die beiden de leeftijd van 65 jaar hebben bereikt, tijdens het huwelijk duurzaam van elkander gescheiden leven, zonder van tafel en bed gescheiden te zijn en beiden recht hebben op ouderdomspensioen, bedraagt de helft van het in het vorige lid genoemde bedrag. **Art. 11. 1.** Het ouderdomspensioen alsmede een verhoging van het ouderdomspensioen wordt op aanvraag toegekend door de Sociale Verzekeringsbank. **2.** In afwijking van het bepaalde in het vorige lid is de Sociale Verzekeringsbank bevoegd het ouderdomspensioen of een verhoging van het ouderdomspensioen ambtshalve toe te kennen. **Art. 26. 1.** De premie wordt [....] geheven naar de maatstaf van het door de verzekerde in een kalenderjaar genoten inkomen en vastgesteld in een percentage van het inkomen. Ten aanzien van degene, die slechts een gedeelte van dat kalenderjaar verzekerd is geweest, treedt dit gedeelte voor het kalenderjaar in de plaats. Wet van 31 mei, *Staatsblad* nr. 281, inzake een algemeen ouderdomsverzekering (Algemene Ouderdomswet).

Noten

Onder de mantel van Sint Maarten

- 1 "Memorieboek" van het Bartholomeusgasthuis, geciteerd door: S. Muller Fzn., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het college van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht* (Utrecht 1900) 17.
- 2 Broederschapsbrief van het St. Bartholomeusgasthuis (1407), in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 20.
- 3 Testament en codicil van Agnes van Leeuwenberch (1562), in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 76-77.
- 4 Broederschapsbrief van het St. Barbaragasthuis (1372), in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 9-10.
- 5 Ibidem, 11.
- 6 Broederschapsbrief van het St. Bartholomeusgasthuis, in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 20.
- 7 G.M.W. Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1979) 18-19.
- 8 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 144-146.
- 9 Fundatiebrief van het St. Laurensghasthuis, in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 8.
- 10 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 123.
- 11 Testament van Dirck van Zuylen (1591), in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 193.
- 12 Reglement op de bewoning der Zuylenskameren (1633) in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 196.
- 13 Reglement op de bewoning der Zuylenskameren (1630) in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 195.
- 14 Reglement voor de Croontgenspoort (c. 1550), in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 117.
- 15 Ibidem.
- 16 Bepalingen van de stichter der Sionskameren over de bewoning in: Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 133.
- 17 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 107-108.
- 18 Gildenboek der Linnenwevers 1550-1594, GAU, Gilden, inv.nr. 20, geciteerd door: Th. H. d'Angremond, *Bedrijfsleven te Utrecht in de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht z.j.) 22.
- 19 Afschriften van de gildenboeken der smeden, GAU, St. Eloyengasthuis, inv.nr. A4, dl. 1 (1430-1542), 35.
- 20 G. Ritter, *Het Utrechtse smedengilde. Metaalbewerkers in Utrecht in de 17e en 18e eeuw*. (scriptie Universiteit Utrecht 1987) 24.
- 21 Afschriften van de gildenboeken der smeden, dl.1, 5.
- 22 Ritter, *Smedengilde*, 95.
- 23 Geciteerd ibidem, 105.
- 24 Dodt van Flensburg, *Staat der gasthuizen*, 174.
- 25 Heidelbergse Catechismus, zondag 30.

- 26 Unie van Utrecht, art. 13, in: W.J.C. van Hasselt e.a. ed., *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (14e dr. Alphen aan den Rijn, 1964) 11.
- 27 B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995) 145-149.
- 28 Gilden, inv.nr. 82, geciteerd door: D'Angremond, *Bedrijfsleven te Utrecht*, 24-25.
- 29 Ordonnantie van de vroedschap, waarbij de gasthuizen gelast wordt beelden en andere 'paepsche' ornamenten te verwijderen 1637, 1643, GAU, St. Eloyengasthuis, nr. A8, geciteerd door: P. Janssen, 'Zeven zeventiende-eeuwse schilderijen in het Sint-Eloyengasthuis te Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 87.
- 30 Uittreksel uit de vroedschapsresolutiën, houdende verbod om aan de regenten der gasthuizen, om bij de benoeming van huismeesters, broeders, rentmeesters en moeders andere personen te kiezen dan belijders van de gereformeerde religie 1653, GAU, Anthoniegasthuis, inv.nr. 1983.

Ouderenzorg in regentenhanden

- 1 Resolutiën van de gasthuisbroederschap 1603-1818, GAU, Anthoniegasthuis, inv.nr. 1987, dl. 2, f. 179v.
- 2 Resolutiën van de gasthuisbroederschap 1615-1765, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1258, f. 81r.
- 3 Ibidem, f. 296v.
- 4 Plan van de regenten voor de regentenmaaltijd, 1710, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1257. Het is niet zeker of het hier gaat om een refectiemaaltijd. Het kan ook een bienvenu-maaltijd geweest zijn.
- 5 *Boek der meublen behorende het St. Anthony-Gasthuys*. Inventarissen der goederen, op verschillende tijdstippen gemaakt, 1618-1780, GAU, Anthoniegasthuis, inv.nr. 2005.
- 6 R. van Luttervelt, 'Joost Corneliszoon Droochsloot en zijn werken voor het Sint Barbara- en Laurensghasthuis te Utrecht', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1* (1947) 113-136, aldaar 115-116.
- 7 M.J. Bok, *Vijfendertig kunstenaars en hun werk voor het St. Jobsgasthuis: 1622-1642* (scriptie Universiteit Utrecht 1984) 17.
- 8 Stukken betreffende de benoeming van een nieuwe rentmeester en de aanvulling zijner instructie 1719-1721, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1270.
- 9 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 452v.
- 10 Ibidem, f. 448v.
- 11 T. Wijsenbeek, 'Van priestersters en prostituées.

- Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* 8 (1987) 173-201, aldaar 189.
- 12 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 328v.
 - 13 Ibidem, f. 39r.
 - 14 Ibidem, f. 454v-455r.
 - 15 Stukken betreffende de opneming van personen in het gasthuis 1609-1649, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1273 (maart 1644, request van Jan Kuijs).
 - 16 Lijsten van hetgeen degenen die in het gasthuis worden opgenomen, moeten meebrengen 1714, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1276.
 - 17 Resolutiën Anthoniegasthuis, deel 2, f. 75v.
 - 18 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 414.
 - 19 W.A. Heurneman, 'Op aensien van ouderdom en armoede'. Het dagelijks leven in het Barbara- en Laurensghasthuis te Utrecht, 1615-1765 (scriptie Universiteit Utrecht 1996) 45-46.
 - 20 Reglement op het verstrekken der spijzen aan disgenoten en proveniers 1756, GAU, Anthoniegasthuis, inv.nr. 1996. Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 453r-454v.
 - 21 Ordonnantie voor de disgenoten 1771, GAU, Bartholomeusghasthuis, inv.nr. 1615 (artikel 3).
 - 22 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 402r.
 - 23 Resolutiën Anthoniegasthuis, dl. 2, f. 85r (23 december 1741).
 - 24 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 35r.
 - 25 Resolutiën van het Anthoniegasthuis, dl. 3, woensdag 16 januari 1782.
 - 26 G.D.J. Schotel, *De openbare eredienst der Nederlandsch Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw* (2e druk, Leiden 1906) 320-321.
 - 27 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 94v.
 - 28 Ibidem, f. 330.
 - 29 Reglement voor de proveniers van het gasthuis c. 1700, GAU, Barbara- en Laurensghasthuis, inv.nr. 1274.
 - 30 Ordonnantie voor de disgenoten van het Bartholomeusghasthuis (artikel 15).
 - 31 Reglement voor de proveniers van het Barbara- en Laurensghasthuis (artikel 15).
 - 32 Resolutiën van regenten van het gasthuis, 1626/27, 1647, 1651/52, 1672-1818, GAU, Bartholomeusghasthuis, inv.nr. 1606, 4 juni 1651.
 - 33 Resolutiën Barbara- en Laurensghasthuis, f. 340v.
 - 34 Ibidem, f. 405v.
 - 35 Ibidem, f. 308v.
 - 36 Ibidem, f. 319r.
 - 37 J. Stouw, *Eerzuil der Milddaadigheid. In een verhaal van den Aanleg, Voortgang, Voltrekking en Inzegening van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis binnen Utrecht* (Utrecht 1759) 155.
 - 38 De eerste regels zijn afkomstig uit een gedicht van W. Kroon. De laatste waarschijnlijk uit een gedicht van J. Stouw zelf. Ibidem, 186, 188.
 - 39 Ibidem, 190.
 - 40 Rekeningen van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis, 1758-1760, GAU, Diaconie der Hervormde Gemeente te Utrecht (1349) 1597-1960 (1969), inv.nr. 1278, f. 9 (19 juli 1759).
 - 41 Reglementen van Oudaen in: Stouw, *Eerzuil der Milddaadigheid*, 34.
 - 42 Ibidem, 48.
 - 43 Ibidem, 43.
 - 44 Ibidem, 40.
 - 45 J.H. Adriani, 'De Gronsveld-kamers', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1929) 113-128, aldaar 115-121.
 - 46 E.M.A. Timmer, *Knechtslieden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1913).
 - 47 Geciteerd door: Timmer, *Knechtslieden en knechtsbossen*, 84.
 - 48 Timmer, *Knechtslieden en knechtsbossen*, 106.
 - 49 Geciteerd door A. van Hulzen, *250 jaar kolfbaan. St. Eloyen Gasthuis Utrecht* (Utrecht 1981).

Van revolutie tot Wereldoorlog

- 1 Brieven en stukken, ingekomen bij -en afschriften van brieven en stukken, uitgegaan van regenten van het gasthuis (1798), GAU, Bartholomeusghasthuis, inv.nr. 1609.
- 2 Briefwisseling van de eerste huismeester over het opnemen van proveniers, 1798-1800, GAU, Anthoniegasthuis, inv.nr. 1992.
- 3 Geciteerd door S. Muller Fz., *Geschiedenis van de Verenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917*, dl II (Utrecht 1923) 10.
- 4 Ibidem, 54-55; A. Graafhuis en J.N. van der Meulen, *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat* (Utrecht 1975) 16.
- 5 Geciteerd door Muller, *Gods- en Gasthuizen*, 55.
- 6 Ibidem, 57.
- 7 Graafhuis en Van der Meulen, *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat*, 16.
- 8 Muller, *Gods- en Gasthuizen*, 56.
- 9 Reglement van de Nederlands Hervormde Diaconie (1848) art. 40, geciteerd door P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera, 1832-1910* (Zutphen 1990) 81.
- 10 Stukken betreffende een prijsvraag, uitgeschreven door het bestuur van de Conferentie van O.L. Vrouw voor het maken van een ontwerp voor de bouw van een hofje 1875-1876, GAU, St. Vincentiusvereniging te Utrecht 1849-1974, inv.nr. 343.
- 11 't Hart, *Cholera*, 71.
- 12 M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993) 86-93.
- 13 Correspondentie, rapporten en aantekeningen betreffende kandidaat-bewoonsters 1932, 1949,

1957-1965, GAU, St. Vincentiusvereniging te Utrecht, inv.nr. 358.

- 14 *BvS-jaarboekje* (1921) 65.
- 15 *De Baanbreker*, 23 december 1893.
- 16 *Ibidem*, 20 januari 1894.
- 17 Fragment van de enquête uit 1887, geciteerd in *BvS, jaarboekje* 1956, p.53.
- 18 *De Baanbreker*, 6 oktober 1894.
- 19 Uit: Het standpunt de Arbeiderskiesvereniging. Redevoering van mr. P.J. Troelstra, 1896.
- 20 Geciteerd in *Leeftijd*, Willem Winters, Perio's actualiteit, 4 april 1994, p. 26.
- 21 Verslag van het Congres voor Staatspensioen, gehouden op 7 april 1937 te 's-Gravenhage, p.45.
- 22 *Jaarboek BvS* (1921) 72.
- 23 Voorlopig verslag Armenzorg in: Notulen van Algemene Vergaderingen 1891-1942, GAU, Vereniging tot Verbetering van de Armenzorg, vanaf 1946 de Vereniging Zorg en Bijstand 1890-1973, inv.nr. 10.
- 24 *De Baanbreker*, 20 juli 1895.
- 25 Notulen van Algemene Vergaderingen 27 januari 1892, Vereniging tot Verbetering van de Armenzorg.
- 26 Notulen van de vergaderingen van het bestuur 1924-1944, GAU, Diaconie der Hervormde Gemeente te Utrecht (1349) 1597-1960 (1969), inv.nr. 1465.
- 27 *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 2 december 1924.
- 28 W. Winters, 'Hooft regeerders van het land...' , uit de *geschiedenis van het ouderbeleid* (Leiden 1988)11
- 29 Geciteerd in *Ibidem* uit L. de Jong, deel 1 van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: Voorspel.

De laatste halve eeuw

- 1 Met dank aan dhr. L. van Rhenen te Nieuwegein en mw. dr. D. Verhoeven te Maarssen voor het beschikbaar stellen van informatie over Utrecht in de jaren 1940-1945.
- 2 Ina Boudier Bakker, *Met de tanden op elkaar. Dagboeknotities '40-'45* (Amsterdam-Antwerpen 1975) 7; geciteerd door A.J. van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren', in: J. van Miert (ed.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995) 15.
- 3 Geciteerd door H.J.W. Verhey, *300 jaar aalmoezenierszorg. Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974) 173.
- 4 *Ibidem*, 176.
- 5 Geciteerd door A.H.J. Horjus, *Leve de Lichtkring* (Utrecht 1988) 19.

- 6 *Verslag van den toestand der gemeente Utrecht in 1940* (Utrecht 1941) 1; *Verslag van de toestand der gemeente Utrecht in 1945 met terugblik op de jaren 1941 tot en met 1944* (Utrecht 1950) 32.
- 7 Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), collectie dagboeken, nr. 712.
- 8 Boudier-Bakker, *Met de tanden op elkaar*, 116.
- 9 *Ibidem*, 219-220.
- 10 H. Daalder en G. Puchinger, *Drees negentig* (1976).
- 11 Geciteerd door: P. van der Baan, *Voor Ons en Door Ons, de geschiedenis van Katholieke Bonden van Ouderen* ('s-Hertogenbosch 1989) 19.
- 12 Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief Drees, inv. nr. 510.
- 13 G. van Roekel, *De Noodregeling-Drees en wat nu?* (uitgave BvS) 1.
- 14 Geciteerd door Winters, 'Hooft regeerders van het land...' ,16.
- 15 G. Brautigam, *Het nut van de bejaarden in onze samenleving* (uitgave BvS, 1965) 7.
- 16 *Ibidem*, 5.
- 17 *Jaarboekje BvS* (1957) 54.
- 18 Geciteerd in: Winters, "Hooft regeerders van het Land..." , 28.
- 19 Stichtingsbrief van het 'Rusthuis', GAU, Diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente te Utrecht, inv. nr. 1467.
- 20 Opinieonderzoek door de regenten der Verenigde Gods- en Gasthuizen en brieven daaromtrent, GAU, Verenigde Gods- en Gasthuizen, inv.nr. 4.
- 21 J.G. Riphaagen, 'Vijfenzeventig jaar gemeentelijke bejaardenhuisvesting', in: A. Graafhuis en J.N. Van der Meulen (ed.), *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat. De ontwikkeling van de huisvesting van bejaarden in Utrecht* (Utrecht 1975) 38.
- 22 Diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente te Utrecht, GAU, inv. nr. 1449.
- 23 Notulen van de Algemene Vergadering, 5 oktober 1955, GAU, Verenigde Gods- en Gasthuizen, inv.nr. 4.
- 24 *Ibidem*, 29 februari 1956.
- 25 *Ibidem*, 14 maart 1956.
- 26 T.H.M. van Schaik, *De ouderdom als schuifrompet. Een kleine geschiedenis van de stichting KABU* (Utrecht 1993) 22.
- 27 *Rapport van de studiecommissie voor de verzorging en huisvesting van ouderen van dagen*. Uitgave van het Centraal Bureau van de Diaconieën der Gereformeerde Kerken (Utrecht 1950).
- 28 Horjus, *Leve de Lichtkring*, 22.
- 29 Oud-directeur N. Maaskant in: *SABU 15 jaar jong!* (4 oktober 1983).
- 30 *De Verzorgingstehuizen in de stad Utrecht, Vereniging Verzorgingstehuizen Utrecht, 1986-1991* (Utrecht 1991) 11.
- 31 Graafhuis Van der Meulen (ed.), *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat*, 96-99.

- 32 Een nieuw begin in 't Huis aan de Vecht, informatie-folder.
- 33 Oud-directeur N. Maaskant van het SABU-huis in: *SABU 15 jaar jong!* (4 oktober 1983).
- 34 *De verzorgingstehuizen in de stad Utrecht. Vereniging Verzorgingstehuizen Utrecht, 1986-1991* (Utrecht, 1991).
- 35 *NRC Handelsblad*, 9 september 1993.
- 36 *Staatscourant*, 14 december 1995.
- 37 *Ouderen wonen in Utrecht. Een actualisatie van de onderzoeksgegevens uit 1988, ten behoeve van de evaluatie van de Nota Zelfstandige Ouderenhuisvesting. Afdeling Bestuursinformatie Gemeente Utrecht* (Utrecht 1993) 2.
- 38 Geciteerd door *NRC-Handelsblad*, 19 januari 1995.
- 39 *NRC-Handelsblad*, 8 juni 1996.
- 40 *NRC-Handelsblad*, 19 januari 1995.
- 41 *Het Parool*, 1 mei 1993.
- 42 *NRC-Handelsblad*, 19 januari 1995.
- 43 *De Volkskrant*, 7 oktober 1996.
- 44 *HP/De Tijd*, 3 juni 1994.
- 45 *Ibidem*.
- 46 J. Timmermans van het Sociaal en Cultureel Planbureau in het *Algemeen Dagblad*, 30 juli 1994.
- 47 *Intermediair*, 5 juli 1996.
- 48 Ingezonden brief aan *De Volkskrant*, 8 juni 1996.

Literatuur

- Adriani, J.H., 'De Gronsveld-kamers', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1929) 113-128.
- Adriani, J.H., *De Stads Aalmoezenierskamer te Utrecht (1628-1928)*, Mededelingen van de Armenraad te Utrecht 9 (1928).
- Angremond, Th. H. d', *Bedrijfsleven te Utrecht in de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht, z.j.).
- Baan, P. van der, *Voor Ons en Door Ons, de geschiedenis van de unie van katholieke bonden van ouderen* ('s-Hertogenbosch 1989).
- Bannier, W.A.F., 'Regenten-eetlust in de 18e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1925) 110-120.
- Bok, M.J., 'Het portret van Jan Practiseer door Johan Maurits Quinckhardt', *Maandblad Oud-Utrecht* 62, nr. 7/8 (1989) 69-79.
- Bok, M.J., *Vijfendertig Utrechtse kunstenaars en hun werk voor het St. Jobsgasthuis: 1622-1642* (scriptie Universiteit Utrecht 1984).
- Boudier-Bakker, I., *Met de tanden op elkaar. Dagboek-notities '40-'45* (Amsterdam-Antwerpen 1975).
- Bosch, L.E., 'Het Ste. Barbara-gasthuis thans het magazijn van den heer Sinkel', *Utrechtsche Volks-Almanak* 6 (1842) 182-208.
- Bosch, L.E., 'Stevens-fundatie, voorheen het Kruis-gasthuis', *Utrechtsche Volks-Almanak* 30 (1866) 83-94.
- Brekelmans, F.A., *Het Bredasche gasthuis; geschiedenis van het oude mannen- en vrouwenhuis te Breda met de daarmee in 1798 verenigde gestichten* (Breda 1951).
- Brondgeest, P.Q., *Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het klooster en de Balije van St. Catharina der Jonniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht* (Hilversum 1901).
- Bruin, R.E. de, 'Stille na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 510-528.
- Denig, C., *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoners van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891* (Utrecht 1995).
- Deursen, A. Th. van, *Het kopersgeld van de gouden eeuw* (Assen 1978-1980).
- Eeghen, I.H. van, *De Gilden* (Bussum 1965).
- Gerwen, J.J.L.M. van, en N.H.W. Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten. Het verzekeringsconcern AMEV: zijn wortels en vertakkingen van 1847 tot 1995* (Amsterdam 1995).
- Graafhuis, A. en J.N. van der Meulen, *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat: de ontwikkeling van de huisvesting van bejaarden in de stad Utrecht* Tentoonstellingscatalogus Gemeentearchief (Utrecht 1975).
- Haks, D. *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982).
- Hart, P.D. 't, *Cholera in Utrecht, 1832-1910* (Zutphen 1990).
- Heurneman, W.A., 'Op aensien van ouderdom en armoede'. Het dagelijks leven in het Barbara- en Laurens-gasthuis te Utrecht, 1615-1765 (scriptie Universiteit Utrecht 1996).
- Hoogland, R.A., *Kroniek van Utrecht. Beknopte geschiedenis van de Domstad in jaartallen* (Utrecht-Antwerpen 1978).
- Horjus, A.H.J., *Leve de Lichtkring* (Utrecht 1988).
- Houweling, K., en A. Tom, *Bouwgeschiedenis van het Bartholomeusgasthuis te Utrecht* (Utrecht 1985).
- Hoven van Genderen, B. van den, R. Rommes, 'Rijk en talrijk', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 53-86.
- Hulzen, A. van, *250 jaar kolfbaan. St. Eloyen Gasthuis Utrecht* (Utrecht 1981).
- Hulzen, A. van, *Utrechtse kloosters en gasthuizen* (Baarn 1986).
- Hut, L.J., A. Poslavy, H. Loois en B. van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht 1961).
- Jansen, J.M.M., *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-gasthuis te Schiedam* (Schiedam 1982).
- Janssen, P., 'Zeven zeventiende-eeuwse schilderijen in het Sint-Eloyengasthuis te Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 85-109.
- Jobse-van Putten, J., *Eenvoudig maar voedzaam: cultuur-geschiedenis van de dagelijkse maaltijd* (Nijmegen 1995).
- Jong, A.A.M. de, 'Haarlemse bejaardenzorg tijdens de Republiek', *Spiegel Historiaal* 11 (1976) 38-47.
- Jong, J. de, *Een deftig bestaan: het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1987).
- Kaplan, B.J., *Calvinists and Libertines. Confession*

- and Community in Utrecht, 1578-1620 (Oxford 1995).
- Klaveren, G. van, 'Jans Kameren van der Meer', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1930) 114-149.
- Koch, A.C.F., 'Schets van een geschiedenis van het St. Eloyengasthuis', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1947/48) 48-61.
- Kooij, C. van der, *Van oude mensen vroeger en nu* (Deventer 1987).
- Kool-Blokland, J.L., *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (Middelburg 1990).
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de noordelijke Nederlanden' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Bussum 1982) II, 254-267.
- Kunst, A.J.M., *Van Sint Elisabeths-gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814* (Utrecht 1954).
- Lagerwey, K., *Utrechts IKO. Een verhaal van wat de kerken van Utrecht deden in den hongervinter 1944-1945* (z.p. 1946).
- Loenen, A. van, Oudeliedenzorg: een onderzoek naar de zorg voor ouden van dagen in Nederland en in de stad Utrecht in de jaren 1918-1929 (scriptie Universiteit Utrecht 1986).
- Loo, L.F. van, "Den arme gegeven...": een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965 (z.p. 1981).
- Luttervelt, R. van, 'Joost Cornelisz. Droochsloot en zijn werken voor het Sint Barbara- en Laurentiusgasthuis te Utrecht', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1 (1947) 113-136.
- Mandemakers, K. en O. Boonstra (ed.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19de eeuw* (Assen 1995).
- Meegeren, P.J.A. van, 'Katholiek Utrecht in de tweede helft van de 19e eeuw', *Utrechtse Historische Cahiers* 8 nr. 3/4 (1987).
- Miert, J. van (ed.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995).
- Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt & N.C.F. van Sas (ed.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 53-80.
- Mollat, M., 'Armen in de middeleeuwen', *Spiegel Historiae* 8 (1973) 274-285.
- Muller, S.Fzn., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het college van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht* (Utrecht 1900).
- Muller, S.Fzn., 'Middeleeuwse liefdadigheid' in: *Schetsen uit de middeleeuwen. Nieuwe bundel* (Amsterdam 1914) 151-185.
- Muller, S.Fzn., 'De regentenzaal in het Bartholomei-gasthuis', *Oud-Utrechtsche vertellingen* (1904) 161-166.
- Muller, S.Fzn., *Geschiedenis van de Verenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917* (Utrecht 1923) 2 dln.
- Muller, S.Fzn., 'Zuylenkameren', in: *Oud-Utrechtsche vertellingen* (1904) 133-145.
- Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft 1954).
- Pietersma, A., en L.L.M. Smit (ed.), *Burgerwezen van Utrecht. 500 jaar stichting van Evert van Zoudenbalch. Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum en Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht* (Utrecht 1991).
- Ritter, G., *Het Utrechtse smedengilde. Metaalbewerkers in Utrecht in de 17de en 18de eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht 1987).
- Rombach, K.A., 'Een en ander uit de geschiedenis van de Utrechtsche gast- en ziekenhuizen', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1944) 73-91.
- Royers, Th., en Winters, W., *Honderd jaar pensioenstrijd in Nederland, 1884-1984* (Leeuwarden 1984).
- Ruitenbergh, G.M.W., 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1979) 8-53.
- Schaik, T.H.M. van, *De ouderdom als schuiftrompet. Een kleine geschiedenis van de stichting KABU* (Utrecht 1993).
- Schmitz, H., *Het proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam, z.j.).
- Stavenuiter, M., *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (z.p. 1993).
- Stouw, J., *Eerzuil der milddaadigheid in een verhaal van den aanleg voortgang voltrekking en inzegening van het diaconie oude mannen- en vrouwenhuis binnen Utrecht: nevens de inwijdingsrede gedaan door den hoog eerwaarden heere Gisbertus* (Utrecht 1759).
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968).
- Thoomes, W., *Hoffes in Utrecht: 'aldaer ewelick fundere': godskameren te Utrecht* (Utrecht 1984).
- Timmer, E.M.A., *Knechtslieden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden* (dissertatie Universiteit van Amsterdam 1913).
- Het Utrechtse smede gildt en het Sint Eloyen gasthuis, tussen Dom en Mariaplaats ter gelegenheid van de herstel en renovatiewerkzaamheden in 1987* (Utrecht 1987).
- Verbeek, M.G., *Twee eeuwen diaconale bejaardenzorg: gedenkschrift ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de diaconie oude mannen- en vrouwenhuis der hervormde gemeente te Utrecht* (z.p. 1959).
- Verwey, H.J.V., *300 jaar aalmoezenierszorg. Geschiedenis van de Roomsche-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Roomsche-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974).
- Vis, G.N.M., *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994* (Hilversum 1994).
- Volkers, K., *Sporen van bedrijvigheid: blik op Utrechts industrieel verleden* (Utrecht 1985).
- Wagenaar, C.W., *Vrije woningen te Utrecht* (Utrecht 1913).
- Wartena, R., *Oude en nieuwe gasthuis Zutphen, 1625-1975* (Zutphen 1975).
- Wildt, A. de, en W. van der Ham, *Tijd van Leven. Ouder worden in Nederland vroeger en nu. Tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum* (Amsterdam 1993).
- Winters, W., *Die staatshulp wenschen wij...*

Pensioenstrijd in Nederland ('s-Gravenhage 1990).
Winters, W., *"Hoort regeerders van het Land..", uit de geschiedenis van het ouderenenbeleid* (Leiden 1988).
Wiskerke, C., *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam 1938).
Woldring, J., *De Winter-Heijnsiusstichting, 1896-1996. Portret van een particulier steunfonds* (Apeldoorn 1996).
Wolf, H.C. de, '58 miljoen Nederlanders en hun bejaarden' in: A.F. Manning en M. de Vroede ed., *58 miljoen Nederlanders* (Amsterdam 1977). 225 - 252.
Zegers, G.D., *Sint Vincentius in Utrecht. Geschiedenis der Utrechtse Sint Vincentiusvereniging 1849-1949* (Utrecht 1949).

Copyright 1996: de auteurs en Centraal Museum Utrecht

Voor overname van foto's heeft de uitgever voor zover mogelijk om toestemming van rechthebbenden gevraagd. Degenen die desondanks menen dat dit naar hen toe onvoldoende is gebeurd, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

'Van Aalmoes tot AOW' is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van:
Fentener van Vlissingen Fonds
Fonds Zomerpostzegels / Ouderenpostzegels
Stichting K.F. Hein Fonds
Stichting Maria - Fonds
Reaal Verzekering

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm, of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved.

Nothing in this publication can be copied, stored in an automated database, or published in any manner or form, be it electronic, mechanical, by photocopying, recordings or in any other way, without prior written permission from the publisher.

Colofon

auteurs

Renger de Bruin
Mieke Heurneman
Frank van der Veeke

beeldredactie

Mieke Heurneman

eindredactie

Renger de Bruin

productie

Hans Schopping

druk

Spinhex, Amsterdam

ontwerp

Gonnissen en Widdershoven, Amsterdam

uitgever

Centraal Museum Utrecht
postbus 2106
3500 GC Utrecht
tel: 030 - 236 23 62
fax: 030 - 233 20 06

ISBN 90 - 73285 - 48 - 9

De Agnieten Reeks wordt uitgegeven door het Centraal Museum.

titel 1

Van Aalmoes tot AOW, Zes eeuwen ontwikkeling van de oudenzorg in een Nederlandse stad,
Renger de Bruin, Mieke Heurneman,
Frank van der Veeke, 1996

titel 2

Madonna met Wilde Rozen, Een selectie 16e en 17e eeuwse meesterwerken uit Utrecht,
Liesbeth Helmus, 1997

titel 3

Het Beste van Wim T. Schippers,
Harry Ruhe, 1997

Alle eerste duizend exemplaren zijn genummerd.
Dit exemplaar is nr SR-NT

